

Series «Publications of the Department
of Modern World History of UCU»

Volume 2

**IMPERIAL
IDENTITIES**
IN UKRAINIAN HISTORY
(THE 18TH AND THE FIRST HALF
OF THE 19TH CENTURY)

Collective Volume
Edited by Vadym Adadurov
and Volodymyr Sklokin

UKRAINIAN CATHOLIC UNIVERSITY
PUBLISHING HOUSE
LVIV 2020

Серія «Видання кафедри світової історії
нового і новітнього часу УКУ»

Випуск 2

**ІМПЕРСЬКІ
ІДЕНТИЧНОСТІ**
В УКРАЇНСЬКІЙ ІСТОРІЇ
XVIII - ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ XIX СТ.

*Колективна монографія
за редакцією Вадима Ададунова
і Володимира Склокіна*

ВИДАВНИЦТВО
УКРАЇНСЬКОГО КАТОЛИЦЬКОГО УНІВЕРСИТЕТУ
ЛЬВІВ 2020

УДК 930-044.64:[323.1:316.614](477.54/.62)"17/18"

I 541

Імперські ідентичності в українській історії XVIII – першої половини XIX ст. / Колективна монографія за ред. В. Ададурова і В. Склокіна. – Львів: Видавництво УКУ, 2020. –304 с. – (Серія «Видання Кафедри світової історії нового і новітнього часу УКУ», вип. 2).

ISBN 978-617-7608-23-2

Автори колективної монографії прагнуть переглянути усталені історіографічні стереотипи, пов'язані з впливом уніфікації XVIII – першої половини XIX ст. на соціальні ідентичності українців в імперіях Романових і Габсбургів. У розділах праці розглянуто співвідношення між загальноімперськими, (про)національними, регіональними та соціальними рівнями самоідентифікації різних історичних акторів. Спеціальну увагу приділено висвітленню українофільства й імперського ультрапатріотизму українських еліт, а також впливу Просвітництва на трансформацію соціальних ідентичностей у перехідний період кінця XVIII – початку XIX ст.

The collective volume aims to revise the established historiographic stereotypes related to the impact of the imperial unification on collective identities of Ukrainians in the Habsburg and Russian Empires during the 18th and the first half of the 19th leave century. It examines interrelationships among imperial, (pro)national, regional and social levels of identification of various historical actors. Special attention is paid to the Ukrainian sentiments and imperial ultra-patriotism of the Ukrainian elites as well as to the impact of the Enlightenment on the transformation of collective identities in the transition period of late 18th and early 19th leave century.

Видання здійснено за фінансової підтримки Центру досліджень імені Петра Яцика Канадського інституту українських студій Альбертського університету.

Рекомендовано до друку рішенням Вченої ради Гуманітарного факультету Українського католицького університету (протокол № 2 від 17.05.2019).

Всі права застережено. Жодна частина цього видання не може бути відтворена або поширена в будь-якій формі без письмового дозволу власників авторських прав

© Ададуров В., Склокін В., Яременко М,
Кравченко В., Мозер М., Серета О., тексти, 2020

ISBN 978-617-7608-23-2

© Видавництво УКУ, макет, 2020

ЗМІСТ

Вступ

(*Вадим Ададуров, Володимир Склокін*)7

Introduction

(*Vadym Adadurov, Volodymyr Sklokin*).....26

Розділ 1

Стратегії інтеграції річпосполитських уродженців
у соціальний простір Російської імперії у XVIII ст.:
випадок священика Павла Лобка (*Максим Яременко*) 45

Розділ 2

Скасування автономії і трансформація ідентичностей
у Слобідській Україні у другій половині XVIII ст.
(*Володимир Склокін*).....75

Розділ 3

Провінційні пошуки колективної ідентичності:
випадок Слобідської України (*Володимир Кравченко*) 115

Розділ 4

«Вірнопідданий слуга Його цісарської Величності»: світ політичних поглядів владики Антонія Ангеловича (<i>Вадим Ададуров</i>).....	171
--	-----

Розділ 5

«Послух найвищим приказам і бажанням є конче потрібний»: «Повинності підданих» Івана Могильницького (Львів, 1817) та «Листи до любезних земляків» Григорія Квітки-Основ'яненка (Харків, 1839) (<i>Міхаель Мозер</i>)	234
--	-----

Замість післямови

(<i>Остан Серєда</i>).....	271
------------------------------	-----

In Place of Conclusions

(<i>Ostap Sereda</i>)	280
-------------------------------	-----

Іменний покажчик	289
------------------------	-----

Географічний покажчик	295
-----------------------------	-----

ВСТУП

Бо така вже була його вдача, що належність до безликого цілого, до цього невблаганного, зневажливого до людини механізму, яким була гімназія, його оцчасливлувала, і влада, холодна влада, в якій він сам брав участь, нехай лише як потерпілий, становила його гордість. У день народження класного наставника кафедру і класну дошку обвили гірляндами. Дідеріх прикрасив і палицю, якою били учнів. У шкільні роки дві катастрофи, які спіткали можновладців, сповнили його священним і солодким жахом. Одного з молодших учителів директор вилаяв перед усім класом і звільнив. Один із старших учителів збожеволів. Ще вищі сили – директор та будинок божевільних – жорстко розправилися з тими, хто досі мав таку велику силу. Знизу можна, будиши маленьким, але неушкодженим, споглядати трупи і доходити до втішного висновку щодо власного становища.¹

Концепт всеохопної «влади-знання», що присутня більше чи менше в кожному члені спільноти, був озвучений Гайнріхом

¹ Цит. за: Г. Манн. *Вірнопідданий* / перекл. з нім. М. Зісман. Київ 1969, с. 28.

Вступ

Манном задовго до того, як Мішель Фуко сформулював свою знамениту теорію суспільного дискурсу. Згаданий концепт можна потрактувати як ключ до розуміння позиції етнічної групи у складі імперії: як гімназист Дідеріх Гесслінг схилявся перед усюдиприсутньою владою гімназійної системи, так і етнос у своїй основі відчував змішані почуття страху і гордості за приналежність до імперії. По-філософському глибокий і по-літературному метафоричний наратив Манна чудово надається для витлумачення конфігурацій у полі соціальних напруг не тільки імперії Гогенцолернів, але й монархії Габсбургів, яка насправді була великою «гімназією народів», очолюваною «директором-цісарем». Якщо зважитися на інтелектуальну провокацію – представити сукупність протонаціональних організацій і діячів у Габсбурзькій імперії протягом XVIII–XIX ст. в образі колективного Гесслінга, то стане очевидно не тільки їхня периферійна залежність від влади імперського центру та його представників у терені, але й участь цих груп у підтриманні, реформуванні й еволюції імперської системи. Наважимося на твердження, що у своїй класичній, маннівській, формі екзистенційне кредо вірнопідданих знаходить підтвердження в поведінкових стратегіях русинсько-українських суспільних еліт у південно-західній Галичині. Водночас, сягнувши поглядом у бік південно-західної частини українського суспільства, побачимо, що й там склався особливий баланс політичних, матеріальних, освітньо-культурних відносин із центром імперії Романових.

Так уже історично склалося, що руська (згодом – українська) етнічна група існувала переважно в ширших, ніж ареал

Вступ

її укорінення, вимірах політичного, економічного, релігійного, ідейного характеру. І не просто у складі цих вимірів, а й у сталому міжкультурному діалозі з імперськими центрами – Санкт-Петербургом і Віднем. Реформи часів Катерини II та Йосифа II, що ґрунтувалися на створенні для привілейованих станів периферійних територій можливостей долучитися до прав і привілеїв імперської еліти, обумовили зміну свідомості, цінностей, життєвих стратегій нащадків козацької старшини у володіннях Росії та греко-унійного духовенства в Австрії. Історичним наслідком цих змін стало формування вірнопідданих щодо імперських центрів локальних еліт. Успішно здавши іспит на вірність династіям Романових і Габсбургів під час наполеонівських війн, ці середовища виробили та активно репрезентували певну модель соціального й політичного консерватизму, що допускав і сентимент щодо етнічної історії та культури. Вони воліли будувати палацову і кластерну культуру, яка, попри її специфіку, добре пасувала до загальноімперського устрою. З одного боку, ці еліти перебували під зовнішнім управлінням, коли центри найважливіших політичних рішень, економічних ініціатив чи найвагоміших соціальних трансформацій і зламів знаходилися переважно поза локальним етнокультурним простором, а з другого – становили інтегральну частину загальної системи, забезпечуючи її стабільність і всюдиприсутність. Таким чином поведінкові стратегії елітарного прошарку етнічної групи були плоттю від плоті надсистеми, важливим сегментом у загальній конфігурації її потуг і впливів, через що сама ця група була залучена до тенденцій розвитку широкої імперської спільноти значно глибшою мірою, ніж

це спроможні висвітлити традиційні підходи української історіографії – народницький і державницький².

Водночас перебування у складі різних державних утворень – Російської імперії, Речі Посполитої, а згодом й імперії Габсбургів – впливало як на регіональні особливості етнічної культури, так і на локальний характер соціальних ідентичностей українців. У складі Російської імперії близько ста років існували три козацькі автономії: Гетьманщина, Військо Запорозьке Низове та Слобідські полки. Відмінні політичні та правові традиції кожного з цих автономних утворень і різна історія їхнього скасування в довшій перспективі також наклали свій відбиток на етнічну культуру. Цей вплив зауважували вже сучасники, як-от харків'янин Григорій Квітка. У 1830-х рр. він зазначав, що мешканці колишніх Слобідських полків, які раніше мали з мешканцями Гетьманщини «один язык и одни обычаи [...] отклонились от них до замечательной разности» і фактично перетворилися на окремих народ, який Квітка називав «українцями» або «слобожанами»³.

Вищезгадані процеси залишаються порівняно малодослідженими та слабо артикульованими в українській історіографії. Однак упродовж їхнього тривання не лише стиралися сліди козацької чи річпосполитської спадщини, а й пробудився інтерес окремих діячів до мови й культури власного народу.

² В. Ададуров. Теорія вписування української історії в європейський контекст і її методологічні засади // *Наукові записки УКУ*, ч. 6. Серія «Історія», вип. 2. Львів 2015, с. 51–52.

³ Детальніше про це див.: В. Кравченко. *Харьков/Харків: столица пограничья*. Вильнюс 2010, с. 143–147.

Йдеться про стабільний хронологічний горизонт, у межах якого істотно покращилися й осучаснилися економічне та освітнє середовище, що в результаті уможливило появу модерного національного проекту. Цей понад столітній період жив власними ідеями і сенсами, розуміння котрих потребує самодостатнього наукового пояснення в межах національного дискурсу.

В умовах постколоніального самоусвідомлення (згідно з універсальною теоретичною моделлю визнаного класика дослідження цього явища Лілі Ганді⁴), українське історіописання спочатку повністю витіснило імперський контекст у підсвідомість як draжливе і принизливе для національного еґо минуле або ж наголошувало тільки на темних сторонах інтеґрації до складу імперій: економічній експлуатації, соціальному гнобленні, а також нищенні етнічної культури та її діячів⁵. Однак

⁴ L. Gandhi. *Postcolonial Theory: A Critical Introduction*. New York, NY 1998, с. 1–23; див. також: Д. Скурчевський. Нація в дискурсі сучасної гуманітаристики: погляд з точки зору Центрально-Східної Європи / перекл. з польськ. // *Tertium non datur: проблема культурної ідентичності в літературно-філософському дискурсі XIX–XXI ст.* Київ 2014, с. 128–129.

⁵ Детальніший аналіз і концептуальну критику цього підходу див.: Г. Касьянов. «Пикник на обочине»: осмысление имперского прошлого в современной украинской историографии // *Новая имперская история постсоветского пространства* / ред. И. Герасимов, С. Глебов, А. Каплуновский, М. Могильнер, А. Семенов. Казань 2004, с. 81–108; В. Кравченко. Украина, империя, Россия... (обзор современной украинской историографии) // *Западные окраины Российской империи* / ред. М. Долбилов, А. Миллер. Москва 2007, с. 465–502; розширена українська версія: В. Кравченко. Україна, імперія, Росія. Огляд сучасної історіографії // його ж. *Україна, імперія, Росія: Вибрані статті з модерної історії та історіографії*. Київ 2011, с. 391–454.

Вступ

новий етап постколоніального самоусвідомлення, який настав від середини 2000-х рр., спонукав до пригадування колоніального минулого, почасти ностальгійного за характером переусвідомлення його далєбі неоднозначного досвіду, зауваження також переваг імперських проєктів, причому не тільки вкрай міфологізованого австрійського, але й російського епізоду. Відтоді все ширше коло істориків намагається поставити вивчення української минувшини в імперський контекст⁶, що призвело

⁶ Див.: А. Осипян. «Самые опасные книги», исторические мифы и ответственность интеллектуалов // *Новое литературное обозрение* 121 (№ 3) (2013) 310–333; В. Ададуров. Світ політичних поглядів Антонія Ангеловича: Документи до вивчення феномену імперської ідентичності серед духовенства Галичини наприкінці XVIII – на початку XIX ст. // *Наукові записки УКУ*, ч. 2. Серія «Історія», вип. 1. Львів 2010, с. 299–336; його ж. Запорозький козак Твердовський проти Наполеона: Відображення вірнопідданих настроїв малоросійського дворянства в україномовному памфлеті 1807 р. з Національного архіву Франції // *Український історичний журнал* 5 (2012) 177–186; В. Кравченко. Україна напередодні російсько-французької війни 1812 р. очима сучасника // *Схід-Захід: Історико-культурологічний збірник*, вип. 2. Харків 1999, с. 198–203; його ж. *Харьков/Харків*; В. Маслійчук. *Провінція на перехресті культур: Дослідження з історії Слобідської України XVII–XIX ст.* Харків 2007; його ж. Від України до Малоросії // *Україна: процеси націотворення* / ред. А. Капелер. Київ 2011, с. 229–245; В. Маслійчук. Периферійність Центра в сучасних історических нарративах // *Ab Imperio* 1 (2012) 86–88; В. Склокін. *Військові обивателі Слобідської України: інтеграція до імперського суспільства*. Дис. к. і. н. Харків 2009; його ж. *Російська імперія і Слобідська Україна у другій половині XVIII ст.: просвічений абсолютизм, імперська інтеграція, локальне суспільство*. Львів 2019; А. Толочко. *Киевская Русь и Малороссия в XIX веке*. Киев 2012; А. Бовгиря. *Козацьке історіописання: візія минулого і конструю-*

до переоцінки кількох важливих тез державницької історичної школи. Зокрема, було спростовано твердження про: а) безперервність змагань за автономію, яка, схоже, мала лише відносну цінність для трьох «історичних поколінь» 1780–1840-х рр. навіть на рівні соціальної пам'яті; б) взаємовиключність імперії і нації в досліджуваній період, що, своєю чергою, пояснює практично повну відсутність прикладів сепаратистських настроїв серед тогочасних українських еліт; в) ізольованість етносу від змін і процесів, які мали універсальний вплив у рамках всього понаднаціонального імперського простору; г) упослідженість української мови, хоч насправді вона функціонувала й навіть здобула певну популярність у загальноімперському літературному контексті доби романтизму: нею укладено не лише «Малоросійську Енеїду», але й вірнопідданчі оди⁷.

Тож наголошення лише на негативних сторонах перебування у складі імперій виразно збіднює картину української історії як важливого елемента широкого культурного простору Східної Європи. Жодна частина широкого історичного панно не має бути пріоритетнішою за інші, а отже, те, що не має

вання ідентичностей в Гетьманщині XVII–XVIII ст. // *Українська держава другої половини XVII–XVIII ст.: політика, суспільство, культура* / ред. В. Смолій. Київ 2014, с. 586–628; Я. Затилюк. Предки «козацького малоросійського народу» і киево-руська спадщина в уявленні еліти часів Пилипа Орлика // *Пилип Орлик: життя, політика, тексти* / ред. Н. Яковенко. Київ 2011, с. 118–136.

⁷ Див.: В. С. Киселев, Т. А. Васильєва. Эволюция образа Украины в имперской словесности первой четверти XIX в.: регионализм, этнографизм, политизация // *Вестник Томского государственного университета. Филология* 27 (2014/1) 102–123.

Вступ

істотного значення в етнокультурній системі історичних координат, слід вимальовувати не як туманне тло, а так само чітко, як і обличчя головного персонажа. Важливим видається також дотримуватися вже звичної для європейської дослідницької культури відмови від ідеологічної установки бачити своє у світлі, а чуже – в тіні. Написані іноземцями історії територій, які нині є частиною Української держави (серед найприкметніших слід згадати дослідження Андреаса Каппелера⁸, Данієля Бовуа⁹, Ларі Вулфа¹⁰, Міхаеля Мозера¹¹) можуть навчити культури толерантного ставлення до бачень зі сторони.

Згадане вище переосмислення державницької парадигми в українській історіографії віддзеркалювало ширший «імперський поворот» у західній гуманітаристиці 2000-х рр. Піднесення «імперських студій» було пов'язане, з одного боку, з усвідомленням того факту, що імперія як форма політичної організації відіграла ключову роль у трансформації людських спільнот протягом останніх двох тисяч років; а з другого – з геополітичними конфронтаціями останніх двох десятиріч, у яких чимало коментаторів побачили повернення до

⁸ А. Каппелер. *Росія як поліетнічна імперія* / перекл. з нім. Х. Назаркевич. Львів 2005; його ж. *Мала історія України* / перекл. з нім. О. Блащук. Київ 2007.

⁹ Д. Бовуа. *Український трикутник: шляхтич, царат і народ на Волині, Поділлі та Київщині* / перекл. з фр. З. Борисюк. Львів 2007.

¹⁰ L. Wolff. *The Idea of Galicia. History and Fantasy in Habsburg Political Culture*. Stanford, CL 2010.

¹¹ M. Moser. *Clerics and Laymen in the History of the Modern Standard Ukrainian Language // Religion, Nation, and Secularisation in Ukraine* / ред. M. Schulze Wessel, F. E. Sysyn. Edmonton – Toronto 2005, с. 82–98.

імперських практик з боку як Росії, так і США. Гносеологічну привабливість «нової імперської історії» можна пояснити тим, що вона трактує імперське панування вже не лише в політичних та економічних категоріях, але й у культурних, а це відкриває широкі можливості для аналізу проблематики дискурсивної влади і примусу, символічної географії, наукових та літературних нарративів, пов'язаних з імперіалізмом і колоніалізмом, проблемами травми, пам'яті й ідентичності¹².

Спираючись на теоретико-методологічні засади «нової імперської історії», ми трактуємо держави Романових і Габсбургів як імперії, тобто композитні держави, уряди яких свідомо використовували у своїй політиці відмінності та нерівність між різними регіонами, а також соціальними й етнічними групами¹³.

¹² Добрим вступом до проблематики «імперських студій» у сучасній історіографії та соціальних науках можуть слугувати праці: S. Howe. Introduction: New Imperial Histories // *The New Imperial Histories Reader* / ред. S. Howe. London – New York, NY 2010, с. 1–20; J. Burbank, F. Cooper. *Empires in World History: Power and Politics of Difference*. Princeton, NJ – Oxford 2010; О. Мотиль. *Підсумки імперій: занепад, розпад і відродження* / перекл. з англ. П. Грицак. Київ 2009.

¹³ Про специфіку російського випадку в порівняльній історії імперій див.: J. Stacraft. The Russian Empire as Cultural Construct // *The Journal of the Historical Society* 2 (2010) 167–188; Valerie A. Kivelson, R. G. Suny. *Russia's Empires*. Oxford 2016; D. Lieven. *Empire: Russian Empire and Its Rivals*. London 2000; I. Gerasimov, S. Glebov, J. Kusber, M. Mogilner, A. Semyonov. *New Imperial History and the Challenges of Empire* // *Empire Speaks Out: Languages of Rationalization and Self-Description in the Russian Empire* / ред. I. Gerasimov, J. Kusber, A. Semyonov. Leiden – Boston, MA 2009, с. 3–32. Щодо імперії Габсбургів див.: P. M. Judson. *Habsburg Empire: A New History*. Cambridge, MA 2016.

У цій перспективі доба другої половини XVIII – першої третини XIX ст. особливо цікава, оскільки в обох імперіях здійснювалася спроба ефективно поєднати старе і нове «завдання»: зберігати єдність завойованих чи приєднаних територій і привести ці території, бодай у певних сферах, до «спільного знаменника»¹⁴. Тобто формулюється проблема імперської політики, яка, поряд з елементом уніфікації та інтеграції держави, містила іншу важливу складову – реформи в душі просвіченого абсолютизму, скеровані на розвиток імперських суспільств¹⁵. Своєю чергою, реформи й інтеграційні перетворення другої половини XVIII – початку XIX ст. мали безпосередній вплив на соціальні ідентичності населення українських периферій обох імперій. З'ясування характеру цього впливу є одним із головних завдань цієї книжки.

Проблематика соціальних ідентичностей стала в останні десятиріччя іншою ключовою темою досліджень і дискусій як в українській, так і у світовій історіографії. В українському випадку головна увага зосереджувалася на національній ідентичності, що було безпосередньо пов'язане з процесами державо- і націєтворення, котрі розгорнулися в Україні в 1990-х – 2000-х рр. Прибічники традиційної національної історії, які на

¹⁴ Стосовно Російської імперії цю тезу детальніше розвинуто, зокрема, у розділі 7 – «Долгий XVIII век и становление модернизационной империи» – праці: И. Герасимов, М. Могильнер, С. Глебов, А. Семенов. *Новая имперская история Северной Евразии*, част. 2: *Балансирование имперской ситуации XVIII–XX веков* [= Библиотека журнала *Ab Imperio*]. Чикаго 2017; щодо імперії Габсбургів див.: Р. М. Judson. *Habsburg Empire*, с. 1–51.

¹⁵ Про реформи в душі просвіченого абсолютизму див.: *Enlightened Absolutism: Reform and Reformers in Later Eighteenth Century Europe* / ред. Н. М. Scott. Houndmills – London 1990.

початковому етапі домінували в цих дискусіях, дотримувалися здебільшого різних варіацій примордіалістського підходу, що трактував національну ідентичність як есенційну (фактично біологічну) рису людської природи, і часто не робили жодного розрізнення між національністю й етнічністю. Втім, досить швидко з'ясувалося, що цей підхід не витримує конфронтації з джерелами, особливо середньовічного та ранньомодерного періодів¹⁶. У цій книжці ми дотримуємося іншого, «м'якого» конструктивістського розуміння ідентичності, що трактує соціальну ідентичність не як есенційний стан людської природи, а як змінні, множинні й часто плінні *ідентифікації* особистості з різними колективами та/або політичними інститутами¹⁷. Соціальні ідентичності є множинними, що, очевидно, не виключає можливості встановлення ієрархії різних ідентичностей окремої людини чи певного колективу. Водночас постулат про множинність ідентичностей означає, що історики не можуть зосереджуватися лише на національній ідентичності, а повинні досліджувати й соціальні, релігійні, регіональні, локальні, етнічні чи, зрештою, імперські ідентичності, які в ранньомодерний період найчастіше були важливішими й поширенішими.

Якщо йдеться про українські периферії імперії Романових і Габсбургів у XVIII – першій половині XIX ст., то найбільше наразі зроблено в дослідженні саме підросійських теренів. Тут можемо

¹⁶ Про ці дискусії детальніше див.: Г. Касьянов. *Теорії нації та націоналізму*. Київ 1999; *Україна: процеси націотворення* / ред. А. Каппелер. Київ 2011.

¹⁷ R. Brubaker, F. Cooper. *Beyond Identity // Theory and Society* 29 (2000) 1–47.

говорити не лише про наявність цікавих студій окремих випадків, але й про істотний поступ у концептуалізації трансформації імперських, національних та регіональних ідентичностей. Пюнерська роль тут належить Зенонові Когуту, який першим описав трансформацію малоросійської ідентичності в Гетьманщині як появу модерної протонаціональної ідентичності, заснованої на лояльності до малоросійської вітчизни і політичного народу козацтва-шляхти¹⁸. Подібні дослідження по Слобідських полках, проведені Володимиром Кравченком і Володимиром Маслійчуком, продемонстрували, що там, на відміну від Гетьманщини, через відносно слабкість козацьких політичних інституцій ідентичності залишалися переважно соціальними й етнічними¹⁹.

¹⁸ Z. E. Kohut. The Development of a Little Russian Identity: A Stage in Ukrainian Nationbuilding // *Harvard Ukrainian Studies* 3–4 (1986) 559–576; укр. переклад: З. Когут. Розвиток малоросійської самосвідомості і українське національне будівництво // його ж. *Коріння ідентичності: студії з ранньомодерної та модерної історії України*. Київ 2004, с. 80–101. На матеріалі Гетьманщини ці ідеї отримали подальший розвиток у працях Франка Сисина: F. Sysyn. Fatherland in Early Eighteenth-Century Ukrainian Political Culture // *Mazepa e il suo tempo. Storia, cultura, società* / ред. G. Siedlina. Alessandria 2004, с. 39–53; його ж. The Persistence of the Little-Russian Fatherland in the Russian Empire: The Evidence from History of the Rus' or of Little Rossia (Istoria Rusov ili Maloi Rossii) // *Imperienvergleich. Beispiele und Ansätze aus osteruopäischer Perspektive. Festschrift für Andreas Kappeler* / ред. G. Hausmann, A. Rustermeier. Wiesbaden 2009, с. 39–49; його ж. Ukrainian Nation-Building in the Early Modern Period: New Research Findings // *Theatrum Humanae Vitae. Студії на пошану Наталі Яковенко*. Київ 2012, с. 358–370.

¹⁹ В. Кравченко. *Харьков/Харків*, с. 39–47; В. Маслійчук. Російсько-українські відносини на Слобідській Україні другої половини

Найбільший внесок у дослідження колективних ідентичностей української периферії імперії Романових, а водночас і в дослідження власне імперських ідентичностей, зробив Сергій Плохій²⁰. Він першим систематично простежив роль малоросійського духовенства у формуванні російської імперської ідентичності наприкінці XVII – на початку XVIII ст²¹. На думку Плохія, в Російській імперії XVIII ст. конкурували дві

XVII ст. // його ж. *Провінція на перехресті культур: Дослідження з історії Слобідської України XVII–XIX ст.* Харків 2007, с. 12–26.

²⁰ Серед досліджень Плохія, присвячених цій темі, варто виокремити передусім синтетичну працю: S. Plokhy. *The Origins of the Slavic Nations: Pre-modern Identities in Russia, Ukraine, and Belarus.* Cambridge, MA 2006; укр. переклад: С. Плохій. *Походження слов'янських націй: домодерні ідентичності в Україні, Росії та Білорусі* / перекл. з англ. М. Климчук, Т. Цимбал. Київ 2015; а також розділи «Empire or Nation?» та «Incorporated Identity» з книжки: S. Plokhy. *Ukraine and Russia: Representations of the Past.* Toronto 2008, с. 19–48. Питання трансформації ідентичності малоросійської козацької еліти наприкінці XVIII – на початку XIX ст. торкається монографія: S. Plokhy. *The Cossack Myth: History and Nationhood in the Age of Empires.* Cambridge, MA 2012; укр. переклад: С. Плохій. *Козацький міф: історія та націєтворення в епоху імперій* / перекл. з англ. М. Климчук. Київ 2015.

²¹ С. Плохій. *Походження слов'янських націй*, с. 277–331; S. Plokhy. *Lost Kingdom: The Quest for Empire and the Making of the Russian Nation.* New York, NY 2017, с. 37–105. Про творення російської (імперської) ідентичності у XVIII ст. див. також: Н. Rogger. *National Consciousness in Eighteenth-Century Russia.* Cambridge, MA 1960; V. Tolz. *Russia: Inventing the Nation.* London – New York, NY 2001; L. Greenfeld. *Nationalism: Five Roads to Modernity.* Cambridge, MA 1992, с. 189–274; P. Bushkovitch. *What is Russia? Russian National Identity and the State, 1500–1917* // *Culture, Nation, and Identity: The Ukrainian-Russian Encounter, 1600–1945* / ред. А. Kappeler, Z. Kohut, F. Sysyn, M. von Hagen. Edmonton – Toronto 2003, с. 144–161.

моделі імперської ідентичності: етнічна, або нативістська, що обмежувала російську імперську націю до велико- і малоросіян, і громадянська, що включала до цієї нації і представників еліт інших, неслов'янських, етнічних груп імперії²². Першу з цих моделей сформулювали малоросійські церковні інтелектуали, як-от Інокентій (Гізель) чи Феофан (Прокопович). Натомість козацька старшинська еліта в післямазепинську добу, хоч і не сприймала імперію і націю як взаємовиключні категорії, усе ж віддавала перевагу громадянській моделі, трактуючи велико- і малоросіян як дві окремі нації, об'єднані лояльністю до монарха та імперії. Симпатії імперських еліт у столицях також хиталися між цими двома моделями. Якщо в період правління Єлизавети Петрівни перевага була за етнічною моделлю, то за часів Катерини II на перший план знову вийшла громадянська версія російської імперської ідентичності²³.

Праці Сергія Плохія підсумовують дослідження попередньої історіографії й роблять важливий крок уперед, але, очевидно, не вичерпують теми. Висновки гарвардського історика базуються переважно на вивченні невеликого кола інтелектуалів і кількох текстів, що належали до високої культури. Відкритим залишається питання про рецепцію цих ідей у середовищі малоросійського духовенства, старшини, рядового козацтва та інших категорій населення. Важливо також з'ясувати роль регіонального, соціального й релігійного чинників у виникненні та трансформації імперських ідентичностей. Нарешті, попередня історіографія не дає відповіді на питання про вплив

²² S. Plokyh. *Ukraine and Russia*, с. 19–34 (розд. «Empire or Nation»).

²³ Там само, с. 34–48 (розд. «Incorporated Identity»).

Просвітництва і просвіченого абсолютизму на ідентичності. Чи Просвітництво в українських периферіях імперій Романових і Габсбургів стало поштовхом до виникнення більш універсальних космополітичних ідентичностей, чи йшлося лише про модифікацію вже наявних моделей імперської, протонаціональної або регіональної ідентичностей?

Усвідомлюючи важливість і недостатню проговореність теми імперських ідентичностей, упорядники цієї колективної монографії у вересні 2017 р. організували в Українському католицькому університеті міжнародний семінар, присвячений порівняльному дослідженню імперських ідентичностей в українських периферіях імперій Романових і Габсбургів у піковий період другої половини XVIII – першої третини XIX ст. З-поміж представлених та обговорених дослідницьких питань особливу увагу доповідачів привернули такі:

- імперські ідентичності як різновид суспільних стратегій і практик, співвідношення їх з етнічною культурою;
- формування і функціонування імперських ідентичностей українців у Росії та Австрії: спільне і відмінне;
- роль соціального статусу у формуванні імперської ідентичності;
- релігійні, мовні та економічні чинники у формуванні ідентичностей імперського типу;
- антропологія імперської ідентичності;
- співвідношення імперських, (прото)національних і регіональних ідентичностей;
- імперський ультрапатріотизм серед українських еліт і ставлення до західних моделей нації;

Вступ

- українофільство імперських еліт;
- Просвітництво і трансформація соціальних ідентичностей.

На думку учасників семінару, процес витворення серед українських етнічних еліт вірнопідданчої імперської самоідентифікації, зневажливо конотований прихильниками націєцентричної візії минулого як *малоросійство* й *австрорусинство*, був насправді закономірним етапом, який підводив ризику під попередніми козацьким і річпосполитським досвідами та передував майбутньому національному проекту (а почасти й збігався з ним) у його першій фазі (за Мірославом Грохом) замилування автохтонною культурою. Про хронологічні межі цього періоду можемо сперечатися, адже перші ознаки імперської переідентифікації спостерігаємо на теренах Гетьманщини вже наприкінці XVII – на початку XVIII ст., однак по-справжньому системного характеру процес набуває після скасування уряду гетьмана та ліквідації Запорозької Січі між 1764 і 1775 рр. У ревіндикованій 1772 р. монархією Габсбургів Галичині процеси формування нових суспільно-політичних ідентичностей стартують одразу ж і повною мірою, а досягнутий стан зберігається щонайменше до 1850-х. Натомість у володіннях Росії йому вже від 1840-х рр. починає протиставлятися народницький напрямок суспільної думки, який у Галичині формується лишень від 1860-х. Отож понад століття в українській інтелектуальній культурі елітарного штибу практично неподільно домінував алгоритм пристосування до політичного устрою абсолютної монархії та взаємодії з нею, який не лише підпорядковував локальні суспільства логіці центру влади поза ними, але й надавав низку переваг, насамперед че-

Вступ

рез входження у цю владу і здобуття певних бонусів від цього процесу, що, як здавалось би на перший погляд, є руйнівним для етнонаціональної окремішності. Однак такий перший погляд є надто поверховим, бо прикінцевим бенефіціаром цієї імперської елітарності стала саме етнокультура, смак до якої народився власне в середовищах проімперськи орієнтованих священиків і поміщиків, що актуалізували давні спогади, враження, артефакти (звісно, перекомпоновані певним чином) у модерних контекстах.

Конструювання та функціонування імперських ідентичностей простежується в обох тогочасних ареалах протікання української історії – російському й австрійському. Це створює зручну нагоду для порівняння механізму дії і параметрів згаданих ідентичностей. Таке завдання ставить та блискуче вирішує Міхаель Мозер на прикладі Івана Могильницького і Григорія Квітки – попри те, що згадані особи належали не тільки до різних суспільних прошарків (духовенства і дворянства), але й до дещо різних часових проміжків: Квітка пише свої настановчі твори тоді, коли Могильницький уже помер. Однак порівняння ідей і сенсів, сформульованих у творах цих діячів (які писали однією, однак доволі варіативною за її локальними версіями мовою), видається цілком коректним; компаративний підхід виопуклює численні тотожності у способах розуміння сутності імперської влади, обов'язків і прав суспільства щодо неї, дисциплінуючого концепту Батьківщини як Імперії.

Формування культури віропідданства в елітарних середовищах духовенства, причому різних його прошарків: як низового (Максим Яременко) і середнього (Міхаель Мозер), так

Вступ

і найвищого (Вадим Ададуrow), – а також дворянства (Володимир Склокін, Міхаель Мозер) показано як універсальний і звичайний процес. Попри притаманні для різного часу і середовища особливості, він повсюди мав на меті те саме – створення мереж ідейної солідарності й обміну соціокультурними сенсами з імперськими центрами та забезпечення комфортних умов для функціонування згаданих суспільних груп, а тому повсюди станові ідентичності привілейованих груп вивисувалися над регіональними чи загальноетнічними, а локальні інтереси перебували в пошуку органічного балансу із загальноімперськими. Часом цей світоглядний процес набував химерних форм, що вели, як це показує Вадим Ададуrow, до поєднання християнського консерватизму, монархізму та просвітницьких сенсів, як-от ідей Батьківщини і громадянина.

Разом із тим функціонування імперського світогляду серед локальних еліт мало характер не лише діалогу з імперською адміністрацією (частину якої ці еліти й становили, і на периферійному рівні, і на центральному), але й внутрішньої дискусії середовища, його повільної трансформації, що спричиняло зміни в самоідентифікації, пошуки нових моделей та публічне представлення їх результатів. Це демонструє, зокрема, Володимир Кравченко на прикладі інтелектуального середовища Харкова першої половини ХІХ ст., непересічну роль у становленні якого відіграв заснований у 1804 р. імператорський університет. Нарешті, як демонструє розділ Володимира Склокіна, взаємодія просвітницьких ідей з традиційною політичною культурою козацької старшини могла не лише формувати антиабсолютистську і республіканську політичну свідомість,

Вступ

а й відкривати можливість для творення більш універсальних космополітичних ідентичностей, що виходили поза рамки регіональних, етнічних чи імперських лояльностей.

Важливо, що в представлених у книжці дослідженнях автори показують процес становлення і розвитку імперських ідентичностей – бодай у формі окремих, хоч і дуже характерних, біограм та локальних зрізів – на різних етапах еволюції цього світоглядного явища: ранньому (1740–1760-х рр. – Максим Яременко), піковому (1760–1810-х рр. – Володимир Склокін, Вадим Ададуров) та пізньому (1820–1840-х рр. – Міхаель Мозер, Володимир Кравченко).

Збірку завершує підсумковий огляд Остапа Середи, який ставить питання про те, як зміна перспективи і погляд не з центру, а з українських периферій змінює наше розуміння природи імперії та імперського панування, а також рефлексує над подібністю понятійного світу зламу XVIII–XIX ст. і сучасності.

* * *

Насамкінець хочемо висловити подяку науково-організаційному відділові УКУ за надання гранту, що уможливив проведення науково-методологічного семінару у вересні 2017 р., а також Центрові дослідження історії України імені Петра Яцика Канадського інституту українських студій за фінансову підтримку видання цієї колективної монографії.

Вадим Ададуров, Володимир Склокін

INTRODUCTION

He was delighted to belong to an impersonal entity, to this immovable, inhumanly indifferent, mechanical organization which was the school, the Gymnasium. He was proud of this power, this grim power, in which he participated, if only as its passive object. On the headmaster's birthday the desk and the blackboard were festooned with garlands. Diederich even decorated the cane. In the course of years two catastrophes that befell the all-powerful filled him with holly and wonderful horror. An assistant master was reprimanded in front of the class by the Principal and dismissed. A senior master became insane. On these occasions still higher powers, the Principal and lunatic asylum, wrought fearful havoc with those who hitherto wielded so much power. From beneath, insignificant but unharmed, one could raise one's eyes to these victims, and draw from their fate a lesson which rendered one's own lot more easy¹.

The concept of comprehensive power-knowledge, present more or less in every member of a community, was introduced by Heinrich Mann long before Michel Foucault formulated his famous theory of social discourse. This concept can be seen as the key

¹ H. Mann. *The Loyal Subject* / ed. by H. Peitsch. New York 1998, p. 4.

Introduction

to understanding the position of an ethnic group within an empire: much like student Diederich Hessling bowed to the omnipresent power of the school system, an ethnic group, too, experiences mixed feelings of fear and pride in belonging to empire. Philosophically profound and literarily metaphorical, Mann's narrative lends itself very well to interpreting configurations in the field of social tension not only in the Hohenzollern empire, but in the Habsburg monarchy, which was in fact a large school of nations, headed by its schoolmaster-Kaiser. If we take the liberty and present the totality of protonational organizations and actors in the Habsburg Empire in the eighteenth and nineteenth centuries as an image of the collective Hessling, our intellectual provocation will reveal not only their peripheral dependence on the power of the imperial center and its local representatives, but also the participation of these groups in the maintenance, reform, and evolution of the imperial system. We will be so bold as to state that in its classical, Mannian form, the existential creed of the "loyal subject" is supported in the behavioral strategies of Ruthenian-Ukrainian social elites in Austrian Galicia. At the same time, in looking at the Russian-subordinated part of Ukrainian society, we shall see that there, too, a particular balance arose of social, economic, and educational-social relations with the center of the Empire of the Romanovs.

Due to a whim of history, the Ruthenian (later Ukrainian) ethnic group has usually existed in dimensions of political, economic, religious, intellectual character that exceeded its home ground. It existed not only within these dimensions, but also in contact with their constituent parts. When the autonomy of the Hetmanate and the Sloboda Ukraine was abolished, and after the first partition

Introduction

of the Polish-Lithuanian Commonwealth Ukrainians found themselves within the Romanov and the Habsburg monarchies, party to imperial societies and states. The reforms of Catherine II and Joseph II were based on creating opportunities for the privileged estates of the newly-gained territories to partake of the rights and privileges of the imperial elites. As such, they occasioned a change in mindset, values, and life strategies among the descendants of the Cossack officials in Russia's territories, and the Greek-Catholic clergy in Austria. The historical consequence of this situation was the forming of local elites loyal to the imperial center. Having passed the loyalty test to the Romanov or Habsburg dynasties in the Napoleonic wars, these milieus created and represented a type of model of social and political conservatism that allowed some sentiment toward indigenous ethnic culture. They preferred to foster a palace and cluster culture, well attuned, for all of its peculiarities, to the general character of the empire. On the one hand, they were ruled externally, such that the centers of the most significant political decisions, economic initiatives or crucial social transformations and disruptions usually lay beyond the local ethnic and cultural space; on the other hand they were an integral part of the overall system, ensuring its stability and making it all-encompassing. Thus, the ethnic group (as far as its elites were concerned) was flesh of the higher system's flesh, its integral segment in the overall configuration of powers and influences, and so was itself a representation of the broader community in miniature².

² V. Adadurov. Teoriya vpyssuvannia ukrayinskoyi istoriyi v yevropeyskyi kontekst i yiyi metodolohichni zasady // *Naukovi zapysky UCU*, pt. 6. *Seriya "Istoriya"*, issue 2. Lviv 2015, pp. 51–52.

Introduction

The regional differentiation of Ukrainians in the 18th through the first third of the 19th century must also be taken into account. Their existence within different statehoods – the Russian Empire, the Polish-Lithuanian Commonwealth, and later also the Habsburg Empire – affected both the nuances of ethnic culture, and the character of collective identities. For about a hundred years, three Cossack autonomies existed within the Russian Empire: the Hetmanate, the Lower Zaporozhian Host, and the Sloboda Regiments. The differing political and legal traditions of each of these autonomous formations, and the unique stories of their respective abolitions also left a mark on the ethnic culture. This mark was noted even by contemporaries, like the Kharkiv-based writer Hryhorii Kvitka, who, in the 1830s mentioned that residents of the former Sloboda Regiments, who had once shared with residents of the Hetmanate “a common language, and common customs [...] have diverged from them unto a substantial distinction” and essentially become a separate people, whom he termed “Ukrainians” or “Slobodians”³.

The fragmentation of Ukrainian etatist mindset in the second half of the 18th and first half of the 19th centuries is little-studied and little-discussed in Ukrainian historiography, whose populist and statist narratives have failed to come up with convincing interpretive schemes for this period of relative economic and cultural prosperity that became the precondition for the emergence of the modern national project in a later period. Scholarly

³ For more on this, see: V. Kravchenko. *Kharkov/Kharkiv: stolitsa pogranichia*. Vilnius 2010, pp. 143–147.

interpretation and a recognition of the importance of this time must replace its marginalization in the national discourse.

Within the framework of gaining postcolonial self-awareness (as per Lila Gandhi's classic universal theoretical model⁴), Ukrainian historical writing first completely displaced the imperial context as a past that is both irritating and humiliating to the national ego, or else only stressed the negative sides of imperial integration – such as economic exploitation, social oppression, as well as the destruction of ethnic culture and its carriers⁵. However, the new stage of postcolonial self-awareness, which began in the mid-2000s, motivated the remembering of colonial past, a rethinking of its truly ambivalent experience that was partially nostalgic this time; noting also the advantages not only of the extremely mythologized Austrian but also the Russian imperial

⁴ See: L. Gandhi. *Postcolonial Theory: A Critical Introduction*. New York, NY 1998, pp. 1–23; D. Skurchevskiy. Natsiia v dyskursi suchasnoyi humanitarnystryky: Pohliad z tochky zoru Tsentralno-Skhidnoyi Yevropy // *Tertium non datur: problema kulturnoyi identychnosti v literaturno-filosofskomu dyskursi XIX–XXI st.* Lviv 2014, pp. 128–129.

⁵ For a more detailed analysis and conceptual critique of this approach, see: G. Kasianov. “Piknik na obochine”: osmyslenie imperskogo proshlogo v sovremennoi ukrainskoi istoriografii // *Novaya imperskaya istoriya postsovetskogo prostranstva* / red. I. Gerasimov, S. Glebov, A. Kaplunovskii, M. Mogilner, A. Semenov. Kazan 2004, pp. 81–108; V. Kravchenko. Ukraina, imperia, Rossiya... (obzor sovremennoi ukrainskoi istoriographii) // *Zapadnye okrainy Rossiiskoi imperii* / red. M. Dolbilov, A. Miller. Moscow 2007, pp. 465–502. For an extended version of the previous text: V. Kravchenko. Ukrayina, imperiya, Rosiya. Ohliad suchasnoyi istoriografii // V. Kravchenko. *Ukrayina, imperiya, Rosiya. Vybrani statyi z modernoyi istoriyi ta istoriografii*. Kyiv 2011, pp. 391–454.

Introduction

projects. From then on, an ever growing number of historians have attempted to set the study of Ukrainian past in an imperial context⁶, which led to the reappraisal of several important points of the statist historical school. Among other things, it subverted

⁶ See: A. Osipian. "Samye opasnye knigi", istoricheskie mify i otvetstvennost intellektualov // *Novoe literaturnoe obozrenie* 3 (2013) 310–333; V. Adadurov. Svit politychnykh pohliadiv Antonii Anhelovycha: Dokumenty do vyvchennia fenomenu imperskoyi identychnosti sered dukhovenstva Halychyny naprykintsi XVIII – na pochatku XIX st. // *Naukovi zapysky UCU*, pt. 2. *Seriya "Istoriya"*, issue 1. Lviv 2010, pp. 299–336; V. Adadurov. Zaporozky kozak Tverdovskyi proty Napoleona: Vidobrazhennia virnopid-danykh nastroyiv malorosiiskoho dovriantstva v ukrajinomovnomu pam-fleti 1807 r. z Natsionalnoho arkhivu Frantsiyi // *Ukrayinskyi istorychnyi zhurnal* 5 (2012) 177–186; V. Kravchenko. Ukrayina naperedodni rosiiskofrantsuzkoyi viiny 1812 r. ochyma suchasnyka // *Skhid-Zakhid. Istoryko-kulturolohichniy zbirnyk*, vol. 2. Kharkiv 1999, pp. 198–203; V. Kravchenko. *Kharkov/Kharkiv*; V. Masliichuk. *Provintsiya na perekhresti kultur: Doslidzhennia z istoriyi Slobidskoyi Ukrayiny XVII–XIX st.* Kharkiv 2007; V. Masliichuk. *Vid Ukrayiny do Malorosiyi* // *Ukrayina: protsesy natsio-tvorennia* / red. Andreas Kappeler. Kyiv 2011, pp. 229–245; V. Masliichuk. *Periferiinost Tsentra v sovremennykh istoricheskikh narrativakh* // *Ab Imperio* 1 (2012) 86–88; V. Sklokin. *Viiskovi obyvateli Slobidskoyi Ukrayiny: Intehratsiya do imperskoho suspilstva*. Dys. k. i. n. Kharkiv 2009; V. Sklokin. *Rosiiska imperiya i Slobidska Ukrayina u druhii polovyni XVIII st.: prosvichenyi absoliutyzm, imperska intehratsiya, lokalne suspilstvo*. Lviv 2019; O. Tolochko. *Kievskaya Rus i Malorossiya v XIX veke*. Kiev 2012; A. Bovhyria. *Kozatske istoriopysannia: viziya mynuloho i konstruyuvannia identychnostey v Hetmanshchyni XVII–XVIII st.* // *Ukrayinska derzhava druhoyi polovyny XVII–XVIII st.: polityka, suspilstvo, kultura* / red. V. Smolii. Kyiv 2014, pp. 586–628; Ya. Zatyliuk. *Predky "kozatskoho malorosiiskoho narodu" i kyievo-ruska spadshchyna v uyavlenni elity chasiv Pylypa Orlyka* // *Pylyp Orlyk: zhyttia, polityka, teksty* / red. N. Yakovenko. Kyiv 2011, pp. 118–136.

Introduction

the postulate of: a) the uninterrupted striving for autonomy, which seemed to only have limited significance for Ukrainians who lived between 1780s and 1840s even as social memory; b) the mutually exclusive character of empire and nation in the period under consideration (which in turn explain the nearly complete lack of instances of separatist sentiment among the Ukrainian elites of the time); c) the isolation of the ethnic group from the changes and processes that had universal influence over the entire supranational imperial space; d) the slighted status of the Ukrainian language, which in fact functioned and even enjoyed some empire-wide popularity in the Romantic literary context: it was used not only by Ivan Kotliarevsky in writing his parody of *The Aeneid*, but also in composing loyalist paens⁷.

Stressing only the negative sides of imperial belonging, then, markedly impoverishes our picture of Ukrainian history as an important element of the broad cultural space of Eastern Europe. No part of the broad historical canvas ought to be prioritized over others, and thus things that appear insignificant on the ethnic and cultural plane of historical coordinates, must be painted not as an indistinct background, but with the same clarity as the face of a protagonist. It seems important, likewise, to hold to the rejection (habitual in European research culture by now) of the ideological preference to see one's own nation in the light, while other's in the shadow. Histories of the lands that now be-

⁷ See.: V. S. Kiselev, T. A. Vasilieva. Evolutsiia obraza Ukrainy v imper-skoi slovesnosti pervoi chetverti XIX v.: regionalizm, etnografizm, politizatsiia // *Vestnik Tomskogo gosudarstvennogo universiteta. Filologiiia* 1 (2014) 102–123.

Introduction

long to the Ukrainian state written by foreigners (among the most notable are works by Andreas Kappeler⁸, Daniel Beauvois⁹, Larry Wolff¹⁰, and Michael Moser¹¹) can teach us a much about the culture of tolerance for outside views.

The aforementioned rethinking of the statist paradigm in Ukrainian historical writing reflected a broader “imperial turn” in Western humanities of the 2000s. The rise of “empire studies” had to do, on the one hand, with the awareness of the fact that empire as a form of political organization was key to the transformation of human communities over the past two millenia; and on the other hand – with the geopolitical confrontations of the past two decades, where many commentators perceived a return to imperial practices on the part both of Russia, and the USA. The epistemological appeal of “new imperial history” can be explained by the fact that it treats imperial hegemony not strictly in political and economic categories, but now also in cultural ones. This opens substantial opportunities for analyzing issues of discursive power and coercion, symbolic geography, academic and literary

⁸ A. Kappeler. *Rußland als Vielvölkerreich: Entstehung – Geschichte – Zerfall*. München 1992; A. Kappeler. *Kleine Geschichte der Ukraine*. München 1994.

⁹ D. Beauvois. *Le Noble, le Serf et le Révisor, la noblesse polonaise entre le tsarisme et les masses ukrainiennes 1831–1863*. Paris 1985; D. Beauvois. *Pouvoir russe et noblesse polonaise en Ukraine 1793–1831*. Paris 2003.

¹⁰ L. Wolff. *The Idea of Galicia. History and Fantasy in Habsburg Political Culture*. Stanford, CL 2010.

¹¹ M. Moser. Clerics and Laymen in the History of the modern Standard Ukrainian Language // *Religion, Nation and Secularisation in Ukraine* / ed. by M. Schulze Wessel, F. E. Sysyn. Edmonton – Toronto 2005, pp. 82–98.

Introduction

narratives pertaining to imperialism and colonialism, as well as to problems of trauma, memory, and identity¹².

Drawing on the theoretical and methodological framework of “new imperial history,” we treat the states of the Romanovs and the Habsburgs as empires, i.e. composite states, whose governments deliberately exploited the differences and inequality between various regions and social and ethnic groups in their policy¹³. Seen in this light, the period of the second half of the 18th through the first third of the 19th century is particularly interesting, as both empires were involved in a deliberate attempt to replace the old “technical” agenda (maintaining unity of conquered or acquired territories) with a new, “creative” one (bringing these territories, at least in some respects, to a “common

¹² For a good introduction to the problem scope of “empire studies” in modern historiography and social sciences, see the following: S. Howe. Introduction: New Imperial Histories // *The New Imperial Histories Reader* / ed. by Stephen Howe. London; New York, NY 2010, pp. 1–20; J. Burbank, F. Cooper. *Empires in World History: Power and Politics of Difference*. Princeton and Oxford 2010; A. Motyl. *Imperial Ends. The Decay, Collapse, and Revival of Empires*. Columbia University Press 2001.

¹³ Peculiarity of the Russian case in comparative history of empires, see: J. Cracraft. The Russian Empire as Cultural Construct // *The Journal of the Historical Society* 2 (2010) 167–188; Valerie A. Kivelson, R. G. Suny. *Russia's Empires*. Oxford 2016; D. Lieven. *Empire: Russian Empire and its Rivals*. London 2000; I. Gerasimov, S. Glebov, J. Kusber, M. Mogilner, A. Semyonov. New Imperial History and the Challenges of Empire // *Empire Speaks Out: Languages of Rationalization and Self-Description in the Russian Empire* / ed. by I. Gerasimov, J. Kusber and A. Semyonov. Leiden – Boston, MA 2009, pp. 3–32. On the Habsburg Empire, see: P. M. Judson. *Habsburg Empire: A New History*. Cambridge, MA 2016.

Introduction

denominator”¹⁴). Thus, we have the problem of imperial policy, which, in addition to unifying and integrating the state, also comprised another important element – reforms in the spirit of “enlightened absolutism”, aimed at developing imperial societies¹⁵. In turn, the reforms and integrationist change of the second half of the 18th and early 19th centuries directly affected collective identities of the populations of the Ukrainian peripheries of both empires. To examine the nature of this influence is a main objective of this book.

In recent decades, collective identities has become another key topic for research and debate both in Ukrainian and world historiography. In the Ukrainian case, the focus was on national identity, which was directly related to state- and nation-building processes unfolding in the country in the 1990s and 2000s. Adherents of traditional national history, who dominated these discussions in the early stages, usually proposed different variations of the primordialist approach, which saw national identity as an essential (effectively biological) trait of human nature and

¹⁴ As far as the Russian empire is concerned, this argument is developed in greater detail, among others, in chapter 7: “Dolgi XVIII vek i stanovlenie modernizatsionnoi imperii” (“The Long 18th Century, and the Emergence of the Modernizing Empire”) of: I. Gerasimov, M. Mogilner, S. Glebov, A. Semenov. *Novaia imperskaya istoriya Severnoi Evrazii*, chast. 2: *Balansirovanie imperskoi situatsii XVIII–XX vekov* [=Biblioteka zhurnala *Ab Imperio*]. Chicago, IL 2017; for the Habsburg Empire, see: P. M. Judson. *Habsburg Empire*, pp. 1–51.

¹⁵ On reforms in the spirit of enlightened absolutism, see: *Enlightened Absolutism: Reform and Reformers in Later Eighteenth Century Europe* / ed. by H. M. Scott. Houndmills – London 1990.

Introduction

frequently drew no distinction between nationality and ethnicity. However, it soon turned out that this approach did not stand up to being confronted with sources, particularly medieval and early modern ones¹⁶. In this book we hold to a different, “soft” constructivist understanding of identity, which treats collective identity not as an essential state of human nature, but as variable, plural, and frequently fluid *identifications* a person might have with various collectives and/or political institutions¹⁷. Collective identities are plural, which, obviously, does not rule out the possibility of a hierarchy of various identities in a single person or a collective. At the same time, the postulated multiplicity of identities implies that historians cannot focus exclusively on national identities, but must also study the social, religious, local, ethnic, or, come to that, imperial identities that tended to have greater weight and be more widespread in the early modern period.

As far as the Ukrainian peripheries of the Romanov and Habsburg Empires in the 18th and the first half of the 19th centuries are concerned, it is the Russia-dominated lands that have been the most studied. Here we have not just interesting case studies, but also significant progress in conceptualization of the transformation of imperial, national, and regional identities. A pioneering role here belongs to Zenon Kohut, who was the first to describe the transformation of Little Russian identity in the Hetmanate

¹⁶ More on these discussions, see: H. Kasianov. *Teorii natsii ta natsionalizmu*. Kyiv 1999; *Ukrayina: protsesy natsiotvorennia* / red. A. Kappeler. Kyiv 2011.

¹⁷ R. Brubaker, F. Cooper. Beyond Identity // *Theory and Society* 29 (2000) 1–47.

Introduction

as the emergence of a modern proto-national identity, based on loyalty to a Little Russian fatherland and the political nation of the Cossack estate¹⁸. Similar studies on the Sloboda Ukraine by Volodymyr Kravchenko and Volodymyr Masliichuk, show that, unlike the Hetmanate, identities here remained predominantly social and ethnic due to the relative weakness of the Cossack political institutions¹⁹.

The most significant contribution to the study of collective identities of the Ukrainian periphery of the Romanov Empire (and imperial identities proper) belongs to Serhii Plokhyy²⁰. He was

¹⁸ Z. E. Kohut. The Development of a Little Russian Identity: A Stage in Ukrainian Nationbuilding // *Harvard Ukrainian Studies* 3–4 (1986) 559–576. This approach has been further developed by Frank Sysyn: F. Sysyn. Fatherland in Early Eighteenth-Century Ukrainian Political Culture // *Mazepa e il suo tempo. Storia, cultura, societa* / ed. by G. Siedlina. Alessandria 2004, pp. 39–53; F. Sysyn. The Persistence of the Little-Russian Fatherland in the Russian Empire: The Evidence From History of the Rus' or of Little Russia (Istoria Rusov ili Maloi Rossii) // *Imperienvergleich. Beispielen und Ansätze aus osteuropäischer Perspektive. Festschrift für Andreas Kappeler* / ed. by G. Hausmann, A. Rustermeier. Wiesbaden 2009, pp. 39–49; F. Sysyn. Ukrainian Nation-Building in the Early Modern Period: New Research Findings // *Theatrum Humanæ Vitæ. Studii na poshanu Natali Iakovenko*. Kyiv 2012, pp. 358–370.

¹⁹ V. Kravchenko. *Kharkov/Kharkiv*, p. 39–47; V. Masliichuk. Rossiisko-ukrayinski vidnosyny na Slobidskii Ukrajini druhoyi polovyny XVII st. // V. Masliichuk. *Provintsiya na perekhresti kultur: Doslidzhennia z istoriyi Slobidskoyi Ukrainy XVII–XIX st.* Kharkiv 2007, pp. 12–26.

²⁰ Among Plokhyy's studies on this subject, it is worth setting apart above all his synthetic work: Serhii Plokhyy. *The Origins of the Slavic Nations: Premodern Identities in Russia, Ukraine, and Belarus*. Cambridge, MA 2006;

Introduction

the first to systematically examine the role of Little Russian clergy in the making of Russian imperial identity in the late 17th and early 18th centuries²¹. According to Plokhy, the 18th-century Russian Empire saw a competition between two models of imperial identity: an ethnic or nativist one, that constrained the Russian imperial nation to Great and Little Russians, and a civic one, which allowed representatives of other, non-Slavic elites, into this nation²². The former model was shaped by Little Russian Church intellectuals like Innokentii Gizel or Theophane Prokopovych. Meanwhile, the Cossack officer elite in the post-Mazepa age – though they didn't perceive empire and nation as mutually ex-

as well as the chapters “Empire or Nation?”, and “Incorporated Identity” from the book: S. Plokhy. *Ukraine and Russia: Representations of the Past*. Toronto 2008, pp. 19–48. The question of the transformation in the identity of the Little Russian Cossack elite in the late 18th and early 19th centuries is touched upon in his monograph: S. Plokhy. *The Cossack Myth: History and Nationhood in the Age of Empires*. Cambridge, MA 2012.

²¹ S. Plokhy. *The Origins of the Slavic Nations*, pp. 277–331; S. Plokhy. *Lost Kingdom: The Quest for Empire and the Making of the Russian Nation*. New York 2017, pp. 37–105. On the shaping of the Russian (imperial) identity in the 18th century, see also: H. Rogger. *National Consciousness in Eighteenth-Century Russia*. Cambridge, MA 1960; V. Tolz. *Russia: Inventing the Nation*. London – New York, NY 2001; L. Greenfeld. *Nationalism: Five Roads to Modernity*. Cambridge, MA 1992, pp. 189–274; P. Bushkovitch. *What is Russia? Russian National Identity and the State, 1500–1917 // Culture, Nation, and Identity: The Ukrainian-Russian Encounter, 1600–1945* / ed. by A. Kappeler, Z. Kohut, F. Sysyn, M. von Hagen. Edmonton – Toronto 2003, pp. 144–161.

²² S. Plokhy. *Ukraine and Russia*, pp. 19–34 (chapter “Empire or Nation?”).

Introduction

clusive categories – preferred the civic model, treating Great and Little Russians as two separate nations, united by loyalty to monarch and empire. The sympathies of imperial elites in the capitals likewise fluctuated between these two models. Whereas during the rule of Elizabeth, the ethnic model had the upper hand, in the era of Catherine II, the civic version of Russian imperial identity came to the forefront again²³.

The works of Serhii Plokhy summarize the research of earlier historiography and make an important step ahead, but obviously are not exhaustive. The conclusions of the Harvard historian are based mainly on his study of a narrow circle of intellectuals, and several texts belonging to high culture. Still to be answered is the question of how these ideas were received in the circles of Little Russian clergy, officers, rank-and-file Cossacks, and other population groups. Likewise, it is important to clarify the role of the religious, social, and religious factors in the emergence and transformation of imperial identities. Finally, previous historiography does not answer the question of the impact of the Enlightenment and enlightened absolutism on the identities. Did the Enlightenment in the Ukrainian peripheries of the Romanov and Habsburg Empires provide an impulse for making more universal cosmopolitan identities, or did it merely modify already existing models of imperial, proto-national, or regional identity?

Recognizing the importance and the lack of sufficient coverage of the topic of imperial identities, in September 2017

²³ S. Plokhy. *Ukraine and Russia*, pp. 34–48 (chapter “Incorporated Identity”).

Introduction

the editors of this collective monograph organized an international seminar at the Ukrainian Catholic University, dedicated to the comparative study of imperial identities in the Ukrainian peripheries of the Romanov and Habsburg Empires in the transition period of the second half of the 18th and first third of the 19th centuries. Among the research questions presented and discussed, the following commanded special attention:

- imperial identities as a type of social strategies and practices; their relationship to ethnic culture;
- the formation and function of imperial identities of Ukrainians in Russia and Austria: commonalities and differences;
- the role of social status in the making of imperial identity;
- religious, linguistic, and economic factors in the making of imperial-type identities;
- the anthropology of imperial identity;
- the relationship between imperial, (proto-)national, and regional identities;
- imperial ultra-patriotism among Ukrainian elites, and attitudes to the Western models of the nation;
- Ukrainophilia among imperial elites;
- the Enlightenment and the transformation of collective identities.

In the opinion of the seminars' participants, the process by which a "loyal" imperial self-identification arose among ethnic Ukrainian elites (a process dismissively connotated by adherents of a nation-centric view of the past as *Little Russianism* and *Austro-Ruthenianism*) was in fact a logical stage, which drew a line under the previous Commonwealth and Cossack experiences, and pre-

Introduction

ceded (and at times coincided with) the future national project in its initial phase (according to Miroslav Hroch) of enchantment with indigenous culture. The chronological boundaries of this period can be debated, as we can observe the first signs of imperial reorientation in the Hetmanate as early as in the late 17th and early 18th centuries, however the process becomes truly systemic after the abolition of the hetman's office, and the liquidation of the Zaporozhian Host between 1764 and 1775. In Galicia, annexed by the Habsburg Monarchy in 1772, the new socio-political identities began forming immediately, and remained almost intact at least until the 1850s. By then, starting already in the 1840s in the Russian lands, they began to encounter opposition from the populist strain of social thought, which in Galicia only starts to emerge in the 1860s. Thus, for over a century Ukrainian intellectual culture was virtually in thrall to an algorithm of adaptation to (and interaction with) the political order of absolute monarchy, which not only subordinated local societies to the logic of the external center of power, but also granted a number of advantages, gained primarily through joining this power and gaining bonuses from this process so apparently destructive to ethnonational distinctiveness. But this appearance is the result of too superficial a view, because ultimately it was the ethnic culture that was the beneficiary of imperial elitism – the taste for it was born precisely in milieus of pro-imperial clergy and landowners, who revitalized (obviously recomposing) old memories, impressions, and artefacts in the new context.

The making and functioning of imperial identities can be traced wherever Ukrainian history was unfolding at the time – in both the Russian and the Austrian domains. This offers a very

Introduction

convenient opportunity to compare the functional mechanisms and the parameters of these identities. Such was the task set (and brilliantly met) by Michael Moser in analyzing the cases of Ivan Mohylnytskyi and Hryhorii Kvitka – this in spite of the fact that these figures belonged not only to different social strata (clergy and gentry), but also to different time periods, with Kvitka writing his main works when Mohylnytskyi was already dead. However, the comparison of ideas and meanings formulated in the works of these two men, who wrote in two locally distinct versions of the same language, seems quite appropriate. The comparative approach makes salient many similarities in how the two understood the essence of imperial power, society's duties and rights, and the concept of Empire as Patria.

The shaping of the culture of loyalty in elite circles – the clergy, including its various strata, from the low (Maksym Yaremenko) and mid-level (Michael Moser) to the highest (Vadym Adadurov); the gentry (Volodymyr Sklokin, Michael Moser) – is shown as a universal and ordinary process. In spite of the details of particular time and milieu, it always had the same goal: to create networks of ideological solidarity and exchange of cultural meanings with imperial centers, to provide comfortable conditions for the functioning of the aforementioned social groups; hence the stratified identities of the privileged groups rose above regional or ethnic ones, while local interests were seeking organic balance with imperial ones. At times this worldview-shaping process took bizarre forms, which united Christian conservatism, monarchism and Enlightenment values, such as the ideas of Fatherland and citizen (Adadurov's chapter).

Introduction

At the same time, among local elites the workings of an imperial worldview took on the shape not only of dialogue with the imperial administration (which these elites were part of at every level, whether local or central), but also of a discussion internal to the milieu, its slow transformation which brought forth changes in self-identification, the search for new models, and the public presentation of its results. Among others, this is shown by Volodymyr Kravchenko in his treatment of the intellectual milieu of Kharkiv in the first half of the 19th century, with an important role played by the university, founded in 1804. Finally, as shown by Sklokin's chapter, the interaction between Enlightenment ideas with the traditionalist political culture of the Cossack officers could form not only an anti-absolutist and republican political consciousness, but also opened avenues to the forming of more universal, cosmopolitan identities that went beyond the limits of regional, ethnic, or imperial loyalty.

Significantly, the process of the emergence and development of imperial identities was shown by this volume's authors, if only in the shape of separate (but characteristic) biographical sketches and local views, in various stages of the evolution of this worldview: the early period (1740s–1760s by Maksym Yaremenko), the peak (1760–1800s by Volodymyr Sklokin and Vadym Adadurov), and the late stage (1810s–1840s by Michael Moser and Volodymyr Kravchenko).

The collection concludes with a review by Ostap Sereda, who asks how the shift in perspectives and a view from the Ukrainian periphery (rather than the center) changes our understanding of the nature of empire and imperial domination, and reflects on

Introduction

the similarities between the conceptual world of the late 18th and early 19th centuries, and that of today.

* * *

In conclusion, we wish to thank the Ukrainian Catholic University's Department for Research awarding us the grant that made the September 2017 seminar possible, as well as the Petro Jacyk Program for the Study of Modern Ukrainian History at the Canadian Institute of Ukrainian Studies for the financial support in the publication of this book.

Vadym Adadurov, Volodymyr Sklokin

Translated from Ukrainian by Pavlo Hrytsak

**СТРАТЕГІЇ ІНТЕГРАЦІЇ
РІЧПОСПОЛИТСЬКИХ УРОДЖЕНЦІВ
У СОЦІАЛЬНИЙ ПРОСТІР
РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ У XVIII СТ.: ВИПАДОК
СВЯЩЕНИКА ПАВЛА ЛОБКА**

Твердження про те, що в сучасній Україні майже немає серйозного напрямку *імперських студій*, здається достатньо тривіальним. Не те щоб дослідників не цікавила вітчизняна історія XVIII – початку XX ст., тобто часу, коли вона була тісно пов'язана з історією імперій. Однак головну увагу тут зосереджено радше на щільному вивченні «свого», і нерідко без серйозного врахування контексту. Звісно, про імперію також згадують. Проте, як-от у випадку історії Гетьманщини, Росія – це радше фон, а чи й монстр, що нищить, гнітить, нівелює, визискує та придушує (автономію, інтелектуальний потенціал, мову, культуру, Церкву тощо). Таке шаблонне представлення (хай би яким резонним/неслушним воно було) створює для дослідників чимало пасток, чи не найбільша з яких – нерозуміння

універсального характеру соціально-ідентифікаційних процесів, що стосувалися не виключно окраїнних регіонів імперії, але також її загалу.

У наративах частини українських істориків Російська імперія постає як бездушна й жорстока сила, а всіх історичних персонажів, які не чинили їй опору, нагороджують епітетами на кшталт «зрадник», «малорос» абощо. Таке маркування «своїх» і «чужих» через акцентування їхньої лояльності до Росії має давнє коріння та звучання, що виходить далеко за межі суто наукового дискурсу. Одним із прикладів слугує драматична поема Лесі Українки «Бояриня», написана 1910 р. Серед головних героїв твору, дія якого розгортається в часи Руїни, – боярин Степан, український уродженець, який проживає в Москві, перебуваючи на царській службі. Хлопець, «поки ще батько / живі були, [...] в Києві, в науці, / при Академії здебільша пробував». В уста іншого героя, невченого козацького старшинського сина Івана, Леся Українка вкладає звинувачення Степана у зраді України: у важкі для Батьківщини часи той продовжував вірно служити Москві замість підняти зброю, «що батькові з старечих рук упала»¹.

На думку Михайла Драй-Хмари, стаття якого «Бояриня» слугувала післямовою до публікації драми у виданні творів Лесі Українки 1929 р., одним із двох мотивів твору був «мотив національної пасивності-зради»,

а в особі Степана можна вбачати того українського інтелегента кінця ХІХ та початку ХХ віку, що, втративши почуття

¹ Леся Українка. *Бояриня*. Київ 1991, с. 34–37.

національного й одірвавшись од маси, од народу, сам ішов у чуже оточення й переймав чужу культуру, зрікшись своєї рідної.²

Як бачимо, тут звернення до минулого, хай іще доімперського, стало засобом для зображення сучасних Лесі Українці проблем національного життя в Російській імперії. Вона дивиться на минуле крізь призму національного, а використання в «Боярині» історії – інструмент для зображення актуальних для часу її написання проблем національного руху в період, коли останній, політизуючись, переходив на якісно нову стадію розвитку.

Втім, однозначно відповісти на питання, яким чином саме населення Гетьманщини реагувало на імперську політику, сприймало суверенітет російських монархів, їхні заходи щодо уніфікації імперії, навряд чи вдасться. Я свідомий того, що в різний час, за різних обставин і, що головне, за різної інтенсивності та якості втручання нових соціальних реалій у персональне життя відмінно сприймався і факт проживання в імперії. Далі я коротко зупинюся лише на тому, як давали собі раду з «імперією» ті чи ті герої. І ці приклади показують, що за реакцією на нову політичну ситуацію у XVIII ст. людей далеко не завжди легко поділити умовно на «мазеп-героїв» і «прокоповичів-служак/зрадників».

Я зосереджуся на другій третині XVIII ст., тобто часі, який передував радикальним і кардинальним заходам імперської

² Я користувався передруком статті Драй-Хмари, що супроводжувала як передмова окреме видання драми: М. Драй-Хмара. Бояриня // Леся Українка. *Бояриня*. Київ 1991, с. 3–29, цит. уривки – с. 14, 16.

уніфікації останньої третини цього століття. Як видається, таке розширення хронологічних рамок дає змогу краще зрозуміти, чому згодом реакція на зміни була досить спокійною. Тут слід наголосити, що реформи Катерини II торкнулися не лише козацької старшини, а впроваджувалися на загальноімперському рівні. «Малоросійська» шляхта – це не єдина соціальна група, що постала перед викликом зміни ідентичності. Можливо, вона найгостріше відчула цей виклик і, вірогідно, найдовше опиралася, вимагаючи свого місця під сонцем. Проте нагадаю, що, наприклад, українська церковна еліта вже давно долучилася до творення й імперії, і державної синодальної Церкви. Ба більше, те, що донедавна вважалося за інтелектуальне визискування української Церкви, а в окремих колах і нині так трактується, самі духовні мужі в Києві вже на початку XVIII ст. сприймали як засіб для зміцнення своїх позицій та створення широкої мережі неформального впливу й підтримки. І ця мережа успішно діяла до кінця XVIII ст. або й довше³. При цьому допомогу «своїм» не завжди можна ототожнити з антиімперською стратегією. Навпаки, як показує приклад архієпископа Могильовського Варлаама (Шишацького), уродженця Гетьманщини й випускника Київської академії, проімперська позиція могла бути достатньо послідовною. Попри приписування істориками цьому владі антиросійських настроїв та підтримки ним Наполеона, як видно з його спілкування з фран-

³ Про це детальніше див.: М. Яременко. *Перед викликами уніфікації та дисциплінування: Київська православна митрополія у XVIII столітті*. Львів 2017, с. 71–80.

цюзькими військовими влітку 1812 р., Варлаам не мав свідомої української автономістської орієнтації⁴.

Одна з причин, чому добре освічені уродженці Гетьманщини, обравши кар'єру чернечого служіння в лоні синодальної Церкви, робили її у «великоросійських» губерніях, доволі банальна – йдеться про відсутність кар'єрних перспектив у рідному краї (наприклад, лише три архиєрейські місця, що невідомо коли стануть вакантними). Попри цю мобільність, заповітною мрією таких «служак» імперії після років перебування у Великоросії, Сибіру чи ще далі було повернутися «на покой» до рідних пенатів та безбідно дожити віку при повному забезпеченні в котромусь із монастирів. А за час перебування на чужині можна було ще й допомогти землякам/родичам «вирішити свої справи». Як приклад назву постриженця Київського Братського монастиря 1750 р. Юстина (Негребецького), який служив наприкінці кар'єри ігуменом Преображенського Невельського монастиря Псковської єпархії,

а изъ онаго въ 775 году іюля отъ 25 дня указомъ Святѣйшаго Правительствующаго Синода за старость лѣтъ и что по слабости здоровья болѣе настоятельскаго послушанія отправлять не можетъ по желанію его, игумена Іустина, въ Кіево-Братскій мсръ на пребываніе уволенъ. И велѣно ему, игумену, въ разсужденіи понесенныхъ имъ въ разныхъ послушаніяхъ и напоследокъ въ настоятельскомъ званіи

⁴ Див. про це, зокрема: В. В. Ададуров. Запорозький козак Твердовський проти Наполеона, с. 178; В. Ададуров. *Война цивилизаций: Социкультурная история русского похода Наполеона*, т. 1: Религия – Язык. Киев 2017, с. 238–247.

трудова́ опредѣлить келію и порцію съ отличіемъ противъ прочей братіи удоволствіямъ.⁵

Однак не забуваймо, що інтеграція «володарів отчизни» – старшини – теж почалася ще до останньої третини XVIII ст. й відбувалася різними «природними» шляхами. Наприклад, від другої половини 1750-х рр. у Шляхетському кадетському корпусі навчалися представники козацьких родів Сулим, Горленків, Кулябок, Милорадовичів тощо⁶. Присутність дітей української еліти в цьому навчальному закладі для обраних, а потім, як наслідок навчання, офіцерська служба в регулярній армії проклала шлях до інтеграції у привілейовану соціальну групу імперії.

Інтегрованість вихідців з України до імперських владних кіл ставала для їхніх земляків не так прикладом «зрадницької» поведінки, як моделлю для наслідування та засобом підтримки в житті. З послуг цих вихідців користалася не лише місцева еліта, а й менш помітні особи, котрі представляли найнижчу старшинську ланку, як-от Ілля Турчиновський, священник Переяславського полку, і березанський сотник Василь Забіла. У 1740-х рр. вони вирішували давній конфлікт не в місцевих судах, а «смикаючи за ниточки» в Петербурзі.

⁵ *Киево-Могилянська Академія кін. XVII – поч. XIX ст.: повсякденна історія: Збірник документів / упоряд. О. Задорожна, Т. Кузик, З. Хижняк, М. Яременко. Київ 2005, с. 255 (№ 159).*

⁶ *Отдел рукописей Российской национальной библиотеки, ф. 550 [Основное собрание рукописей], д. 8449, л. 3 об.–51 об.; Мотыжинский архив. Акты Переяславского полка. XVII–XVIII в. / за ред. А. М. Лазаревского. Киев 1890, с. 84 (№ 46).*

Ілля заручився протекцією у столиці завдяки синові, який тоді служив у графа Михайла Воронцова й зумів випросити від синодальних членів – московського архієпископа Платона (Машиновського) та псковського архієпископа Симона (Тодорського) – листи до їхнього колеги, переяславського владыки, про заступництво за батька. Василь же ще раніше, після навчання в Сілезії та Празі, вчителював у Петербурзі, у школі при архиєрейському домі, коли на єпископській кафедрі перебував його земляк. Зв'язками, що залишилися з того часу, він і скористався під час конфлікту з о. Турчиновським, домігшись через посередників підтримки своїх прагнень Румянцевим⁷. Ці двоє достатньо дрібних осіб, як бачимо, дуже навіть непогано навчилися мати зиск з імперії (зрозуміло, що поняття «імперія» тут звучить як певна абстракція; йдеться ж про конкретні речі: центр впливу, владні структури тощо).

Згаданий вище ігумен Юстин (Негребецький) походив не з Гетьманщини – він був «уроженець області Полскої»⁸. Саме про таких осіб – вихідців з-поза меж Російської імперії – і піде мова далі. Якщо детальніше, то про тих із них, хто залишав східні воєводства Речі Посполитої та долав державний і конфесійний кордон із наміром будь-що потрапити до Російської імперії. Таких «прибульців» манила Гетьманщина – і як остаточний пункт призначення, і як трамплін для подальшого переміщення ближче до імперських центрів. Мені не раз

⁷ Ілля Турчиновський. Автобіографія // *Українська література XVIII ст.* / вступ., упоряд. і прим. О. Мишанич. Київ 1983, с. 578–582.

⁸ *Києво-Могилянська Академія кін. XVII – поч. XIX ст.*, с. 255 (№ 159).

доводилося про це писати, вказуючи конкретні приклади. Тут, не перевантажуючи ними тексту, нагадаю тільки ті сфери й ніші, у яких діяли та які посідали прибульці.

Для сотень уродженців річпосполитських теренів першим пунктом призначення у Гетьманщині ставали тутешні «латинські школи»: колегіуми (навіть Харківський на Слобожанщині) та Могилянська академія. Освіта згодом слугувала своєрідним бонусом для подальшої кар'єри вже у російських церковних та світських установах. Географія походження таких імперських підданих доволі широка: вона включає і Галичину та Волинь, і Поділля та Київщину (звісно, серед них були й уродженці Великого князівства Литовського). Навчання в Академії та православних колегіумах підвищувало шанси на «працевлаштування» в Російській імперії, а не було виключно самоціллю.

Студії в «латинських школах» – лише один фрагмент у мало дослідженому явищі переміщень населення з Речі Посполитої в Гетьманщину. «Польські» уродженці (як їх іменували в тогочасній документації незалежно від етнічної належності) знаходили собі бажане місце в Російській імперії і в першій, і в другій половині XVIII ст. у різних сферах: як парафіяльні священики, ченці в монастирях, викладачі, єрархи і навіть успішно інтегрувалися до кола козацької старшини. Причому ще раз наголошу: навчання не були необхідною передумовою для вдалого переходу. І без навчання прибульці з Речі Посполитої: дрібна шляхта, духовенство, міщанство, простолюди – потрапляли до братії православних монастирів, брали участь у колонізації степової України, козакували на Січі, гайдамаку-

вали, поповнювали лави регулярного російського війська, козацької старшини та парафіяльного клиру⁹.

Головна ціль перетину кордону, схоже, полягала в пошуку «місця під сонцем» в імперії. Тут, вочевидь, слід пригадати, що й Гетьманщина, й імперія були достатньо молодими організаціями, які динамічно змінювалися, на протигагу тій же Речі Посполитій. У часи таких змін було легше зарекомендувати себе та зробити кар'єру, тим паче за сприятливого соціального (непосполитого) походження. Не слід забувати й того, що кордони між Російською державою і Річчю Посполитою не стали глухою стіною та не відчужили люд різних регіонів: рух населення, «транскордонне» родичання, бізнес-контакти зберігалися й процвітали попри митні та конфесійні бар'єри. Сприяли переходам з однієї держави до іншої й успішні приклади земляків та їхня підтримка, що фіксується в документах. Можна припустити, що імперські терени не були позбавлені ореолу своєрідного «клондайку», який вабив можливостями вдалої кар'єри (як-от у Пилипа Орлика або ж низки єпископів «польської нації») чи хоч би спокійного життя десь на парафії.

Як відбувалося вживання у формально інше суспільство Гетьманщини (інше не означає «чуже») та як «імперія» ставала при цьому в пригоді, добре видно на конкретних прикладах, що дають змогу зауважити всі перипетії індивідуального

⁹ Див. про це детальніше: М. Яременко. «В Росії вічне жить»: про причини навчання у Києво-Могилянській академії річпосполитських уродженців у XVIII ст. // *Wschodni rocznik Humanistyczny IX* (2013) 73–88; його ж. «Академіки» та Академія. Соціальна історія освіти й освіченості в Україні XVIII ст. Харків 2014 (розділи 1, 3–6).

досвіду. Однією з ілюстрацій такої інтеграції є кар'єра Павла Лобка. Він прибув у Київ із Заслава, де належав до міщанства, у 1730-х рр. Приблизно в той самий час у Гетьманщині / Російській державі опинилося й четверо його двоюрідних братів: двоє ввійшли у міщанське середовище; один зробив непогану чернечу кар'єру, долучившись до складу соборної братії Печерської лаври; ще один став вологодським єпископом¹⁰. Павло Лобко бажав жити в межах Російської імперії, але не покидати Києва (власне, тут і помер у 1768 р.). При цьому він підтримував постійні контакти з волинською ріднею та позиціонував себе ревним захисником імператорської честі й гідності.

Лобко, вочевидь, навчався в Київській академії, затим від 1738 р. перебував у митрополичій канцелярії, плануючи, як сам писав, використати цю службу для здобуття місця пароха (у донесенні 1742 р. він вказував, що просить висвячення єреєм «и въ зачоть жаловання за мою двогодную при канцелярії вшого преосвщенства службу»¹¹). Перед від'їздом у Тверську єпархію на початку 1740 р. його кузен, на той час катедральний уставник Серапіон, просив владику сприяти Павлові в номінуванні, і преосвященний у присутності обох братів пообіцяв, що як тільки трапиться вакансія, то Лобко буде

¹⁰ Див. детальніше: М. Яременко. Із «польської нації» в імперське підданство: приклад братів Лятошевичів // *Соціум: Альманах соціальної історії* 13–14 (2017) 59–78.

¹¹ Центральний державний історичний архів України в Києві (далі – ЦДАІАК України), ф. 127 [Київська духовна консисторія], оп. 1020, спр. 361, арк. 24, 39.

першим у «промоції»¹². Служба при кафедрі збагатила Павла знаннями про чинні імперські правові норми й бюрократичні процедури, чим він не раз користався впродовж життя. Справа з номінуванням Лобка затягнулася на багато місяців, але завершилася успішно: 25 січня 1743 р. його було висвячено єреєм до Києво-Василівської подольської парафіяльної церкви¹³. Щоб досягнути бажаного, Павло мав перемогти низку супротивників: і ктиторів храму, і «спадкоємців» інших парохів. Ця боротьба тривала з більшою чи меншою інтенсивністю. Цікаво, що в її розпал, у 1742 р., Лобко поїхав до Москви¹⁴, де, найвірогідніше, зустрічався з двоюрідним братом, архимандритом Серапіоном (Лятошевичем), – мабуть, просячи допомоги. Принаймні згодом, коли той став архиєреєм, Павло використовував цей сімейний ресурс, якщо пахло смаленим. Так, наприклад, священник учинив 1757 р., коли почалося розслідування справи зі звинуваченнями його у згвалтуванні¹⁵. Раніше, у 1751 р., парох помандрував до кузена-єпископа в Переславль-Заліський без дозволу свого єпархіального владика (за словами о. Павла, цьому «крайне нуждне домовіє потребиности причиною были»). За цю провину було вирішено позбавити Лобка його хрестової намісницької грамоти, що

¹² Там само, арк. 24.

¹³ Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського, ф. 232 [Архів Київської духовної консисторії], спр. 230, арк. 15 зв.

¹⁴ ЦДАК України, ф. 59 [Київська губерньська канцелярія], оп. 1, спр. 860, арк. 201, 216 зв.

¹⁵ Там само, ф. 127, оп. 1024, спр. 1027, арк. 15; спр. 3269а.

давала імунітет від протопопської влади та підпорядкування напряму архиєреєві. Довідавшись про таку загрозу, священник знову залишив Київ і звернувся по допомогу до брата в Росії. Як результат, київський митрополит розпорядився:

[...] по прошенію за нимъ Лобкомъ преосвященнаго Серапіона, епископа переславскаго, оную его іерея Павла Лобка погрѣшность, самоволствомъ имъ учиненную, ему простить, по чому и крестовую намѣстничюю граммату по прежнему ему, іерею Павлу Лобку, привратить и крестовимъ намѣстником по прежнему жъ быть архіереиско благоволимъ.¹⁶

Тут бачимо яскраву ілюстрацію конкретних вигод від інтеграції родичів-українців до імперських церковних структур.

Павло Лобко був надзвичайно конфліктною особою. Вже в перші роки священницького служіння на Подолі він здобув лиху славу. Позови проти єрея з найрізноманітнішими звинуваченнями, найчастіше – у рукоприкладстві й перелюбі, не те що не були рідкістю, а схоже, такі мали під собою реальні підстави. Принаймні, на противагу багатьом іншим судовим суперечкам того часу, до нас дійшли не лише голоси звинувачення, а й рішення на їхню користь духовної влади, себто колег Лобка. Про те, що о. Павло був неспокойним сусідом, постійно свідчили подоляни¹⁷.

Священик жорстоко бився¹⁸; вдавався до здирництва з парафіян¹⁹; недостойно поводився на весіллях, танцюючи з дівчата-

¹⁶ ЦДІАК України, ф. 127, оп. 146, спр. 44, арк. 13.

¹⁷ Див., наприклад, характеристику «по мнѣнію своєму неспокойному» (там само, оп. 144, спр. 30, арк. 6).

¹⁸ Див., наприклад: там само, спр. 147, арк. 2.

¹⁹ Наприклад: там само, оп. 147, спр. 104, арк. 1–1 зв.

ми²⁰; крав²¹, зокрема й церковне майно. Вже на початку 1740-х рр., ще до хіротонії, супротивники називали його «давнимъ блядуномъ»²². Звинувачення Павла Лобка в любові до жінок супроводжували все його життя в Києві²³. Пароха підозрювали також у «волшебстві» та використанні допомоги диявола²⁴. Мешкаючи в Києві на Подолі, священник упродовж життя сварився з міщанами, колегами-срєями, ченцями й черницями, козаками, студентами, місцевими і прибульцями. І от що цікаво: у численних звинуваченнях на адресу Лобка – «затійщика», забіяки, здириника, «блядуна», «волшебника» тощо – кияни жодного(!) разу не зачепили питання його волинського, «закордонного» походження, належності до «польської нації», якщо висловлюватися тогочасними бюрократичними термінами²⁵. Чому конкуренти не обіграли в судах цієї деталі? Очевидно, земляка з Речі Посполитої, із Заслава, вони не трактували «чужоземцем». Така відкритість, принаймні київського соціуму, до прибульців – зайвий бонус, що сприяв перетину імперського кордону.

Будучи освіченою особою з досвідом бюрократичної служби, о. Павло не лише власноруч писав більшість своїх текстів (скарг, донесень тощо), а й уміло їх компопував, застосовуючи риторичні прийоми. Ця обставина теж немало свідчить про нього, а заодно допомагає зрозуміти, як він будував кар'єру.

²⁰ Там само, оп. 144, спр. 12, арк. 10.

²¹ Там само, арк. 12 зв.

²² Там само, оп. 137, спр. 8, арк. 16.

²³ Наприклад: там само, оп. 144, спр. 12, арк. 12 зв.

²⁴ Там само, арк. 1–1 зв.

²⁵ Звісно, йдеться про десятки конфліктів, відомих мені.

Уже в перших конфліктах, поборюючи своїх супротивників, Лобко вдався до методів, вірність яким зберігав і потім. Суть їх була достатньо простою. Маючи за плечима досвід канцелярської служби та здобуте, найімовірніше, саме там політичне чуття, він намагався бити напевне. При цьому о. Павло не гребував і брудними прийомами. Звісно, можна поставити під сумнів супротивні репліки його опонентів, але типовість ситуацій і постійна повторюваність тих чи тих звинувачень на адресу Лобка дозволяють припустити, що йшлося не лише про типову риторичку судових диспутів.

Головний аргумент священика супроти конкурентів під час офіційного вирішення справи (бо до його початку о. Павло нерідко не гребував просто кулаками) – звинувачення їх у провині, що мала небезпечний політичний підтекст. Зокрема, ще навесні 1743 р. єрей свідчив, що, конфліктуючи 25 квітня з подольським протопопом та нібито прохаючи його про поблажливість, він апелював до урочистого свята, котре припадало на той день, – річниці коронації імператриці Єлизавети Петрівни. Та, як запевняв Лобко, той не відразу піддався на це прохання навіть після згадки її «дражайшого» імені. Як бачимо, звинувачення мало виразне політичне звучання²⁶.

²⁶ Про перебіг конфлікту див.: ЦДІАК України, ф. 127, оп. 138, спр. 37. Тут доречно нагадати, що такі дати, як коронації, іменини тощо імператорських осіб та членів династії належали до офіційно затверджених «табельних днів». Щорічне літургійне відзначення їх було обов'язковим, а парох, котрий ухилився би від згаданого обов'язку, мав підлягати покаранню. Навіть хвороба, щоби стати достатньою підставою для пропуску богослужіння, потребувала розслідування з боку спеціально

Цікаво, що головною причиною конфлікту між на той час іще начальником-протопопом і підлеглим-священиком стало дисциплінування останнім своїх колег у сфері дотримання імперських бюрократичних приписів, за яке Лобко взявся практично відразу після свого рукопокладення (тобто посідаючи в єрархії подольських парохів найнижчу сходинку). Події розвивалися так: 16 квітня 1743 р. подольський протопіп Стефан Лубенський отримав із катедри розпорядження владики Рафаїла (Заборовського) про нетитудування архиєреїв і нікого іншого «всемилостівейшими», «премилостівейшими» та «милостівейшими», яке базувалося ще на давнішому указі імператриці Анни Іоанівни. Протоєрей мав довести це розпорядження до відома підлеглих йому парохів. Тогочасна процедура поширення інформації на Подолі передбачала, що коли указ надходив із катедри до протопопа, то писар духовного правління його копіював. Цю копію розпорядження пускали межі священиками Нижнього Києва «по тракту». З одних попівських рук до інших вона йшла звичним шляхом, починаючи від Преображенської парафії. Умовне коло Подолом замикалося на храмі, в якому служив на той час потопіп, – Набережно-Миколаївському. Отримуючи розпорядження, парох чи дяк зазначав на «кооперти» про надходження документа і відсилення його далі (щоправда, конверт міг подертися і не вернутися назад у правління або ж розпорядження

створеної комісії – до того ж, бажано до, а не після табельної дати. Саме священики, до обов'язків яких належало доносити важливу політичну інформацію до парафіян, мали чудово знати календар відповідних державних урочистостей та відчувати, під страхом покарання, їхню значимість.

надсилали взагалі без нього). Єрей сам чи, як правило, за його розпорядженням дяк або й шкільний «молодик» копіювали текст, і документ передавали сусідам. Настоятель останнього храму мусив вернути пущену копію в духовне правління. Вся процедура передачі «по тракту» займала кілька днів²⁷.

Коли згаданий указ про нетитулування дійшов до Василівської парафії і втрапив до рук Лобка, той пригадав здобуті в консисторії знання і вирішив «повчити» інших колег, у т. ч. й протопопа. За словами о. Павла, у документі він виявив «крайнюю неісправність и небреженіе» о. Стефана, адже в титулі Анни Іоанівни (її ім'я там згадувалося) писар пропустив літери. Тож, як пояснював свої дії Лобко, «чего, Бже сохрани, впредь такой неісправности не происходило бѣ, а послѣ по усмотренію чіему священникомъ за необявленіе не отвѣтствоватьъ», він на присланій від протопопа копії катедрального розпорядження власноручно зробив правки і передав її далі на ознайомлення священикам²⁸. При цьому о. Павло не тільки поправив граматичні «обмилки» (зокрема, замість «Анны Іановны» – «Анны Іоанновны»), а й дописав слово «копія» та ще повчання на нижньому полі про те, як слід оформляти подібні документи та що може бути винуватцеві за порушення процедури:

Въ присилаемихъ указахъ такъ за силу высокомонаршихъ,
яко подѣ единимъ іменемъ пастирскимъ, чтобѣ сумнител-

²⁷ ЦДІАК України, ф. 127, оп. 138, спр. 37, арк. 1, 11, 31 зв., 33–34, 35–48, 53.

²⁸ Там само, арк. 1–1 зв.

ства священникамъ копівать и помилокъ не было бы, а найпаче въ титулѣ высокомонаршомъ какъ ннѣ упущена лѣтера (смотри, пне писарь), для вѣрности сводить съ подленимы, надписавъ сверху «копія», якъ тепера надписано, подписиватся (да прилѣжно, смотря не на вѣтеръ, ибо впредь отвѣтствовать наготовся да і командиръ за несмотреніе) такимъ образомъ: «с подленимъ указомъ сводиль или свидѣлствовалъ», імя, прозваніе написатъ.²⁹

Неважко зрозуміти, що таке повчання «командира» Лубенського від підлеглого йому пароха скидалося на насміх над протопопом, і саме так сприйняло цю ситуацію духовенство Києво-Подолу. Однак Лобко, прибулець із Волині, заявив про себе як «промоутера» розпоряджень вищої влади і захисника імператорської честі, ба навіть постраждалого «за чест высокомонаршую».

Поведінка київського єрея стає зрозумілішою, якщо врахувати, що в Росії XVIII ст. «служба монарху підносилася до рангу найважливішої світоглядної цінності»³⁰. Свою відданість імператриці о. Павло декларує найперше риторично, вживаючи шаблонні фрази та лексику. Легко здогадатися, що джерелом її засвоєння стало передовсім словництво указів і розпоряджень, з якими священник достатньо ознайомився свого часу в консисторії. Проте декларації про захист «честі» володаря могли, схоже, мати за основу місцеві правові норми. Саме Литовський статут починався з розділу про «персону

²⁹ Там само, арк. 12–12 зв.

³⁰ Е. Марасинова. «Закон» и «гражданин» в России второй половины XVIII века: Очерк истории общественного сознания. Москва 2017, с. 336.

господарську» та містив артикул про образу її «маєстату». У ньому за таке кривдникові загрожувала втрата честі, життя і майна. Третя глава «Прав, за якими судиться малоросійський народ» (1743), що акумулювали юридичні норми Гетьманщини, вже містила в заголовку слово «честь» – «О высочайшей чести и власти монаршеской» – та основувалася якраз головно на Литовському статуті. Звісно, про пропуск окремих літер в імені монарха там не йшлося, проте артикул 13 цього розділу передбачав спалення фальшувальників царських грамот, привілеїв, указів та печаток³¹. Тож Лобко цікаво словесно «оформив» своє вірнопідданство: демонструючи його, він уживав радше не так нову імперську мову, як мову річпосполитського права, адаптованого та практикованого в Гетьманщині³². Зате

³¹ *Права, за якими судиться малоросійський народ. 1743 / упоряд., автор нарису К. Вислобоков. Київ 1997, с. 43, 56–57.*

³² Поняття «імператорської честі», звісно, існувало, і його окреслення саме таким чи схожим словосполученням у тогочасному імперському словниці трапляється. 28 квітня 1722 р. в сенатському указі згадано про «некотораго человека», який у Пензі привселюдно казав «многия злая слова, касающияся до превысокой чести его императорского пресветлаго величества» (*Полное собрание законов Российской империи, съ 1649 года* (далі – ПСЗ), т. VI (1720–1722). Санкть-Петербург 1830, с. 666 (№ 3984)). 31 липня 1734 р. імператриця розпорядилася, аби «малоросіянъ» за непристойні слова, «касающихся къ нашей императорской чести», сказані «спроста», не карали (ПСЗ, т. IX (1733–1736). Санкть-Петербург 1830, с. 388 (№ 6611)). Проте сам термін «честь» (такий важливий для політичної культури Гетьманщини) вживався, здається, непослідовно. Наприклад, у спеціальному іменному указі від 30 січня 1727 р. про покарання тих, хто говорить «непристойними» і «противними» словами супроти монархів, про «честь» зовсім не згадано. Тут

«сюжет» – увагу до імператорського титулу – священник обрав
недаремно: працюючи в консисторії, він мав би знати цілу

порушники – це «злодеи», «непростояння и противныя слова» яких спрямовано проти імператорських «персон» (ПСЗ, т. VII (1723–1727). Санкть-Петербургъ 1830, с. 731 (№ 5004)). Про порушення «високомонаршої честі» згадується у приписах, що стосуються «государевого слова і діла» (зокрема замаху на імператорську особу чи бунту). Однак в інших указах про те саме термін «честь» може й не фігурувати (пор., наприклад: ПСЗ, т. V (1713–1719). Санкть-Петербургъ 1830, с. 76 (№ 2756) та с. 138 (№ 2877); с. 531–532 (№ 343)). Вірогідно, більш уживаним було місткіше поняття «імператорське достоїнство». Зокрема, у власноручних чернеткових записах Катерини II 1787 р. про переваги імператорської величності терміна «честь» монарха взагалі немає. Переваги тут поділено на три групи: ті, що впливають з імператорського достоїнства; із самодержавної імператорської влади; «принадлежащая доходамъ императорскаго величества». А особа, «владеющая императорскаго величества, есть едина, не имеющая себя подобной во Всероссийской империи в достоинстве, чину, власти, могуществе, действие во всякое время и место». Єдина згадка про «честь» фігурує в парі з терміном «честі»: «честі» (власне, почесті), посади, вигоди, достоїнства, нагороди тощо жалує підданам самодержавна влада, а ті, своєю чергою, тягнуть «отличие, честь и преимуществы» (Е. Марасинова. «Закон» и «гражданин» в России, с. 418–422). Цікаво, що академічний словник кін. XVIII ст. під гаслом «Честь», наводячи визначення чималої кількості похідних однокореневих слів та прикладів їх уживання, про монарха згадує лише двічі. Вперше – у прикладі до тлумачення «честі» як «чину, достоїнства», цитуючи Псалтир («Честь царева судь любить»). Вдруге – прикладаючи до імператорського імені окреслення «благочестивейший» – «одно из титуловъ церковныхъ приписуемыхъ всероссійскимъ самодержцамъ» (Словарь Академіи російской, ч. VI (от Т. до конца). Санкть-Петербургъ 1794, стп. 725, 729). Як бачимо, жодна з дефініцій не має стосунку до того сенсу, якого надавав «імператорській честі» Лобко.

низку загальнодержавних розпоряджень, що регулювали його написання, та наслідки від допущених при цьому порушень³³.

Пояснюючи у травні 1743 р., навіщо він побив маляра Карпа Базильчевського, який сварився з колегами (тоді, зрештою, спеціальна комісія визнала Лобка винним, а він, щоб уникнути судового рішення, пішов на мирову та компенсував збитки), о. Павло запевняв, що лише втрутився в бійку біля свого двору, коли хтось із натовпу буцімто закричав: «Беріте де сего – онъ есть измѣнникъ». Священик, за його словами, почувши про «зраду» та злякавшись відповідальності, відштовхнув усіх від своїх воріт³⁴. Очевидно, «ніякояся зміна» тут подавалася як потенційно політичний злочин, а о. Павло не лише виставляв себе добропорядним вірнопідданим, а й додатково зображав свого опонента в непривабливому світлі.

Продовжуючи вести конфлікт із сином свого колишнього конкурента, протопопа Стефана, – подольським протоєреєм Романом Лубенським, Лобко, як зазвичай, «бив» боляче. У жовтні 1749 р. о. Павло звинуватив його у привласненні імператорської честі (про себе пише «наше», а не «моє»). При цьому власноручно чолобитну на свого вже колишнього безпосереднього керівника о. Павло подав хоч і в консисторію, але на ім'я Єлизавети Петрівни, тож зрештою вона втрапила до губернської канцелярії. Васи́лівський єрей доносить, що о. Роман

вѣдая себе быть, яко ему и должно, раба и подданнаго мало важная команда, отъ единой своей гордости къ уничто-

³³ Див., наприклад, перелік таких указів уже імперської доби: ПСЗ, т. XLII, ч. 2: *Указатель алфавитный*. Санкть-Петербургъ 1830, с. 768.

³⁴ ЦДІАК України, ф. 127, оп. 138, спр. 51, арк. 2–3.

женію чести Вашего імператорскаго величества сіє титло «наше» въ писаніяхъ своїхъ похищаетъ напрасно (чего я ему съ имѣющихся у мене его писемъ довесть имѣю).³⁵

Тож «по вѣрноприсяжной [...] должности, честь вашего імператорскаго величества защищая», Лобко «донестъ долженъ», адже «отъ всего свѣта сія титла писатися тѣмъ умножителнимъ числомъ “мы: наше:” прилычна» лише імператорській особі, а всі вірнопіддані раби «оной титлы “мы”, или “наше”, а паче ныжной команды ни подъ какимъ видомъ притягать себѣ и оною писатся не должны, кромѣ имѣющихъ на то указъ и позволеніе»³⁶.

Отже, щоб підкреслити важливість справ, котрі стосувалися його персони, і надати значимості своїм «праведним» гніву й образам (наголос на моральних збитках, завданих конкурентами, – риторичний прийом Лобкових звинувачень/виправдань), о. Павло вдавався до писання чолобитних на імператорське ім'я. Зазвичай процедура залагодження конфліктів усередині духовного стану передбачала звернення до вищої влади – протопопа і духовного правління чи, у разі посідання хрестового намісництва, – до преосвященного й консисторії. Проте священник волів, подаючи скарги владиці чи до консисторії, писати їх на самодержавне ім'я на спеціальному штемпельному папері. Зрозуміло, це на позір підвищувало вагу справи. Наприклад, у січні 1749 р. о. Павло подав київському митрополитові чолобитну на ім'я імператриці Єлизавети Петрівни. У ній він звинуватив свого колегу, єрея Свято-Введенської

³⁵ Там само, оп. 1020, спр. 1379, арк. 1 зв.

³⁶ Там само, арк. 1–1 зв.

церкви Іоана Камінського, у «недоброхотстві» та розоренні його «слави». Це позбавлення честі оприявнилося в обмовленні Лобка перед ще одним киево-подольським священиком, якому о. Іоан повідомив, що василівський піп має собі за «помощниковъ діаволовъ»³⁷.

Скарги на найвище ім'я до духовної консисторії Лобко подавав неодноразово, причому священик міг чинити такі випадки вже після того, як його звинувачували в якомусь порушенні, – такий собі спосіб із відповідача перетворитися на обвинувачувача. І навіть якщо Лобко робив такі контрвипади з порушенням процедур (бо зусилля з примушування колег дотримуватися бюрократичних порядків зовсім не означали, що на практиці парох був зразковим законослухняним підданим), він вважав, що, попри це, його донесення «хочай бы за еди-но токмо высочайшее імя должно было прийняти», а як ні – то він скаржитиметься в Петербург³⁸. Схоже, що о. Павло, чудово розуміючи, чия влада вища, не гребував турбувати своїми клопотаннями й Київську губернську канцелярію: принаймні на деяких його чолобитних є нотатки тамтешнього секретаря. Зі свого боку, вища київська духовна влада, вирішуючи справи Лобка, брала до уваги те, що він може скаржитися до цього вищого органу³⁹.

Насправді, апелюючи до найвищих інстанцій, Лобко порушував процедуру розгляду: вже від правління Петра I було за-

³⁷ ЦДІАК України, ф. 127, оп. 144, спр. 12, арк. 1–1 зв.

³⁸ Див., наприклад, у 1757 р.: там само, оп. 1020, спр. 2990, арк. 4, 6–6 зв., 8–8 зв.

³⁹ Наприклад: там само, арк. 7 зв.–8 зв.

боронено оминати черговість судових інстанцій, хіба що через тривалу затримку розгляду чи зі скаргою на рішення. У 1722 р. навіть з'явилось розпорядження, що передбачало жорстоке публічне покарання та заслання на каторжні роботи за порушення єрархії проходження судових інстанцій⁴⁰.

Наприкінці 1750-х рр. позиції мого «героя» добряче похитнулися. На той час змінився київський архиєрей (попередній, схоже, заплющував очі на вибрики підлеглого): Тимофій (Щербацький), крєвно пов'язаний із річпосполитськими теренами (його батьки переселилися в Гетьманщину з-під Білої Церкви), залишив Софійський престол. Цей владика був відомий покровительством «своїм». Навіть після переведення до Москви в 1757 р. через масштабний конфлікт із підлеглими він не забував дбати про родичів, зокрема клопочучись забезпеченням парафіями тих із них, хто вийшов із Речі Посполитої. Наступником владики Тимофія став Арсеній (Могилянський), уродженець Полтавського полку, який від 1735 р. перебував на різних послушаннях у Твері, Москві, Санкт-Петербурзі й до прибуття в Київ служив у сані архиєпископа Переславля-Заліського.

Черговий сексуальний скандал та серйозні звинувачення на адресу Лобка у зловживаннях фінансового характеру взяли вивчати без попуску. На час тривалого розслідування парохів навіть заборонили священнослужіння. Отець Павло вирішив і цього разу викрутитися, знову заявивши про себе

⁴⁰ Ф. М. Дмитрієвъ. *Исторія судебныхъ инстанцій и гражданскаго апелляціоннаго судопроизводства отъ Судебника до Учрежденія о губерніяхъ*. Москва 1859, с. 522.

як вірнопідданого імперії: восени 1760 р. він сам попросився капеланом до російської армії, яка відправлялася в Пруссію. У клопотанні єрей вказав на мотивацію свого вірнопідданчого вчинку як «едино по ревности къ службѣ ея імператорскаго величества інтересь»⁴¹. Це для Лобка, звісно, було виключно засобом, таким собі риторичним аргументом із політичним звучанням у ситуації, коли він був фігурантом незавершеної справи за серйозними звинуваченнями. Втім, сам парох стверджував, що перешкод «я за собою не чувствую в таковой силѣ, чтобъ оныя могли быть службѣ моей інтереса ея імператорскаго величества воспященіємъ». І хоча деякі «недоброхоти» й ведуть проти нього процеси, «точію и такові дѣла къ службѣ інтереса государственнаго не могутъ быть приостановленіємъ, ибо партикулярное дѣло не превосходитъ інтереса ея імператорскаго величества»⁴² (пригадаймо, що ці слова не є витвором вправного пера канцеляриста, – їх власноруч написав Павло Лобко). Зрештою, щоб потрапити до армійського духовенства, Лобко ще перед клопотанням до консисторії, якій тоді напряму підпорядковувався, погодив своє влаштування з керівником капеланів – армійським протопопом Іоаном Богаєвським⁴³.

Після бюрократичних перипетій Лобка таки відрядили 2 квітня в похід, а коли він прибув до армії, 13 липня 1761 р. призначили священиком першого гренадерського полку. В армії о. Павло пробув недовго – дев'ять чи десять місяців. Подальші кроки єрея показують, чого він очікував від своєї вір-

⁴¹ ЦДІАК України, ф. 127, оп. 1024, спр. 1176, арк. 2.

⁴² Там само, арк. 11.

⁴³ Там само, арк. 12.

нопідданської позиції. Уже в серпні 1762 р. о. Павло звернувся до київського митрополита з проханням віддячити «за верность къ отечеству російскому моей службы» (нема сумніву, що тут під «російськимъ отечествомъ» мається на увазі ніщо інше, як власне імперія⁴⁴). Якщо ж владика не зможе цього вчинити, то священник просив видати пашпорт із консисторії на проїзд до Синоду, де він мав намір шукати відплату за службу⁴⁵. Лобко був невдоволеним прибутками власної парафії, тож прагнув іншого, достойнішого місця. Так він і аргументував суть свого розуміння віддяки та потребу звернутися особисто до Синоду. При цьому парох доволі непоштиво відповів на запит митрополичої катебри щодо мети планованої ним поїздки: «А іншихъ надобностей по моїмъ обращеніямъ Дховной консисторії знать не потребно»⁴⁶. Згодом священник деталізував свої наміри: хотів, мовляв, вирішити в Синоді конфлікт

⁴⁴ Показово, що в наказі Катерини II Уложенній комісії 1767 р. згадано про поділ «людей» на три «роди» і «звання», котрі різняться обов'язками і якостями: дворянство, середній рід та землероби. Вірність і любов до «отечества» та государя – це одна з характеристик, притаманних саме дворянам, що різнить їх від інших груп (Г. Бабкова. Личные преступления в проекте Уголовного уложения Екатерины II: К вопросу о становлении юридической терминологии в России второй половины XVIII века // «Понятия о России»: К исторической семантике имперского периода, т. 1. Москва 2012, с. 185). Проте слововжиток Лобка навряд чи натякав на його рівний дворянському статус. Радше, претендуючи, як і все духовенство в Гетьманщині, на шляхетське достоїнство, о. Павло без проблем застосовує щодо себе риторичні штампи, призначені для привілейованих соціальних груп.

⁴⁵ ЦДАК України, ф. 127, оп. 157, спр. 77, арк. 1, 7.

⁴⁶ Там само, арк. 6.

із колишнім керівником, армійським протопопом Іоаном Богаєвським⁴⁷, та клопотатися про видачу грошей за час служби у війську, який чомусь окреслював у півтора року⁴⁸.

Київська консисторія відмовила о. Павлу як у наданні кращої парафії, так і в дозволі їхати до Синоду. Члени її «присутствія» звернули увагу на короткий термін перебування прохача в армії та наголосили, що всі свої справи (з Богаєвським і щодо виплати порційних коштів за час перебування на службі, який аж ніяк не складав півтора року) слід було вирішувати ще в армії, до приїзду додому. Консистористів також не переконали аргументи пароха про вбогість його парафії. Митрополит схвалив рішення консисторії⁴⁹. Втім, після пояснення суті конфлікту з Богаєвським та надання виписки про нього з армійської полкової канцелярії, вища влада у квітні 1763 р. таки санкціонувала поїздки Лобка до Москви, щоби подати скаргу до Синоду на протопопа⁵⁰ (на той час цей орган управління Православною Церквою в Російській імперії перебував тимчасово там, разом із двором).

⁴⁷ ЦДІАК України, ф. 127, оп. 157, спр. 77, арк. 2, 3.

⁴⁸ Там само, арк. 8. Попри завірення двох армійських атестатів, підписаних князем Васи́лем Долгоруковим та генерал-майором Олексієм Масловим, про чесну й гідну службу Лобка (див. там само, арк. 2–3), він уже через місяць перебування в полку посварився з Богаєвським – нібито через те, що, як твердив сам о. Павло, той прихистив/переманив Лобкових робітників-наймитів. У результаті, як засвідчував полковник, Богаєвський наказав фізично розправитися зі священником (там само, арк. 16–16 зв.).

⁴⁹ Там само, арк. 9–12 зв.

⁵⁰ Там само, арк. 24–31.

Чи поїхав Лобко в Москву, невідомо. Проте, за своєю звичкою, у червні 1763 р. він написав на ім'я Катерини II чолобитну, котру, як там зазначалося, належало подати до «скипетродержавнихъ» рук (можливо, її було подано до Київської губернської канцелярії). У тексті київський парох, «вѣрно подданий рабъ вашего імператорскаго величества», повідомив виключно про свою службу в Пруссії та хворобу ніг (Лобко страждав на подагру) й «недостаточество» після повернення з армії, просячи надати йому таку пожиттєву платню з губернської канцелярії, яку отримували полкові священики⁵¹.

Немає сумніву, що наголоси на вірнопідданстві – попри те, що їх часто висловлено офіційно затвердженими бюрократичними лексичними формулами (як-от «вірнопідданий рабъ») – о. Павло Лобко робив не без наміру отримати від цього конкретні вигоди. Так чинив не лише він, і не тільки люди його соціального стану. Подібні стратегії практикувалися в козацькому середовищі – мабуть, активніше після поразки виступу Івана Мазепи. Наприклад, новгород-сіверський сотник Федір Лісовський позиціонував себе як захисника царської честі, наголошував на власній відданості монарху й очікував за це користі для себе⁵².

Вже у другій третині XVIII ст. частина мешканців Гетьманщини – і, що важливо, не лише місцевих уродженців, а й прибульців із річпосполитських українських теренів – не сприймала

⁵¹ Там само, оп. 1076, спр. 112, арк. 1–1 зв.

⁵² В. Горобець. *Конфлікт і влада в ранньомодерній Україні. Сотник новгород-сіверський проти гетьмана Війська Запорозького, 1715–1722*. Київ 2016, с. 49, 203, 278 та ін.

лояльність до імперії як щось незвичне. Навпаки, вони всіляко декларували її, сподіваючись на різні бонуси взамін. Отож, коли ведемо мову про формування імперських ідентичностей, не варто зосереджувати увагу аж на кінці XVIII ст., бо, як видається, цей процес був довшим і складнішим. Можливо, саме тому прискорення імперських реформ, яке припало на кінець століття, не було сприйняте переважною більшістю населення імперської периферії (йдеться, звісно, не про простолюди) відверто вороже та не похитнуло лояльності цього населення. Не забуваймо, що тоді декларування вірності престолу не потребувало відмови від етнічної культури абощо і, як бачимо з конкретних прикладів, виступало радше стратегією соціальної поведінки. Йдеться найперше не про конкретні дії, а про поступове засвоєння словництва лояльності та звернення до нової імперської лексики й риторики у власних корисливих цілях. При цьому декларування вірності престолу ставало зручною зброєю для поборювання конкурентів та вивищення себе над ними. І тут мав перевагу той, хто був спритнішим в опануванні нового словництва та орієнтувався в тогочасному законодавстві. Проте не слід переоцінювати роль риторичних прийомів. Не менше, а мабуть, і більше в кар'єрі Лобка важили цілком прагматичні речі, і серед основних – підтримка кузена-єпископа. Втім, і цей покровитель – також ще один своєрідний імперський «бонус» та заохочення до формування лояльної політичної ідентичності.

Максим Яременко

Chapter 1

Strategies of Integration of Natives of the Polish-Lithuanian Commonwealth into the Social Space of the Russian Empire: The Case of Father Pavlo Lobko *(by Maksym Yaremenko)*

The last decades of the 18th century in the history of Hetmanate were marked by radical imperial unifications. However, the Russian Empire became the reality for the political and social life of Ukrainians, both natives of the Cossack autonomous entities in the Russian Empire and of the Polish-Lithuanian Commonwealth, much earlier. The Hetmanate, and more broadly the whole Russian Empire, attracted people of the “Polish nation” through the opportunity of making a career. Among them one can easily find personalities who frequently and openly demonstrated their loyalty to the Russian monarchs. By focusing on the case of Pavlo Lobko, a native of Volhynia in the Polish-Lithuanian Commonwealth who became a parish priest in Kyiv, this chapter examines how “small” people learned to benefit from the Russian Empire already in the mid-18th century. Having had experience of service in the Kyiv Metropolitanate Chancery, Lobko knew the imperial laws well. He was a person frequently in conflict and a number of judicial cases in which he was involved survived. In his written justifications and accusations addressed to his Kyivan opponents, he deploys new imperial wording and gives to his charges explicit political dimensions. His loyalty to the emperor was primarily rhetorical however and in exchange he expected quite specific benefits. His imperial parlance was not refined, and it had many

similarities with the language of the Commonwealth law adopted in the Hetmanate. Lobko's case demonstrates that already in the mid-18th century a part of the Hetmanate's population did not not perceive loyalty to the Empire as something extraordinary. On the contrary, they appeared it in multiple ways in search of various advantages. When one examines the making of imperial identities one should not focus exclusively on the late 18th century, because in Ukraine's case this process started earlier and was more complicated than it was assumed before.

СКАСУВАННЯ АВТОНОМІЇ І ТРАНСФОРМАЦІЯ ІДЕНТИЧНОСТЕЙ У СЛОБІДСЬКІЙ УКРАЇНІ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ ХVІІІ СТ.

Шістдесяті роки ХVІІІ ст. стали переломним періодом у політичній історії західних окраїн Російської імперії¹. Прихід до влади Катерини ІІ та ініційовані нею реформи в дусі просвіченого абсолютизму стали найпослідовнішою у ХVІІІ ст. спробою імперської уніфікації. Наслідком цих реформ було не лише скасування політичної автономії Гетьманщини, Слобідських полків, балтійських провінцій і ліквідація Запорозької Січі, але й глибокі соціальні та культурні зміни в суспільствах західних периферій імперії². У цьому розділі я розгляну детальніше

¹ Цей текст є зміненою й уточненою версією розділу «Імперська інтеграція і трансформація ідентичностей у Слобідській Україні наприкінці ХVІІІ – на початку ХІХ ст.» з моєї монографії: В. Склокін. *Російська імперія і Слобідська Україна у другій половині ХVІІІ ст.*

² Про реформи Катерини ІІ див. детальніше: I. de Madariaga. *Catherine the Great // Enlightened Absolutism: Reform and Reformers in Later*

вплив імперської уніфікації на колективні ідентичності на прикладі Слобідської України – другої за розмірами української козацької автономії у складі Російської імперії у XVII–XVIII ст.

Можна сміливо стверджувати, що скасування слобідської автономії в 1763–1765 рр. та діяльність Уложенної комісії в 1767–1768 рр. стали важливим подразником для артикуляції колективних ідентичностей слобідського суспільства в тому вигляді, в якому вони сформувалися за козацьких часів. Різноманітні джерела з цього періоду загалом підтверджують висловлену свого часу Володимиром Кравченком і Володимиром Маслійчуком тезу, що в ідентичності мешканців Слобідських полків соціальне й етнічне було тісно поєднане³.

Eighteenth Century Europe / ред. Н. М. Scott. Houndmills – London 1990, с. 289–311; R. Jones. *Provincial Development in Russia: Catherine II and Jakob Sivers*. New Brunswick, NJ 1984; Д. Гриффитс. Катерина II: імператриця-республіканка // його ж. *Катерина II и ее мир: статьи разных лет*. Москва 2013, с. 63–101; J. T. Alexander. *Catherine the Great: Life and Legend*. Oxford 1989; И. де Мадариага. *Россия в эпоху Екатерины Великой* / перекл. з англ. М. Лужецкая. Москва 2002; К. Шарф. *Екатерина II, Германия и немцы* / перекл. з нім. И. Карташева, М. Лавринович. Москва 2015.

³ В. Кравченко. *Харьков/Харків*, с. 39–47; В. Маслійчук. Російсько-українські відносини на Слобідській Україні другої половини XVII ст., с. 12–26. Це контрастувало з ситуацією в Гетьманщині, де завдяки ширшій автономії, окремій правовій системі та потужнішій історичній традиції творення колективних ідентичностей, принаймні в середовищі козацької еліти, у другій пол. XVII – першій пол. XVIII ст. відбувалося радше в напрямку формування домодерної національної ідентичності, тісно пов'язаної з козацькими державними інституціями. Щодо напрямку змін колективних ідентичностей у Гетьманщині див., зокрема: З. Когут. Роз-

У Слобідських полках соціальне (етос, права та вольності козацького стану) виявилось надзвичайно тісно переплетеним з етнічним (малоросійським/черкаським/українським), чому сприяло і ширше, порівняно з Гетьманщиною, покозачення населення, і постійні контакти з великоросійськими служилими людьми, також присутніми в регіоні, від яких місцеві малоросіяни/черкаси прагнули всіляко відмежуватись. Імперський уряд, який їх у цьому підтримував, не бажаючи поширення податкових пільг і вольностей на вихідців із внутрішніх російських губерній, активно долучився до наповнення етнічних категорій правовим і соціальним змістом⁴.

Окреслені вище чинники сприяли появі й розвитку колективної ідентичності «вольного малоросійського народу»⁵, яка – що переконливо показав Володимир Кравченко – була сфокусована на трьох основних елементах: ідеї про героїчну лицарську боротьбу з татарами-мусульманами, вірній службі російським монархам на захисті південних кордонів імперії та, нарешті, вольностях і привілеях козацтва і старшини⁶.

Численні маніфестації цієї ідентичності знаходимо під час скасування автономії та роботи Уложенної комісії 1767–1768 рр.

виток малоросійської самосвідомості і українське національне будівництво, с. 80–101; С. Плохій. *Походження слов'янських націй*, с. 331–388; S. Plokyh. *Ukraine and Russia*, с. 34–48 (розділ «Incorporated Identity»).

⁴ В. Кравченко. *Харьков/Харків*, с. 45.

⁵ Як еквівалент міг уживатися термін «вольный черкасский народ». У XVIII ст. дедалі більшого поширення набуває й етнонім «українці». Детальніше див.: Там само, с. 39–47.

⁶ Там само, с. 43.

Розділ 2

Особливо яскраво вона представлена в наказах до Уложенної комісії від колишнього слобідського козацтва⁷, перейменованого після скасування автономії на «військових обивателів», а також у наказах від слобідських міст. У всіх без винятку наказах ішлося про підтвердження та збереження вольностей і привілеїв козацького стану, що обґрунтовувалося довгою й вірною лицарською службою російським монархам на захисті кордонів імперії від татарських нападів, яка в модифікованому вигляді тривала й далі – у слобідських гусарських полках. Характерним під цим оглядом є наказ від військових обивателів Харкова:

Предки наши какъ волной народъ высочайшими всероссийскихъ монарховъ зазывными грамотами вызваны изъ заднѣпрскихъ, полскихъ и малороссійскихъ городовъ и поселились городамы, мѣстечкамы і селамы на пустыхъ земляхъ отъ крымскихъ степей для защищения российскихъ границъ [...] За сей выходъ и продолжение воинской службы безденежнаго жалования всероссійския монархи пожаловали предковъ нашихъ і насъ волностмы, всемилостивѣйше дозволяя намъ занимать подъ свое владѣние землю и всякие угоды, всякими товарами тороговать, мелницами и рыбными ловлямы владѣть, вино курить и всякими напитками шинковать безпошлинно и безоброчно. И хотя въ прошломъ 765 году обнародованнымъ въ здешнихъ местахъ Е[я]И[мператорскаго]В[еличества] манѣфестомъ и данною особливо на здешнюю новоучрежденную губернію инструкціею о сохранении оныхъ привылегиевъ въ ихъ

⁷ «Наказами» називались інструкції, які давали своїм депутатам до Уложенної комісії виборці певного населеного пункту.

ненарушимой цѣлости и предписано, но какъ сѣя нація отъ высочайшихъ Е[я]И[мператорскаго]В[еличества] антецессоровъ имѣеть на то особливие грамоты, так и нынѣ мы, припадая со всеподданѣйшимъ подобострастиемъ ко всеавгустѣйшему Е[я]И[мператорскаго]В[еличества] престолу, всенижайше просымъ означенные наши волности подтвердить такимъ же образомъ особливою Е[я]И[мператорскаго]В[еличества] всемилостивѣйшею жалованною грамотою и при сочиненіи новаго уложенія внести наши привилегіи въ непрѣменное право.⁸

Якщо в наказі від харківських військових обивателів наголошувалося передусім на вольностях місцевого народу/нації, то в наказах від інших міст сильніше підкреслено лицарські звитяги слобідського козацтва в боротьбі з татарами. Наприклад, у наказі від колишнього полкового міста Ізюм зазначалося:

Которую службу по 765 годъ служили, и въ тѣх давнихъ годахъ во время на городъ Изюмъ непріятельскаго нападенія наши дѣды, отцы и мы, не щадя живота и крови, отпоръ чинили и чрезъ границу внутрь Россіи непріятельскихъ людей не перепущали, причемъ многіе взяты въ плѣн, гдѣ и нынѣ находятся, прочіе-жъ при тѣхъ непріятельскихъ нападеніяхъ жизнь свою смертную кончили.⁹

⁸ Российский государственный архив древних актов (далі – РГАДА), ф. 342 [Комиссия о сочинении нового Уложения (коллекция)], оп. 1, д. 109, ч. 8, л. 244.

⁹ Наказы отъ городовъ Слободско-Украинской губерніи // *Сборникъ Императорскаго Русскаго Историческаго Общества* (далі – СИРИО), т. 147. Петроградъ 1915, с. 4.

А в наказі від міста Острогозька згадка про лицарські звитяги слобідських козаків у боротьбі проти «варварів»-мусульман поєднувалася з наголосом на іншій ключовій темі слобідської колективної ідентичності – вірній службі російським монархам:

Съ самага начала селенія въ здѣшніхъ мѣстахъ изъ иностранныхъ черкасскихъ народовъ и большею частію ратныхъ людей, за разныя предкамъ Вашего И[мператорскаго]В[еличества] вѣрныя службы, какъ обороною російскихъ границъ отъ набѣговъ ногайскихъ, крымскихъ татаръ и другихъ кочевыхъ варваровъ, так, будучи съ пользою употребляемыми въ дѣйствіе противъ неприятелей Россійскаго Государства, за отличные, храбрые ихъ поступки, равно какъ при всѣхъ колебленіяхъ измѣнами чрезъ злыя затѣи и предвожденія извѣстными въ главныхъ измѣнниками и бунтовщиками Выговскаго, Брюховецкаго, Булавина и Мазепы со околичными подъ владѣніемъ російскимъ состоящими народами, за соблюденіе симъ слободскимъ народомъ навсегда доброй вѣрности и истинно подданическаго усердія предковъ Вашего И[мператорскаго]В[еличества] и отъ оныхъ въ Божѣ почившихъ Россійскихъ Государей по обстоятельствамъ времени и по случаю оказанныхъ службъ жалованы со священнымъ государскимъ словомъ грамоты [...]¹⁰

Як бачимо, у всіх цих наказах ідеться про вольності та привілеї народу або нації, однак щодо окреслення його етнічної приналежності одностайності не було¹¹. Харківський депутат Ілля

¹⁰ СИРИО, т. 147, с. 42.

¹¹ Про «станове», а не етнокультурне розуміння ідеї нації в козацьких автономіях Російської імперії у XVIII ст. див. детальніше: Б. Крупницький. «Нація» в козацькій Україні XVIII віку // *Україна: українознавство і французьке культурне життя*, ч. 8. Париж 1952, с. 605–608.

Черкес говорив про «малоросійській вольный народъ» і про «українській вольный народъ»¹², у цитованому острогозькому наказі йшлося про «иностранные черкасские народы» і «слободской народъ», а в наказі від міста Харкова – про «малоросійських вольныхъ черкасъ»¹³. Натомість існувала загальна згода стосовно того, що цей народ/нація є «вільним»¹⁴ і що в основі його ідентичності й вольності лежить лицарська служба із захисту кордонів імперії¹⁵.

Головним Іншим цього «вільного народу» в наказах виступають великоросіяни, які в цей період перебирають тут «пальму першості» від татар. Великоросіяни вже давно були присутні в колективній уяві слобідських малоросіян як своєрідний антипод – приклад народу без вольностей. Відповідно, втрату козацьких прав і привілеїв часто сприймали як зведення до статусу великоросіян. Наприклад, ізюмські козаки у своїй чолобитній 1710 р. так окреслювали можливі наслідки порушення урядом традиційних вольностей і запровадження оподаткування торговельної діяльності:

¹² Наказы отъ городовъ Слободско-Украинской губернии, с. 26, 30.

¹³ Там само, с. 20.

¹⁴ Часом, як у цитованому вище наказі від харківських військових обивателів, ішлося просто про «вольной народъ [...] из заднѣпрскихъ полскихъ и малоросійскихъ городовъ» без уточнення етнічної приналежності. Подібним чином у наказі від Охтирки зазначалося, що Слобідські полки були заселені «призванными изъ за-днѣпровскихъ мѣстъ вольными людьми» (Там само, с. 6).

¹⁵ Під цим оглядом покажемо вже цитований наказ від Острогозька, де після твердження, що Слобідські полки були заселені вихідцями «изъ иностранныхъ черкасскихъ народовъ», ішло уточнення, що ці переселенці склалися з «большею частію ратныхъ людей».

Розділ 2

Нашъ малороссійскій народъ за не извѣчай иноземства, противъ русскіихъ, такихъ тягостей на себѣ понести отнюдь не можетъ, и отъ того пойдутъ всѣ въ свободные гетманскіе города, а иные и пошли ужѣ за Днѣпръ въ новостроющіеся города.¹⁶

Ці уявлення набули ще більшої актуальності в 60-х рр. XVIII ст. під впливом скасування слобідської автономії й започаткування інтеграційних перетворень. Наприклад, коли валківський козацький отаман наприкінці грудня 1764 р. поширював серед громади листи ізюмського полковника Федора Краснокутського із закликом скерувати посланців до Петербурга для захисту автономії, то обґрунтовував потребу такого кроку загрозою зведення до статусу великоросіян: запровадженням четвертного землеволодіння, рублевого окладу та цілковитою втратою вольностей¹⁷.

Подібні, негативні за тональністю, порівняння з населенням внутрішніх російських губерній часто трапляються в наказах від слобідських військових обивателів до Уложенної комісії. Зокрема, харківський депутат Ілля Черкес підкреслював, що в слобідських містах немає таких повинностей та «городскихъ и казенныхъ службъ», як у «великороссійскихъ городахъ»¹⁸, а охтирські обивателі висловлювали свою стурбованість проведенням опису їхніх земель у ході генерального межкування так:

¹⁶ И. Теличенко. Протестъ Слободской Украины противъ реформы 1765 г. // *Кіевская Старина* (далі – КС) 1 (1888) 245.

¹⁷ Там само, с. 256.

¹⁸ Наказы отъ городовъ Слободско-Украинской губерніи, с. 26, 30.

Предвидится намъ за сумнительство, дабы иногда по положению всего того нашего земляного владѣнія въ четвертную дачу противъ великороссійскіхъ мѣстъ со временемъ [...] жалованныхъ вольностей мы нижайшіе лишиться не могли-бъ.¹⁹

Окрім того, вони просили заборонити великоросійським купцям постійно проживати й торгувати в слобідських містах, великоросійським поміщикам – купувати землі в Слобідській Україні, а великоросіян-однодворців вимагали виселити з Харківської провінції до внутрішніх російських губерній²⁰.

Цей негативний образ великоросіян як головного Іншого, що для колишньої старшини був радше риторичною фігурою²¹, міцно вкоренився в колективній уяві колишнього слобідського козацтва й підданих селян, і це добре засвідчує українська

¹⁹ Там само, с. 9.

²⁰ Там само, с. 16, 37; РГАДА, ф. 342, оп. 1, д. 109, ч. 8, л. 272. Заборонити постійну торгівлю та купівлю землі в Слобідській Україні пропонували також і для вихідців із Гетьманщини. Втім, на відміну від великоросіян, малоросіян із Гетьманщини не сприймали негативно, як представників цивілізаційно нижчого народу, – йшлося лише про те, що на них слобідські вольності не поширюються (Наказы отъ городовъ Слободско-Украинской губерніи, с. 37).

²¹ У випадку старшини підкреслення власного «іноземства» і дистанції до великоросіян було, якщо використати формулювання Сергія Плохія, передусім «спробою [...] виторгувати для себе найвигідніші умови входження в імперію» (С. Плохій. *Козацький міф*, с. 20). Як показує приклад Івана Острозького-Лохвицького, про який детальніше йтиметься далі, для слобідської старшини в повсякденному спілкуванні з великоросіянами важили не так культурні відмінності між двома етнічними групами, як спільна приналежність до імперського дворянства з його винятковими соціальними привілеями й вестернізованою культурою.

література початку ХІХ ст., зокрема твори Григорія Квітки-Основ'яненка²². Поза сферою красного письменства подібні уявлення і стереотипи найкраще простежуються на матеріалах его-документів. На жаль, у випадку Слобідської України – якщо говоримо не про колишню старшину, а про інші суспільні групи – перші джерела цього типу маємо лише від початку ХІХ ст.

Показовим прикладом є щоденник-спогади Олександра Никитенка (1804–1877), вихідця зі слобідських підданих селян, а пізніше – професора Санкт-Петербурзького університету і знаного історика літератури. Згадуючи своє дитинство в «малоросійській» слободі Олексіївка²³, яке припало на 1810-ті рр., Никитенко – напевно, ідеалізуючи слобідських малоросіян – так характеризував їхнє ставлення до великоросіян:

Настоящій малоросійській типъ лица, нравовъ, обычаевъ и образа жизни сохранился почти исключительно въ хуторахъ. Тамъ можно было найти истинно гомерическую простоту нравовъ: добродушіе, честность и то безкорыстное гостеприимство, которымъ по справедливости всегда славились малоросіяне. Воровство, обманъ, московская удалъ, надувательство были у нихъ вещами неслыханными.

²² Про творчість Квітки-Основ'яненка в контексті українсько-російських стосунків див., зокрема: М. Шкандрій. *В обіймах імперії: російська і українська література новітньої доби*. Київ 2004, с. 208–218.

²³ Слобода Олексіївка належала свого часу до Острогозького слобідського полку, а після скасування автономії – до Бирюцького повіту Острогозької провінції Слобідсько-Української губернії. Внаслідок адміністративних реформ 80-х рр. ХVІІІ ст. ця слобода опинилась у складі Воронізького намісництва й на початку ХІХ ст. належала графові Миколі Шереметьєву.

Скасування автономії і трансформація ідентичностей

Москаль, по ихъ понятію, все это вмѣщавшій в себѣ, былъ словомъ ругательнымъ.²⁴

Никитенко згадує і поширене серед слобідських малоросіян переконання, що «великороссы» не були схильні до освіти²⁵, а також «московскую неопрятность, не даромъ вошедшую въ пословицу у малороссіянъ»²⁶. Найпромовистішим щодо цього моментом спогадів є наступна ремарка Никитенка (в контексті опису скрутного періоду життя його родини після повернення із заслання у Смоленській губернії, коли він навіть не мав власного взуття):

Лѣтомъ я ходилъ босикомъ, отчего мои ноги были изукрашены разнообразными рубцами и царапинами. Выучась въ Чуриловкѣ плести лапти, я охотно носилъ бы ихъ и здѣсь. Но малороссіяне до того гнушались этого рода обувью, что если-бъ я рѣшился выйти въ ней на улицу, мальчишки, чего добраго, закидали бы меня камнями.²⁷

²⁴ А. Никитенко. *Моя повѣсть о самомъ стѣбе и о томъ, «чему свидѣтель въ жизни былъ»: записки и дневникъ (1804–1877 гг.)*, т. 1. Санктъ-Петербургъ 1905, с. 7.

²⁵ Там само, с. 17.

²⁶ Цю великоросійську неохайність Никитенко, за його словами, спостерігав під час дворічного заслання їхньої сім'ї до великоросійської слободи Чуриловка Смоленської губернії. Враження від хати чуриловських великоросіян, у якій він із батьками мешкав на початку заслання, автор щоденника описує так: «Тѣснота, чадъ, московская неопрятность [...] наконецъ, присутствіе тутъ же, въ избѣ, домашняго скота – все это производило безотрадное впечатлѣніе и вызывало брезгливость» (Там само, с. 20).

²⁷ Там само, с. 24–25.

Однак, попри це очевидне іншування великоросіян, а водночас наголошування на вольностях і культурній окремішності власного народу/нації, колективні ідентичності колишнього слобідського козацтва й підданих селян були водночас імперськими. Це не має нас дивувати, оскільки в «довгому» XVIII ст. імперія і нація переважно не вважалися взаємовиключними поняттями²⁸. Натомість слід підкреслити, що ідея імперії, якою оперувало колишнє слобідське козацтво, у низці ключових аспектів відрізнялася від імперської візії Катерини II²⁹.

²⁸ На українському матеріалі цю тезу обґрунтовує, зокрема: С. Плохій. *Козацький міф*, с. 22–23 та ін.

²⁹ Катерина II розуміла імперію як «регулярну» державу, засновану на спільних «фундаментальних» законах та уніфікованому бюрократичному апараті. Культурні й соціальні відмінності між регіонами могли зберігатись, але в політико-адміністративному аспекті мета імператриці полягала у приведенні імперії «до спільного знаменника». Детальніше див., зокрема: И. де Мадариага. *Россия в эпоху Екатерины Великой*, с. 76–136; R. Jones. *Provincial Development in Russia*, с. 1–44, а також розділ 7, «Долгий XVIII век и становление модернизационной империи», у праці: И. Герасимов, М. Могильнер, С. Глебов, А. Семенов. *Новая имперская история Северной Евразии*, част. 2: *Балансирование имперской ситуации XVIII–XX веков*. Такому розумінню імперії відповідала й певна візія імперської ідентичності. Як показує С. Плохій, Катерина II була прибічницею громадянської моделі російської імперської ідентичності, що була відкритою як для східнослов'янських православних мешканців імперії, так і для представників інших націй, як-от балтійських німців. Це було виразним відходом від позиції попередниці Катерини II, імператриці Єлизавети Петрівни, яка робила наголос на етнічній моделі російської імперської ідентичності, що привілеювала православних росіян (включно з малоросіянами). Детальніше див.: S. Plokhy. *Ukraine and Russi*, с. 19–23 (розділ «Empire or Nation?»).

Найчіткіше уявлення про цю відмінність дають погляди та ідентичність еліти регіону – колишньої козацької старшини. Я спробую реконструювати ці погляди, якими вони були напередодні скасування автономії, спираючись на проект реформування Слобідських полків, підготовлений старшиною Острогозького полку 1763 р.³⁰ Цей проект (що включав історичну передмову) передбачав регуляризацію Слобідських козацьких полків та отримання старшиною чинів «Табеля про ранги», але водночас і збереження локальної автономії, хоч у дещо змодифікованому вигляді.

Історична передмова й певні аспекти самої програми реформ, як-от виведення з регіону всіх іноземних офіцерів, включно з великоросіянами, дозволяють зробити висновок, що острогозька старшина мала цілком конкретну візію імперії, а саме – як політичного утворення, що включає різні регіони та нації, об'єднані лояльністю й де-факто контрактними стосунками з правлячою династією, але при цьому зберігає їхні права, привілеї та вольності. Важливо підкреслити, що династія чи сама імперія

³⁰ Цей твір обсягом бл. 70 сторінок, підписаний обозним Іваном Гозлубіним, двома писарями та шістнадцятьма сотниками Острогозького полку, зберігається серед паперів Щербінінської комісії (РГАДА, ф. 16 [Внутрішнє управління]). Твір не має назви й датування, але з тексту можна зробити висновок, що його було написано, коли комісія вже розпочала роботу, але ще до прийняття рішення про скасування автономії – найімовірніше, в 1763 р. Твір містить розгорнуту аргументацію на користь програми реформ, яку представив острогозький полковник Степан Тев'яшов ще 1760 р. Наскільки мені відомо, ця праця раніше не згадувалася в історіографії та ще не запроваджена до наукового обігу: Там само, оп. 1, д. 938, л. 180–213.

не ототожнювалися з великоросіянами чи Великоросією, стосовно яких зберігалася насторожена дистанція. Наприклад, в одному місці твору йдеться про те, «съ какою вѣрностию слободские полки Россійской імперіи служили», а в другому схвально оповідається про виведення російських воєвод, гарнізонів і поселень у «Великоросію» на початку XVIII ст., коли місцевий народ «умножился» і показав «непоколебимую свою вѣрность»³¹.

Схоже імпліцитне, а часом і експліцитне розуміння імперії присутнє й у багатьох наказах до Уложеної комісії 1767–1768 рр. від слобідської старшини та військових обивателів. Наприклад, ізюмська старшина в питанні вольностей, привілеїв і прав вимагала трактувати Слобідську Україну подібно до Естляндії, Ліфляндії та Виборга й очікувала, що її статус «иностраннаго шляхетства» буде підтвержений «грамотою и законом»³². Таке розуміння імперії було характерне для середньовічної і ранньомодерної свідомості й фактично не передбачало поняття держави як системи централізованого бюрократичного апарату та уніфікованих законів. Однак саме така система відігравала центральну роль в імперській візії Катерини II, яка будувала свою політику на ідеях камералізму і просвіченого абсолютизму. Водночас в основі обох цих візій лежала громадянська модель російської імперської ідентичності, що робила основний наголос не на етнічній приналежності підданих імперії, а на лояльності до імператора і батьківщини.

³¹ РГАДА, ф. 16, оп. 1, д. 938, л. 180 об.

³² Депутатские указы и всеподданѣйшія челобитья от дворянъ Слободской Украинской губерніи // СИРИО, т. 68. Санктъ-Петербургъ 1889, с. 308–309.

* * *

У перші десятиріччя після скасування автономії колективні ідентичності колишнього слобідського козацтва мусили адаптуватися до нової реальності Російської імперії, що трансформувалася під впливом уніфікаційних і реформаторських ініціатив Катерини II. Як уже зазначалося, брак джерел особового походження з тодішнього періоду ускладнює аналіз цих змін. Утім, доступні джерела все ж дозволяють припустити, що наприкінці XVIII ст. відбувається поступовий відхід від колишнього лицарського етосу й переосмислення козацьких вольностей у дусі ідей природного права і «законної монархії».

Прикладом тут можуть слугувати військові обивателі приміських слобід Харкова, які у відповідь на спроби харківського винного відкупника підполковника Ковалевського обмежити їхнє право на вільне винокуріння подали в 1801 р. колективне звернення до міністра внутрішніх справ Віктора Кочубея. Там, зокрема, зазначалося:

По указу правительствующаго сената, послѣдовавшему на представленіе слободскаго украинскаго губернскаго правленія, отдана въ городѣ Харьковѣ на откупъ винная продажа подполковнику Ковалевскому, на четыре годы со внесеніемъ въ контрактъ таковыхъ положеніи, кои сколько законнымъ привилегіямъ края сего противные, столько и для насъ пагубны и всеразорительны тѣмъ, что купно и собственность нашу или такъ сказать наше имѣніе самодержцами всероссійскими съ 17го вѣка пожалованное, кровію прародителей нашихъ отъ завладѣніи татарскихъ защищенное, и теперь нами въ казну оплачиваемое, донинѣ за нами крепляемое и священнѣйшими законами гарантируемое,

безъ воли и согласія нашего въ пользу города подъ завѣсою въ контрактъ привнесенныхъ выражений продано въ откупъ Ковалевскому [...] не запрещаетъ ли же законъ кабалить чужую собственность? Право винокурения [...] высочайшимъ указомъ 1783го года мая 3го [...] законами укрепленное, есть самое то имѣніе или собственность наша, кто же въ правѣ и кто властенъ въ безгласіе поставить оный императорский указъ? Отдавать въ откуп нашу собственность и по прать о гарантированное императорскимъ указомъ наше право? [...] откупъ же вводитъ въ привилегированныя селенія никакое правительство безъ высочайшаго указа не можетъ и недолжно, для того, что таковое введеніе было бы законодательство, но право законодательства принадлежитъ одному самодержцу всероссійскому императору [...]³³

Трактування козацьких вольностей як «власності» було очевидною семантичною інновацією, котру принесли зі собою три десятиліття імперської інтеграції. Тут бачимо вплив ідей ранньомодерного природного права, для якого проблематика приватної власності та стосунків між громадянами і монархом у контексті прав власності була однією з центральних тем³⁴. Ще цікавішим є те, як харківські військові обивателі використовують для захисту своїх традиційних привілеїв розпропагандовану Катериною II ідею «законної монархії»³⁵: з одного боку, вони

³³ Державний архів Харківської області (далі – ДАХО), ф. 3 [Канцелярія Харківського губернатора], оп. 9, спр. 125, арк. 1–3.

³⁴ Детальніше див.: R. Pipes. *Property and Freedom*. New York, NY 1999, с. 3–43.

³⁵ Детальніше про цю ідею див.: С. Н. Whittaker. *Russian Monarchy: Eighteenth-Century Rulers and Writers in Political Dialogue*. DeKalb, IL 2003,

наголошують на верховенстві закону, а з другого – підкреслюють, що верховним і єдиним законодавцем в імперії є монарх³⁶.

* * *

Трансформація колективної ідентичності колишньої слобідської старшини відбувалася за дещо іншою траєкторією, а її напрямок суттєво залежав від присутності або неприсутності в кожному конкретному випадку просвітницьких впливів. У 1760-х рр. слобідська старшина була заклопотана відстоюванням себе як легітимної еліти регіону, що ставилося під сумнів як з боку імперського уряду, так і з боку колишнього козацтва. Саме тому старшина так активно наголошує в наказах до Уложенної комісії своє «іноземство» і шляхетський статус. Ця риторика мала обґрунтувати право старшини на володіння слободами з підданими селянами, а також легітимність її претензій на статус імперського дворянства. І хоча після деякої невизначеності на початку

с. 99–119; К. Шарф. Монархия, основанная на законе, вместо деспотии. Трансфер и адаптация европейских идей и эволюция воззрений на государство в России в эпоху Просвещения // *«Вводя нравы и обычаи Европейские в Европейском народе»: к проблеме адаптации западных идей и практик в Российской империи* / ред. А. Доронин. Москва 2008, с. 9–45.

³⁶ Ми, на жаль, не знаємо, чим закінчилася ця справа, але слобідські суди на зламі XVIII і XIX ст. були переповнені суперечками щодо привілею на вільне винокуріння, котрі за логікою схожі на описану вище. Часто траплялися ситуації, коли земські й повітові суди, членами яких були переважно представники колишньої слобідської старшини, ставали на бік військових обивателів і представників колишньої старшини, посилаючись при цьому на затвержені монархами привілеї та використовуючи складну юридичну аргументацію. Див., зокрема: ДАХО, ф. 3, оп. 3, спр. 24, арк. 79–89.

абсолютна більшість старшини у 80–90-х рр. XVIII ст. отримала дворянський статус, у культурному плані ця трансформація була досить драматична й дуже часто супроводжувалася самоорієнтацією і самоколонізацією старшини та переусвідомленням себе як частини космополітичного імперського дворянства³⁷.

Було би помилковим розглядати ці процеси як русифікацію в сучасному розумінні, тобто як культурну асиміляцію до великоросійської етнічної спільноти, хоча деякі джерела натякають саме на таке прочитання культурних змін у 60–80-х рр. XVIII ст. Наприклад, ось як невідомий автор опису Харківського намісництва 1785 р. охарактеризував слобідську малоросійську еліту через 20 років після скасування автономії:

Касательно жъ до украинскихъ малороссіанъ: изъ оныхъ дворянство и чиновныя люди большею частію въ общежитіи, нравахъ, обычаяхъ и одеждѣ, какъ мужеской, такъ и женской поль, да и во всемъ прочемъ подобны великороссійскимъ. И въ наречіяхъ многихъ отъ природныхъ великороссіанъ отличить не безъ трудности. Склонны нѣсколько къ пышности, прилежатъ къ экономіи, рѣдкой кто бъ не имелъ конскихъ, а особливо скотскихъ и овечьихъ заводовъ.

³⁷ Під орієнтацією розуміється створення дискурсивної культурної дистанції, наслідком якої є зображення об'єкта орієнтації як культурно й цивілізаційно відсталого. Добрим методологічним вступом до проблематики самоорієнтації й самоколонізації в історії Російської імперії може бути стаття: Д. Уффельман. Подводные камни внутренней (де)колониализации России // Там, внутри: практики внутренней колонизации в культурной истории России / ред. А. Эткінд, Д. Уффельман, И. Кукулин. Москва 2012, с. 53–104. Див. також: А. Etkind. *Internal Colonization: Russia's Imperial Experience*. Cambridge, MA 2011.

Нѣкоторые же изъ пожилыхъ людей употребляютъ доселѣ малороссійскую одежду и остаются частію при природномъ ихъ нарѣчїи и обрядахъ.³⁸

Втім, інші джерела вказують на більш знюансовану картину. Вже так звані «покаянні чолобитні», підписані більшістю старшин у 1764 р., засуджували «застарелую нашу черкасскую обыкность», а отже, передбачали бодай декларативну самоорієнталізацію козацької військово-адміністративної системи та пов'язаних із нею культурних практик. Подібна самоорієнталізація простежується й у деяких наказах від старшини до Уложенної комісії 1767–1768 рр. Наприклад, острогозькі старшини, які просили про надання табельних офіцерських чинів також тим старшинам, які вийшли у відставку до скасування автономії, формулювали своє прохання так:

Высокомонаршее и матернее Вашего Императорскаго Величества милосердіе, провозглашенное и обнародованное чрезъ манифестъ [...] отъ 28 дня Іюня 765 году о возстановленїи насъ, всеподданѣйшихъ рабовъ Вашего Императорскаго Величества, изъ козацкаго слободскихъ полковъ безгласно закоснѣлаго рода началства, имянуемого полковыхъ и сотенныхъ старшинъ, на нынѣшній не мало изящнѣйшїй отъ арміи Вашего Императорскаго Величества въ штапъ и обер-офицерскїе ранги [...]³⁹

³⁸ Топографічний опис Харківського намісництва 1785 р. // *Описи Харківського намісництва кінця XVIII ст.* / упоряд. В. Пірко, О. Гуржій. Київ 1991, с. 65.

³⁹ Депутатскїе указы и всеподданѣйшія челобитья от дворян Слободской Украинской губерніи, с. 288.

І хоч отримання табельних офіцерських чинів було, очевидно, вигідне для острогозьких старшин, а у своїй аргументації вони почасти використовували мову маніфесту імператриці, усе ж бодай декларативне прийняття ними цього орієнтаційно-дискурсу, а разом із цим – визнання меншовартості власної культури, є незаперечним. Водночас важливо підкреслити, що в цьому випадку йшлося про меншовартість щодо статусу імперського дворянства і його вестернізованої культури, а не щодо великоросійської етнічної культури.

Переконливим підтвердженням саме такої інтерпретації є щоденник-спогади вихідця зі старшинської родини Острогозького полку Івана Острозького-Лохвицького (1750–1825)⁴⁰. Тема орієнтації і самоорієнтації вперше з'являється в щоденнику на початку 1770-х рр., коли його автор вирішує

⁴⁰ Іван Острозький-Лохвицький був замолодим, щоб розпочати військову службу в Слобідських полках. У 1760 р. він став студентом Харківського колегіуму, але трьома роками пізніше через негаразди з родинним господарством батько забрав його додому, і він мусив займатися млином та іншими господарськими справами, які давали родині головні засоби для існування. Через слабке здоров'я Іван отримав звільнення від військової служби в новоутворених гусарських полках, але протягом 1780–1787 рр. був залучений до цивільної служби в судових та адміністративних установах Курського намісництва, де дослужився до чину колезького асесора. У 1780-х рр. отримав дворянське звання, а після виходу у відставку опікувався господарством, виконував доручення місцевих магнатських родин, як-от Тев'яшових і Шидловських, а також продовжував працю над власним щоденником. Детальніше про Івана і родину Острозьких-Лохвицьких див.: С. Потапенко. Слобідська священницько-старшинська родина Острозько-Лохвицьких та їхня хроніка // *Київська старовина* 5–6 (2012) 156–166.

шукати наречену в середовищі місцевого дворянства. На той момент Слобідські полки вже були в минулому, а перші роки інтеграційних перетворень принесли із собою нові уявлення про соціальний статус і нові стандарти соціабільності й моди. Острозький-Лохвицький так описує причини перших невдач у пошуку нареченої:

Тутъ ужо и соперники, бывшіе во враждѣ съ отцемъ моимъ, начали сожалѣть, ибо мнѣ за смиреніе и дали взаими денегъ, стали старатся о сисканіи невѣсти отъ лучшихъ людей; однако для сего недостатка не выдавали и для обхождѣній нинѣшняго свѣта, ибо надобно было ходить въ платьи немѣцкомъ, модномъ и дорогомъ, такожъ быть чиновну, обращателну, ласкателну и во всемъ щегольливу противъ нынѣшняго свѣта. А какъ я, оставя науку, былъ при черной работѣ, къ тому-жь еще и въ недостаткахъ, то отъ меня сіи качества весьма были отдалены. Платя имѣлъ черкаское, недорогое, а тогда тѣмъ презырали, обхожденія были селксіе, а не городскіе, болше же смиреніе и несмѣлость, къ тому же и недостатки (ибо богатство всегда рождает умъ).⁴¹

Як бачимо, у цій цитаті прямо йдеться про орієнталізацію традиційної черкаської/української культури. Однак у ролі орієнталізуючого суб'єкта виступає не етнічна великоросійська культура, а універсальніша культура імперського дворянства, яку не можна звести до якихось однозначних етнічних рамок. Наприклад, «черкаский, недорогой» одяг Острозького-Лохвицького протиставляється не великоросійському

⁴¹ Записки ново-оскольскаго дворянина И. О. Острожскаго-Лохвицькаго (1771–1846 г.) // КС 2 (1886) 363.

вбранню, а «плятью немѣцкому, модному и дорогому»⁴². Острозький-Лохвицький радше ототожнює черкаське/українське із сільською культурою і протиставляє її культурі міській, яка, крім дорогого «німецького» вбрання, вимагає бути «чиновнимъ, обращателнымъ, ласкателнымъ и во всемъ щегольливимъ противъ нынѣшняго свѣта».

Це, очевидно, не означає, що етнічні культури не могли бути об'єктом культурних або цивілізаційних порівнянь. Однак у щоденнику сина слоновського сотника відсутні такого роду порівняння українців і великоросіян, хоч на сторінках цього джерела з'являються десятки великоросіян, з якими Іван співпрацював чи товаришував протягом свого довгого життя. Ймовірно, це пов'язане з тим, що для нього ключову роль відігравали не культурні відмінності між цими двома етнічними групами, а соціальний поділ між «благородними», або дворянством, з одного боку, і «чорним народом», або «посполитством», – з другого, який проходив через етнічні категорії.

Сам Острозький-Лохвицький, увійшовши до мережі патрон-клієнтських стосунків і зробивши кар'єру в новій цивільній адміністрації, у 1780-х рр. успішно інтегрувався до імперського дворянства, яке залишалось етнічно різнорідною спільнотою. Наприклад, патронами Острозького-Лохвицького були переважно вихідці зі старих слобідських полковницьких родин, як-от Степан Тев'яшов та Євдоким Шидловський;

⁴² Втім, навіть у цьому випадку вираз «немѣцкое платье» вжито, ймовірно, у традиційному для Російської імперії XVIII ст. значенні – як синонім іноземного одягу. Див. детальніше про це: К. Руан. *Новое платье империи: история российской модной индустрии*. Москва 2011, с. 13, 363.

одним із його найближчих приятелів був німець, поручик Василь Туфермахер, а його керівниками під час цивільної служби в установах Курського намісництва були переважно великоросіяни. Характерно, що тема русифікації в культурному сенсі взагалі не з'являється на сторінках щоденника, а тема мови з'являється один раз – в описі балу в Зимовому палаці у Санкт-Петербурзі, коли Іван, «желая нетерпѣливо видѣть свою царицу», наблизився впритул до Катерини II і придворних, які її оточували, однак із їхньої розмови зрозумів небагато, оскільки «очень мало по русски разговаривали, а болшою частию на французскомъ языкѣ»⁴³.

Коли Острозький-Лохвицький був на балу в Зимовому палаці, він уже мав чин колезького асесора і дворянський статус, був одягнений у спеціально придбаний для цієї нагоди новий мундир, а крім того, мав кишеньковий англійський годинник, який дозволяв йому «тѣмъ въ мірѣ высоконоситься»⁴⁴. Тобто тепер він цілком відповідав усім критеріям приналежності до «благороднаго сословія», які сам же й визначив⁴⁵: був «чиновнымъ, обращателнымъ, ласкателнымъ и во всемъ щегольливымъ противъ нынѣшняго свѣта».

Життєвий простір Острозького-Лохвицького також не обмежувався вузькими етнічними чи регіональними рамками,

⁴³ Записки ново-оскольскаго дворянина // КС 5 (1886) 141.

⁴⁴ Записки ново-оскольскаго дворянина // КС 4 (1886) 758.

⁴⁵ Як згадує сам Острозький-Лохвицький, для допущення до балу за участю імператриці треба відповідати двом критеріям: бути чиновним і вдягненим у відповідний мундир (Записки ново-оскольскаго дворянина // КС 5 (1886) 138–141).

а був передусім імперськими. Там, ясна річ, присутні Слоновка, Бирюч, Новий Оскол та інші населені пункти його рідного Острогозького полку. Був там і Харків, де Іван навчався в колегіумі й де мешкали його родичі, яких він часом відвідував. Однак інтегральною частиною цього простору були також Курськ, Вороніж, Білгород та інші міста сусідніх великоросійських губерній, де він працював в адміністративних установах, залагоджував справи своїх патронів або відвідував церкви під час прощ. Завдяки подорожі Острозького-Лохвицького до Санкт-Петербурга в 1790–1791 рр. до цього простору додаються й Орел, Мценськ, Тула, Москва, Твер, Новгород та низка інших великоросійських міст, які Іван – судячи із записів у щоденнику – сприймає як «свої», подібно до Слоновки, Острогозька чи Харкова.

Це може, на перший погляд, здаватися дивним. Утім, якщо зважити на основні маркери ідентичності Острозького-Лохвицького: соціальний статус, конфесію і династичну лояльність, – то подив зникає. Про те, що для Івана було важливо усвідомлювати себе частиною імперського дворянства, ми вже сказали достатньо. Матеріали щоденника дають можливість зробити висновок, що не менш важливу роль відіграла й лояльність до правлячої династії та особисто до імператриці, до якої Іван почував глибокий пієтет. Наприклад, у 1787 р. він ретельно фіксує у щоденнику звістки про подорож Катерини II через Харків, Білгород і Курськ. І хоча сам Острозький-Лохвицький не мав змоги відвідати жодне з цих міст у дні імператорського візиту, згодом, під час подорожі до Білгорода, він ретельно занотовує враження од відвідин будинку, де зупинялася Кате-

рина II, тріумфальних воріт із надписом «Благоденствуемъ мы въ премудрости твоей», через які імператриця в'їхала до міста, та інших місць, пов'язаних з її візитом⁴⁶.

Москва була для Острозького-Лохвицького передусім «древнімъ царствующімъ градомъ»⁴⁷, а в Петербурзі, як уже зазначалось, одним із найпалкіших бажань Івана було побачити «свою царицу». Це бажання він зреалізував тричі, відвідавши дві служби в каплиці Зимового палацу за участю Катерини II, а потім і бал з нагоди дня народження великої княгині Марії Павлівни. Фрагменти щоденника, присвячені Катерині II та членам імператорської родини, не лише не містять жодних критичних обертонів, а навпаки, сповнені пієтету й захоплення, що часом доходять мало не до сакралізації:

И сколько меня не увеселяла прекрасная придворная музыка, сколько зрѣніе на мою монархиню и ея дражайшихъ наследниковъ, а найпаче великия княжны Александра Павловна и Елена Павловна казались мнѣ своею красотою подобни ангеламъ [...]⁴⁸

Сакралізація імператорської родини виглядає цілком природно в контексті досекулярної релігійної свідомості Острозького-Лохвицького. Зі сторінок щоденника постає типовий представник домодерної релігійної культури, який активно дбає про свою слоновську парафію (купує новий дзвін чи оновлює іконостас для новозбудованої кам'яної церкви) і звершує

⁴⁶ Записки ново-оскольскаго дворянина // КС 4 (1886) 744.

⁴⁷ Записки ново-оскольскаго дворянина // КС 5 (1886) 134.

⁴⁸ Там само, с. 141.

Розділ 2

регулярні прощі до мощей православних святих. Кар'єрні проблеми, втрати в родині та навіть природні катаклізми він часто пояснює Божим покаранням за власні гріхи, а в змінах на краще й особистих успіхах бачить свідчення позитивного втручання трансцендентних сил⁴⁹. Важливою складовою Іванової подорожі до Санкт-Петербурга в 1790–1791 рр. було відвідування численних храмів та служб, а також ушанування мощей православних святих, про що він ретельно занотовував у щоденнику⁵⁰. Те, що Острозький-Лохвицький сприймав Москву, Новгород чи Санкт-Петербург як «свій» простір, можна пояснити насамперед тим, що вони, подібно до рідної Слоновки, були для нього частиною одного православного східнослов'янського світу, корені якого – в часах Київської Русі⁵¹.

* * *

Іван Острозький-Лохвицький презентує поширену, але не єдиною можливою траєкторію трансформації ідентичності колишньої слобідської старшини під впливом імперської інтеграції. Частина старшини, напевно, займала критичнішу позицію

⁴⁹ Наприклад, у лютому 1790 р. Івана мучив гострий зубний біль, від якого не допомагали жодні ліки, але зрештою допоміг молебень до св. угодника Антипи (Записки ново-оскольського дворянина // КС 5 (1886) 131).

⁵⁰ Там само, с. 135, 136–138, 144.

⁵¹ Ця важливість православ'я і пов'язаного з ним культурного простору дає можливість припустити, що, за типологією Сергія Плохія, імперська ідентичність Острозького-Лохвицького могла бути ближчою до етнічної, ніж до громадянської моделі. Втім, сам щоденник не дає однозначної відповіді на це питання.

щодо скасування автономії та політичних і суспільних реалій катерининської Росії. Можна припустити, що на ступінь цієї критичності впливав, окрім віку особи, рівень засвоєння нею просвітницьких ідей, що в поєднанні з політичною культурою козацьких вольностей могло формувати ідентичність, опозиційну до політичного режиму імперії⁵². Добрим прикладом, який ілюструє цю тенденцію, може бути виходець із харківської старшинської родини Роман Цебриков⁵³.

Формативним досвідом для Цебрикова стало навчання в Ляйпцизькому університеті, де він познайомився, серед іншого, з просвітницькою філософською думкою Канта, Ляйбніца,

⁵² Характерно, що в достатньо великому за обсягом щоденнику Івана Острозького-Лохвицького іменника «просвітництво» взагалі нема, а похідне від нього дієслово «просвітаювати» з'являється лише раз, у релігійному контексті – коли Іван говорить про те, що його донька Марія була «крестомъ святого крещенія просвѣщена» (Записки новооскольскаго дворянина // КС 4 (1886) 761).

⁵³ Роман Цебриков (1763–1817) розпочав освіту в Додаткових класах при Харківському колегіумі й після короткої служби в канцелярії Малоросійського генерал-губернатора в Києві продовжив навчання в Ляйпцизькому університеті. Повернувшись 1785 р. до Російської імперії, служив перекладачем у Колегії іноземних справ у Санкт-Петербурзі, згодом працював у Міністерстві внутрішніх справ, Комісії з укладання законів, а наприкінці життя був особистим перекладачем імператора Олександра І. Детальніше про біографію Цебрикова див.: С. Козлов. Мир и война, долг и свобода в восприятии писателя и переводчика Романа Цебрикова // *От Лейтцига до Очакова: дневниковые записки Р. М. Цебрикова, 1785–1788* / ред. С. Козлов. Санкт-Петербург 2009, с. 6–55; В. Иващенко. О Романи Максимовиче Цебрикове и его путешествии // Р. М. Цебриков. *Путешествие из Петербурга в Харьков*. Харьков 2013, с. 3–28.

Монтеск'є, Руссо та Вольтера. Повернувшись у 1785 р. до Російської імперії, Цебриков уже значно критичніше дивився на російську суспільну і політичну дійсність. Його петербурзький щоденник 1785–1786 рр. містить численні спостереження, в яких зафіксовано цивілізаційну відсталість внутрішніх російських губерній порівняно з Німеччиною⁵⁴. Втім, політичні погляди і космополітична ідентичність Романа Цебрикова повніше розкриваються в його «очаківському щоденнику».

Довга, виснажлива і кривава облога російськими військами Очакова в 1788 р., свідком якої був Цебриков, виконуючи функцію перекладача при штабі головнокомандувача російської армії князя Григорія Потьомкіна, стала для нього приводом для рефлексії над трагічністю людської долі та осуду абсолютних монархів, пристрасті й амбіції яких стають причиною непотрібних воєн⁵⁵. Спостерігаючи вільне спілкування

⁵⁴ Р. Цебриков. Описание двухлетней петербургской жизни // *От Лейпцига до Очакова*, с. 64, 67–68, 75–76 та ін.

⁵⁵ Під цим кутом зору характерною є цитата: «Насилу по выезде всей княжой канцелярии и нам привели лошадей. Между тем, как их запрягали, я смотрел на крепость Очаковскую, и тогда все чувствования о учиненной человечеством против человечества жестокости возбудились в моей душе весьма живо. Пораженные мечем и огнем человеки, а наипаче поверженные великими кучами в крепостныя рвы мертвыя трупы ужас во мне произвели. Разоренныя жителей бывших сего города дома представлялись мне омерзительным позорищем, и мысль о зловредном изобретении пушек, бомб, мортир, ядер – артиллерии, толь славной науки, живо изображила мне всю гадкость ея действия. Наиболее всего меня тронул турка, таскавший из города мертвого соотчича на Лиман, подобно дохлой скотине. Вот, человечество, разумом одаренное

чорноморських козаків, які теж брали участь в облозі Очакова, з їхнім кошовим, Цебриков порівнював два політичні устрої – «народний» козацький і самодержавний російський:

Вот картина первобытного народного правления, где всяк голо[са] право имеет в предприятиях, подвергающих жизнь его опасностям. Вольность тут ненарушима каждого особенно, тут всяк говорит то, что думает. Более здесь истинна существует, чем в ограниченных самодержавиям правлением. Здесь ежели что в действо производится, производится то по одному усердию, от собственной воли, подкрепляемой убеждением и совершенным уверением о истинности и справедливости предприняемого дела, а не по принуждению и неволе. Всяк господин, всяк пользуется вольностию, а не раб и не может быть угнетаем, потому что существенность такого рода правления не может сего терпеть. Тут равенство царствует и всякий чувствует, что он в обществе есть член, имеющий голосом своим, правами и вообще своим лицом влияние на благополучие всех и каждого. Он знает, что одного притеснять – значит, испровергать основание их правления, в котором всяк участие имеет, и так, от наблюдения вольности одной зависит их благо всех вообще и каждого особенно. Не ощущают здесь подлой низости и унижения, существующаго в самодержавных правлениях, как-то мужик и генерал. Какое необозримое расстояние. Государь, первая особа, власть

существо, которым ты столь много кичишься, твоя гнусная участь! Во-
пий глас во внутренности моей. Превечный Творец, на то ли Ты толь
премудро устроенную тварь, человека, создал» (Р. Цебриков. 1788 год:
дневник очевидца // *От Лейпцига до Очакова*, с. 194).

от которой одной зависит война и мир, казнить и миловать, награждать и карать. Слово не может иначе в оных произносимо быть, как со благовением и крайним пристрастием и уничеже[нием]. Ему присвоена святость [и] [к]то дерзнет на его вознести хулу, подвергается жестокой казни, хотя бы то была и сущая справедливость. Он блещит, а мужик во всем подобное ему творение, ползает по земли наподобие пресмыкающагося червя. Он обширными сведениями в разуме обогащен, а сей едва знает о своей деревушке, в которой родился. Он во всем изобилен, а сей едва имеет кусок хлеба для прокормления своего [...] Отчего такая произошла разность между смертными, родящимися вольными и с дарованиями [...] Не прежде ли было народное правление? Не оно ли произвело по протечении нескольких веков аристократическое или многоначальное правление? И не сие ли было поводом к самодержавному, а после к насильственному или тиранскому правлению?⁵⁶

Те, що Роман Цебриков, виходець із харківської старшинської родини, віддає перевагу козацькому устроєві над самодержавним імперським, не має нас дивувати. Незвичним є те, в який спосіб він обґрунтовує цю вищість. Він відмовляється від звичних стратегій слобідського козацтва – посилян на лицарську гідність, традиційні вольності та привілеї і вірну службу російським монархам, тобто від станового і регіонального партикуляризму. Його аргументація більш абстрактна і перебуває під явним впливом просвітницької політичної думки. На думку Цебрикова, козацька спільнота, яку він ототожнює

⁵⁶ Р. Цебриков. 1788 год: дневник очевидца, с. 147–148.

з «народним правлінням»⁵⁷, справедливіша, ніж самодержавна російська, оскільки в ній первинними є ідеї свободи, рівності та особистої гідності всіх її членів. Фактично він говорить про вищість республіканських і демократичних цінностей, що їх уособлює запорозьке козацтво. «Вольность», або свобода, розуміється тут позитивно – як право людини бути почутою та її здатність визначати власну і спільну долю: «влиять на благополучие всехъ и каждого».

Це принципово інший підхід порівняно з трактуванням цієї проблеми Катериною II чи першим слобідським губернатором Євдокимом Щербініним, адже вони або взагалі заперечували козацьку «вольность», трактуючи її як деструктивну анархію, або визначали її в рамках чинних законів, котрі, звісно ж, установлювала сама імператриця⁵⁸.

«Самодержавне правління», яке в Цебрикова стоїть в одному синонімічному ряду з «насильницьким» і «тиранським»,

⁵⁷ Терміном «народне правління», як неважко здогадатися, Цебриков переклав аристотелівське поняття «dēmokratia». Власне, з «Політики» Арістотеля запозичено цілу класифікацію політичних режимів, згадану в цитованому вище уривку щоденника. Втім, Цебриков змінює акценти, оскільки Арістотель дивився на демократію радше негативно, як на владу неосвіченої і бідної більшості в її партикулярних інтересах. Детальніше про класифікацію політичних режимів Арістотеля див.: *The Cambridge History of Greek and Roman Political Thought* / ред. Ch. Rowe, M. Schofield. Cambridge 2005, с. 366–389; A. Ryan. *On Politics: A History of Political Thought from Herodotus to the Present*. London 2012, с. 71–99.

⁵⁸ У цьому контексті варто ще раз пригадати визначення Катериною II «вольності» в її «Наказі» Уложенній комісії: «Вольность есть право все то дѣлати, что законы дозволяютъ» (*Наказъ Коммисіи о составленіи прозкта новаго уложенія*. Санктъ-Петербургу 1767, с. 9).

асоціюється насамперед із приниженням людської гідності й деспотизмом, що описується метафорою «мужика і генерала». На відміну від Івана Острозького-Лохвицького, який був схильний сакралізувати Катерину II та імператорську родину, Роман Цебриков десакралізує особу монарха, стверджуючи, що всі люди за природою вільні й рівні, та пропонує шукати джерела соціальної і культурної нерівності в історії зміни різних типів «правління»⁵⁹.

Ставлення Цебрикова до скасування слобідської автономії та інтеграційних перетворень наступних десятиріч було амбівалентним. Найбільш інформативним джерелом щодо цього є його щоденникові нотатки, пов'язані з подорожжю до Харко-

⁵⁹ Критиці самодержавства присвячено окремі публіцистичні твори Цебрикова «Адская политика владѣтелей тирановъ и краткое имъ напоминовѣніе челоуѣколюбца» (бл. 1796 р.), в якому він, зокрема, зазначає: «Честолюбие государей везде вмешивается: тщеславие его подстрекает, корыстолюбивые прибитки народов основаны на взаимных разорениях. Благосостояние, какое каждой народ оттого имеет, надеется, разочтено: в таких случаях правосудие измеряется хитро-сплетенными договорами, справедливость – дерзостью притязаний, союзы и дружбы государств – настоящими или ожидаемыми выгодами. Все деяния единовластителей внутри ли своего государства или вне онаго, сообразуются собственным их частным прибиткам, безпредельному честолюбию и чрезмерному тщеславию. Политика гласит уже теперь громкою трубою единовластителям так: владейте не для того, чтобы споспешествовать благополучию ваших народов, они суть единия токмо орудия вашего величия и славы, но владейте ими для собственного вашего частнаго благосостояния. Пусть ваши союзы, ваши клятвы, ваши присяги потоль будут действительны, даколе ваше честолюбие, тщеславие, корыстолюбие позволит» (цит. за: С. Козлов. Мир и война, с. 39–40).

ва 1813 р. для зустрічі зі старшим братом Іваном, опубліковані нещодавно під назвою «Подорож з Петербурга в Харків»⁶⁰. Там він, з одного боку, позитивно відзначає модернізаційні зміни останніх десятиріч, як-от заснування університету чи зростання заможності місцевого населення. Проте, з другого боку, в нотатках відчувається виразна ностальгія за козацькими часами; головним рушієм позитивних змін у регіоні зображується місцевий козацький народ, а не імперський уряд, а також висловлюється переконання, що інтеграційні перетворення мали наслідком обмеження свободи й були несправедливими щодо слобідського козацтва:

После обеда провели мы время у сего нашего приятеля почти до самого вечера в разных разговорах о старине, о казаках – предках наших, о заселении пустых украинских степей для воспящения татарских набегов на Российские первобытные пределы в царствование царя Алексея Михайловича, и что на сем некогда голою степью бывшем месте стоит теперь град, населенный многочисленными жителями, украшенный великолепными храмами Божиими, огромными публичными зданиями, частных людей строения нового зодчества, и в котором находятся духовные и светские училища с университетом, все высшие познания физические и нравственные объемлющем, дворянство и купечество богатое, всякого рода ремесленники зажиточные в покойных и чистых домах, и что всему этому положили основание казаки, из-за Днепра от угнетений поляков удалиться сюда принужденными себя нашедшие;

⁶⁰ Р. Цебриков. *Путешествие из Петербурга в Харьков* / ред. В. Иващенко. Харьков 2013.

о том, что многие казаки, в первобытии своем люди свободные, записаны не говорю в подушный оклад – это по новым учреждениям быть может дельно и законно, хотя не совсем справедливо, ибо их предки с пролитием крови ограждали границы и безопасность жителей России великой, – но в крепостные – и проч. и проч...⁶¹

Можна припустити, що ідентичність Цебрикова була ком-
позитною і мала кілька шарів. На першому рівні вона була регіо-
нальною – харківською/слобідською. Цебриков часто говорить
про Харків як про свою «отчизну», «родину» або «отечес-
твенный город» і згадує «Україну» як окремих регіон, що
протиставляється «Малороссии» і «Великороссии»⁶². Одно-
час – імовірно, під впливом просвітницького універсалізму – він
ніколи не захоплювався народом, локальними традиціями, мо-
вою чи культурою. З огляду на це його регіональна ідентичність
була передусім соціальною і проявлялася в наголошенні на ко-
зацькому походженні, що мало виразні егалітарні конотації⁶³.

⁶¹ Р. Цебриков. *Путешествие из Петербурга в Харьков*, с. 111–112. Важливо підкреслити, що в цій розмові беруть участь троє: крім самого Романа Цебрикова, його старший брат Іван, а також їхній спільний знайомий Полтавцев. Усі вони вихідці зі старшинських родин і перебували на той час на цивільній службі в Петербурзі та Харкові. З оповіді Цебрикова випливає, що між співрозмовниками існувала повна згода щодо цієї теми, а це може бути опосередкованим свідченням того, що подібні погляди мали певне поширення в середовищі колишньої слобідської старшини початку ХІХ ст.

⁶² Там само, с. 30–31; Р. Цебриков. *Описание двухлетней петербургской жизни*, с. 82, 115, 120.

⁶³ Значною мірою саме так його і сприймали петербурзькі колеги, які відзначали в Цебрикова особливе почуття власної гідності й пов'я-

На другому рівні ідентичність Цебрикова була російською імперською. Він називає «Россию» своїм «отечеством», а себе – «россиянином» або «сыном отечества»⁶⁴. Водночас, як і у випадку з регіональною ідентичністю, ця ідентичність була радше не етнічною, а громадянською, тобто полягала в лояльності до політичних інституцій імперії та ідентифікації з Росією як політичною спільнотою⁶⁵. Як засвідчує рання праця Цебрикова «Любовь к отечеству, или разговор между банкиром и рос[сийским] студентом, в городе Л[ейпциге] обучавшимся», його «російська» ідентичність засновувалася на трьох основних елементах: лояльності до правлячої династії, сповідуванні православ'я та повазі до панівної політичної культури, яка тоді здавалася йому справедливою і навіть вищою за німецьку⁶⁶.

зували це з тим, що в нього «течет казачья малороссийская кровь». Схоже, що подібним чином він виховував і своїх дітей. Наприклад, один із його синів, Микола, став учасником декабристського повстання, а інший, Костянтин, який зробив успішну військову кар'єру, любив підкреслювати, що «его дед был простой казак Максим Цебрик» (С. Козлов. Мир и война, с. 44–47).

⁶⁴ Р. Цебриков. *Путешествие из Петербурга в Харьков*, с. 31; Р. Цебриков. *Описание двухлетней петербургской жизни*, с. 118.

⁶⁵ Про громадянську концепцію російської імперської ідентичності, див., зокрема: S. Ploky. *Empire or Nation?*, с. 19–23; Р. Bushkovitch. *What is Russia? Russian National Identity and the State, 1500–1917*, с. 144–161.

⁶⁶ Р. Цебриков. *Любовь к отечеству, или разговор между банкиром и рос[сийским] студентом, в городе Л[ейпциге] обучавшимся* // *От Лейпцига до Очакова*, с. 198–204.

Нарешті, на останньому, третьому, рівні ідентичність Цебрикова була космополітичною. Найяскравіше вона проявляється, напевно, у вже згаданому «очаківському щоденнику», автор якого явно намагається «піднятися над битвою» і подивитися на ситуацію не з російської чи турецької точки зору, а з перспективи просвітницького гуманістичного універсалізму, бо саме людина виявилася головною жертвою в цьому конфлікті амбіцій і пристрастей двох самодержавних монархій. Саме це співчуття до «страждущего человечества» зрештою спонукало Цебрикова розпочати переклад із французької мови на російську книжки Анжа Гудара «Мир Європи, або Проект загального примирення», що вийшла друком у Санкт-Петербурзі 1789 р.⁶⁷

Динаміка співвідношення цих трьох рівнів в ідентичності Цебрикова вимагає додаткових досліджень з урахуванням усієї його творчої спадщини. Наразі можна з певністю стверджувати, що після повернення Цебрикова з Ляйпціга і служби в Санкт-Петербурзі та на півдні імперії російський імперський компонент у його ідентичності все більше поступався космополітичному, що було пов'язане з поступовим усвідомленням проблематичності політичних і суспільних реалій Російської імперії. Водночас регіональний та імперський вимір ніколи не витіснилися остаточно. Лояльність до імперії під час росій-

⁶⁷ *Миръ Европы или проектъ всеобщаго замиренія*. Санктъ-Петербургъ 1789. Сергій Козлов, не посилаючись на жодні джерела, зазначає, що працю Гудара перекладено за вказівкою Потьомкіна (С. Козлов. Мир и война, с. 31), хоча зі щоденника Цебрикова випливає, що це була його особиста ініціатива.

сько-французької війни 1812 р. і добре задокументований візит до Харкова наступного року підтверджують цю тезу. У Слобідських полках Цебриков, схоже, вбачав гідний захоплення соціальний ідеал, але ніколи не бачив у них потенціалу для самостійного політичного розвитку. Натомість, попри критичне ставлення до суспільно-політичних реалій Російської імперії, саме імперія залишалася для нього до кінця життя рамкою мислення про політичну спільноту, яку, згідно з просвітницькими ідеалами, він не полишав надій удосконалити.

Випадок Романа Цебрикова підтверджує думку Сергія Плохія про те, що взаємодія традиційної козацької політичної культури з просвітницькими політичними ідеалами була одним із поширених шляхів формування антиабсолютистської і республіканської політичної свідомості в Російській імперії кінця XVIII – початку XIX ст.⁶⁸ Тут варто підкреслити, що саме інтеграційні перетворення, які відбулися вслід за скасуванням слобідської автономії в 1765 р., значно прискорили відкриття Слобідської України для світу та потрапляння до регіону модерних політичних ідей. Наприкінці XVIII ст. козацька військово-адміністративна система у Слобідській Україні, як і в Гетьманщині, стала жертвою імперської уніфікації. Втім, попри незаперечні успіхи інтеграції козацької старшини до імперського дворянства, козацька політична й історична традиція продовжила своє існування в нових умовах і, трансформувавшись під впливом Просвітництва, а згодом – і романтизму, стала одним із тих ферментів, на основі якого в перші

⁶⁸ Див.: С. Плохій. *Козацький міф*, с. 29–41.

Розділ 2

десятиріччя ХІХ ст. формувались і антиабсолютистська ідеологія декабристів, і модерний український націоналізм, які, кожен по-своєму, підважували традиційну імперську ідеологію та ідентичність.

Володимир Склокін

Chapter 2

Abolition of Autonomy and Transformation of Identities in Sloboda Ukraine during the Second Half of the 18th Century

(by Volodymyr Sklokin)

This chapter examines the impact of imperial unification of the second half of the 18th century on collective identities in Sloboda Ukraine. It argues that the abolition of Sloboda Ukraine's autonomy in 1765 and the work of the Legislative Commission of 1767–1769 became an important stimulus for articulation of collective identities of the Sloboda Ukraine's population. The dominant identity of the “free Little Russian nation” manifested during the 1760s was based on the traditional rights and liberties of the Cossack estate; it also emphasized cultural and legal difference between Little Russians and Great Russians.

In case of the former rank-and-file Cossacks, under the impact of imperial unification the idea of Cossack rights and liberties was reformulated in the language of natural law and legal monarchy and, as a consequence, the collective identity started to lose its knightly ethos. In the case of the former Cossack officers (*starshyna*), there were two main trajectories of the transformation. The dominant strategy was to embrace imperial civic identity in the course of social integration into the imperial gentry estate. Focusing on the case of a scion of Ostrogozk Cossack officer family, Ivan Ostrozky-Lokhvytsky, the chapter demonstrate that such transformation proceeded relatively quickly and smoothly; but it could had been accompanied by self-Orientalization and acknowledgement of the outdated and inferior status of Cossackdom in

Розділ 2

relation to the imperial nobility. On the other hand, as the case of a scion of Kharkiv starshina family, Roman Tsebrikov, demonstrates the political culture of Cossack liberties combined with the new Enlightenment political ideas could produce a more cosmopolitan type of identity that was critical of the absolutist political regime of the Russian Empire.

ПРОВІНЦІЙНІ ПОШУКИ КОЛЕКТИВНОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ: ВИПАДОК СЛОБІДСЬКОЇ УКРАЇНИ

ВСТУП: ЗВЕРНІМОСЯ ДО КОНТЕКСТУ

Дилема «Малоросії» і «України» є центральним стрижнем, що пронизує собою процес українського модерного національного розвитку¹. Вона безпосередньо пов'язана з питан-

¹ Див. докладніше: І. Лисяк-Рудницький. *Історичні есе: У 2-х томах*. Київ 1994, т. 1, с. 90. Останнім часом інтерес до цієї теми лише зростає: К. Галушко. *Русь – Малоросія – Україна: назва і територія*. Київ 2017; *Имя народа: Украина и ее население в официальных и научных терминах, публицистике и литературе*: Сб. ст. Москва – Санкт-Петербург 2016; В. Кравченко. *Україна, Росія, імперія: Вибрані статті з модерної історії та історіографії*. Київ 2011, с. 11–44; В. Маслійчук. «Від України до Малоросії»: регіональні назви та національна історія // *Україна: процеси націотворення / упоряд. А. Каппелер*. Київ 2011, с. 229–245; N. Yakovenko. *Choice of Name versus Choice of Path: The Names of Ukrainian Territories from the Late Sixteenth to the Late Seventeenth Century // A Laboratory*

ням про континуїтет чи дисконтинуїтет української історії в добу між ліквідацією козацької автономії (друга половина XVIII ст.) і створенням таємного Кирило-Мефодіївського товариства (1845). «Малоросія» зазвичай асоціюється з ранньомодерною ідентичністю, обмеженою регіональними рамками Гетьманщини і соціальними рамками козацької еліти². «Україна» натомість символізує прихід модерного націоналізму. Теоретично ці дві категорії добре вкладаються в конструктивістську інтерпретацію українського національного розвитку за схемою Мірослава Гроха («антикварна», «організаційна» та «політична» фази, з яких перша збігається з малоросійською добою). Проте саме тут виникають проблеми.

По-перше, малоросійська ідентичність не відійшла в минуле разом із козацькою Гетьманщиною³. Вона зуміла вийти за

of Transnational History: Ukraine and Recent Ukrainian Historiography / ред. G. Kasianov, P. Ther. Budapest 2009, с. 117–148; A. Kappeler. 'Great Russians' and 'Little Russians': Russian-Ukrainian Relations and Perceptions in Historical Perspective [= Donald W. Treadgold Papers, 2003/10]. Washington 2003.

² З. Когут. *Коріння ідентичності. Студії з ранньомодерної та модерної історії України*; Z. Kohut. *The Development of a Little Russian Identity and Ukrainian Nationbuilding*, с. 559–576.

³ А. Толочко. *Киевская Русь и Малороссия в XIX веке*; М. Лескинен. «Малороссийская народность» в российской науке второй половины XIX в. Проблемы этнографического описания // *Русские об Украине и украинцах*. Санкт-Петербург 2012, с. 244–283; А. Котенко, О. Мартынюк, А. Миллер. «Малоросс»: эволюция понятия до Первой мировой войны // *Новое литературное обозрение* 108 (2011) 9–27; F. Sysyn. *The Persistence of the Little Russian Fatherland in the Russian Empire*, с. 39–49; М. Рябчук. *Від Малоросії до України: парадокси запізнілого націєтворення*. Київ 2000.

часові, соціальні та регіональні рамки і трансформуватися в етнокультурну доктрину, що поширювалася на інші історичні регіони сучасної України в ХІХ ст. й мала вплив на розвиток як українського, так і російського націоналізмів⁴. До того ж, малоросійська ідентичність пережила не лише «довге» ХІХ ст., а й «коротке» ХХ ст. й навіть встигла здобути політичний вимір. По-друге, «малоросійська» й «українська» номенклатура не була ні нав'язана царською цензурою, ні заборонена нею; обидві ці назви використовувалися в публічному полі Російської імперії як синоніми й не протистояли одна одній. Сказане вище залишає відкритим питання про взаємостосунки «Малоросії» і «України» в культурному й політичному контекстах.

Якщо починати добу національного від(на)родження з «Енеїди» Котляревського, то доведеться заднім числом «українізувати» малоросійських патріотів і їхні російськомовні тексти та відповідні декларації, що не виходили за символічні межі «Русского міра». Якщо ж починати історію модерного національного проекту з Тараса Шевченка, то доведеться визнати, що український проект, усупереч схемі Мірослава Гроха, одразу виник як політичний, конкурентний щодо російського і малоросійського. В такому разі «Малоросія» і «Україна» можуть виглядати не двома стадіями в розвитку однієї, тобто сучасної, нації, як переконує більшість українських

⁴ К. К. Федевич, К. І. Федевич. *За віру, царя і Кобзаря: малоросійські монархісти і український національний рух (1905–1917 роки)*. Київ 2017; F. Hillis. *'Children of Rus': Right-Bank Ukraine and the Invention of a Russian Nation*. New York, NY 2013.

дослідників, а двома різними ідентичностями, як стверджують російські та деякі західні автори.

Проблему взаємостосунків між «Малоросією» і «Україною» навряд чи можна розв'язати без визначення в ній місця й ролі Росії, вірніше – російського національного дискурсу. Український і російський національно-державні проекти залишаються взаємопов'язаними, хоча кожен із них розвивався в опозиції до іншого й потребував іншого для власного самоусвідомлення. Проте категорія «Росії» має комплексний, складний характер, різні аспекти якого набувають значення лише в певному контексті. Якщо визнати історичну спадкоємність Російської імперії і Радянського Союзу, то доведеться визнати й типологічну подібність російської імперської нації і «радянського народу». Обидві ці категорії включали в себе регіональні й етнокультурні компоненти, успадковані від минулих епох.

Кордони Російської імперії не збігалися з територією історичної «Русі», яку можна вважати до певної міри еквівалентом «Русского міра» – символічного простору, уявлюваного на основі «руської» термінології, православної релігійної традиції та її культури, включно з мовою. Цей простір залишався гетерогенним і поліцентричним. У більшості історичних синтез, створених у Російській імперії, «Росія» виступає у вигляді сукупності історичних регіонів Великої, Малої, Білої, Червоної та Чорної Русі. При цьому кожен із цих регіонів також міг, своєю чергою, іменуватися «Росією», не ототожнюючи себе з будь-якою іншою частиною «Русского міра». До них додавалися також «Північна», «Південна», «Західна» й «Нова» Росії. На роль т. зв. heartland'у – «корінного», націєтворчого

центру «святої Русі» – міг претендувати кожен із зазначених вище історичних регіонів⁵. Фактично розвиток російського і українського модерних націоналізмів відбувався в опозиції кожного з них до Російської імперії.

«Великоросія» стала жертвою, принесеною на вівтар імперського будівництва. Дуалізм імперської «Росії» і національної «Великоросії» уособлювали відповідні міста-символи – Санкт-Петербург і Москва. Нова, офіційна столиця імперії не мала «руської» генеалогії. Натомість Москву зображували символом духовного спадкоємного зв'язку зі «слов'янською», «корінною» Руссю. Втім, на цьому поприщі Москва мала постійного конкурента у вигляді історичного центру православної «Русі» – Києва. Час від часу «Великоросія» нагадувала про себе, скидаючи покров імперськості – чи то «російської», чи то «радянської», але «націоналізувати» мультикультурну імперію, хоч би як та іменувалася, їй ніколи не вдавалося.

З урахуванням сказаного можна припустити, що ідея «великої російської нації», всупереч поширеним уявленням, не виникла в «довгому» ХІХ ст. Вона була успадкована від ранньомодерної доби, а поліетнічна імперська еліта активно її підтримувала. З цієї точки зору формула російської імперської ідентичності, запроваджена графом Сергієм Уваровим, мала компромісний характер. Її основними опорними конструктами були «православ'я» і «самодержавство»; натомість останній компонент цієї тріади – «народність» – не випадково залишався амбівалентним, відкритим для інтерпретацій. Уварівську доктрину

⁵ Докладніше див.: В. Кравченко. *Україна, Росія, імперія*, с. 11–44.

ідентичності можна вважати спробою імперії уникнути виклику модерного націоналізму, а не створити умови для його розвитку. Ця доктрина мала духовний зв'язок із київським «Синописом» та зберігала інклюзивний, донаціональний характер, що забезпечував унутрішню стабільність Російської імперії. Імперський центр міг постійно балансувати між «Малоросією» і «Великоросією» як на політичному, так і на культурному ґрунті, залишаючи кожній з них шанс на участь у житті імперії.

Проте доктрина «народності» прогиналася під тиском модерності кожного разу, коли стикалася із соціальними викликами. Модерна «Україна» могла перемогти не тільки «Росію», а й «Малоросію» лише на соціальному ґрунті. Бачити в кирило-мефодіївцях тільки націоналістів і не помічати в них соціальних радикалів є непорозумінням. Царські жандарми були в цьому аспекті проникливішими читачами, ніж деякі сучасні автори. Суперечливе й вибіркове засвоєння модерності можна вважати основною причиною того, що етнокультурний націоналізм – як український, так і російський – розвивався в стані невиразного симбіозу з домодерними формами ідентичності. Як «Україна», так і «Росія» вступали в модерну добу, тягнучи за собою шлейф «Малоросії», що залишалася в їхньому спільному володінні.

Експансія Російської імперії супроводжувалася її модернізацією, що здійснювалася у формі «наздоганяючої» вестернізації, а це надавало процесові глибоко суперечливого, непослідовного характеру. Прозахідний вектор розвитку час від часу поступався місцем антизахідному, традиціоналістському. Доба реформ змінювалася епохою контрреформ і стагнації. Політика секуля-

ризації супроводжувалася періодичними відступами в бік релігійного фундаменталізму й ізоляціонізму. Серед наслідків такої політики можна вказати, зокрема, на потужний вплив міфології на суспільно-політичне життя, культурний розкол між містом і селом, імперією і нацією, а також між елітами й основною масою суспільства як у центрі, так і на окраїнах імперії.

Одним із парадоксів російської модернізації можна вважати той факт, що вона мала більший успіх на окраїнах, ніж у центрі країни. Географія російської модернізації лише частково збігалася із символічною географією російського національного простору. Модернізація, якщо пов'язувати її початок із Просвітництвом, прийшла в український контекст із Санкт-Петербурга. Відповідно, вона супроводжувалася культурною русифікацією ще до початку доби модерного націоналізму. Внаслідок цього передумови для появи українського національного проекту склалися в найбільш модернізованих і водночас русифікованих анклавах російського культурного простору, включно з інституційними, мовними та локальними.

Політика імперської модернізації йшла рука в руку з політикою мовної русифікації. Нова російська літературна мова сформувалася раніше, ніж російський націоналізм. Навряд чи доцільно ототожнювати її з «великоросійською» мовою, як це роблять сучасні російські автори⁶. У багатонаціональній

⁶ А. Эткінд, Д. Уффельман, И. Кукулин. Внутренняя колонизация России: между практикой и воображением // *Там, внутри. Практики внутренней колонизации в культурной истории России*, с. 14; М. Лекке. Внутренние колонии – пестрые окраины: Украина и Белорусь (Малороссия и Белороссия) в произведениях А. И. Куприна // *Там само*, с. 557.

Російській імперії російська мова виконувала, поряд із культурними, також комунікативні функції *lingua franca*. Ба більше, формування у XVIII – на початку XIX ст. російської літературної мови, відмінної від церковнослов'янської, стало важливим кроком у напрямку поступової секуляризації «Руссаго мира». Ця нова мова створювала можливості для опису локальних етнічних і географічних відмінностей усередині цього історичного простору. Нездарма перші етно-географічно-історичні описи окраїнних провінцій робили новою російською мовою. Найважливішим маніфестом малоросійської ідентичності, який мав колосальний вплив на розвиток українського націоналізму, стала «Історія Русів», написана російською літературною мовою. Політика імперського центру в мовному питанні на той час допускала існування, поряд із домінуючою мовою, місцевих мов або діалектів⁷. Російсько-український білінгвізм мав відчутний соціальний вимір і залишався нормою культурного життя суспільства до XX ст. включно.

Феномен регіоналізму посідає в модерній історії України не менш важливе місце, ніж національні та соціальні проблеми. Історія залишила на символічному просторі України глибокі шви. Формування національного нарративу передбачало вписування до нього історичних регіонів Малоросії, Новоросії, Слобожанщини, Волині, Поділля, Галичини, Буковини та Закарпаття. Проте співвідношення між регіональною, надетнічною і національною ідентичностями в кожному випадку виглядало по-різному. І не лише через різний історич-

⁷ S. Berger, A. Miller. *Nationalizing Empires*. Budapest 2015, с. 16.

ний досвід, а й через те, що кожен із цих регіонів по-різному переживав процеси модернізації та «націоналізації». Можна стверджувати, що процеси модернізації та розвитку модерної національної свідомості найвиразніше проявлялися саме на регіональному рівні там, де виникали елементи модерної інфраструктури та формувалося відповідне середовище культурного життя.

Цей розділ колективної монографії присвячено Слобідській Україні – історичному регіонові, що виник у XVII ст. на російсько-українському пограниччі. Роль і місце Слобожанщини в процесі українського національного розвитку визначаються по-різному. Омелян Пріцак відав їй пальму першості перед історичною Малоросією, використовуючи категорію модерності та вказуючи на Харківський університет і породжений під його впливом інтелектуальний рух, спрямований на збирання й використання української історичної, фольклорної та мовної спадщини⁸. Більшість істориків, однак, не сприйняла інтелектуального ревізйонізму Пріцака й намагалася простежити історичну спадкоємність малоросійської Гетьманщини і нової України. У цьому розділі я спробую запропонувати дещо іншу версію інтелектуального розвитку Слобожанщини. Текст, що подається, є скороченим і дещо виправленим варіантом тексту 3-го розділу моєї монографії про Харків, яка побачила світ десять років тому⁹.

⁸ *Minutes of the Seminar in Ukrainian Studies Held at Harvard University During the Academic Year 1975–1976 VI (1976) 48–50.*

⁹ В. Кравченко. *Харьков/Харків*, с. 125–175.

СЛОБІДСЬКА УКРАЇНА

Геополітичні зміни на території Східної Європи другої половини XVIII – початку XIX ст., подальша експансія Російської імперії, входження до її складу нових територій на півдні та заході країни привели до чергової реконфігурації території сучасної України. До історичних регіонів Малоросії та Слобожанщини додалися регіони Правобережжя (Волинь і Поділля). На землях колишньої Запорозької Січі розпочався експеримент зі створення нового регіону – «Новоросії», який мав увінчатися перенесенням столиці Російської імперії із Санкт-Петербурга до Катеринослава. Цей проект, який міг змінити подальшу історію Східної Європи, лишився незавершеним. Новоприєднані й навіть «старі» регіони майбутньої України ще треба було вписати в російський імперський наратив і розмістити в символічному просторі російської ідентичності. Забігаючи наперед, можна стверджувати, що цього процесу також не було завершено.

З висоти імперської столиці провінція могла виглядати по-різному: або дрімучим ведмежим кутом, куди не міг пробитися промінь європейського Просвітництва, або животворчим джерелом «корінної» слов'янщини, не «зіпсованої» модерним європеїзмом. Окремі дворянські садиби виглядали острівцями модерності в морі селянської стихії. Інші створювали простір для існування «мертвих душ», зображений Миколою Гоголем. Зрозуміло, що вони по-різному сприймали імпульси, які доходили з імперського центру. Провінційне дворянство виступало в ролі допоміжного ресурсу для обох зазначених вище тенденцій російської політики. При цьому

воно було не лише об'єктом, а й суб'єктом політики модернізації та формування колективної ідентичності імперії.

Сказане вище повною мірою стосується українських провінцій Російської імперії. Процес «коренізації» місцевих дворянських еліт наприкінці XVIII ст. приводив до зростання їхньої територіальної й регіональної самосвідомості. Кооптація українських еліт до імперського простору робила їх активними співучасниками процесу формування Російської імперії. Національні проекти, що їх розробляли еліти в центрі й у провінції, створювали досить складну гаму взаємних стосунків імперії, націй і регіонів у процесі модернізації держави¹⁰. Освічена меншість радо вітала курс на європеїзацію та підтримувала інтеграцію «своїх» регіонів до імперського простору. Традиціоналістська більшість почувалася набагато комфортніше в рамках православного антизахідного дискурсу, який став реакцією на віяння європейського Просвітництва.

Слобідська Україна від самого початку свого існування формувалася як інноваційний регіон на окраїні Московського царства. Вона стала результатом успішного експерименту з децентралізації, спрямованого на створення привілейованих поселень іноземних колоністів, насамперед українських козаків, під державним контролем. Продовженням цієї політики стали просвітницькі реформи в управлінні й освіті у другій половині XVIII ст., які зробили Харків центром широкого слобідського регіону. Влада харківської адміністрації поширювалася за межі

¹⁰ S. Berger, A. Miller. Nation-Building and Regional Integration, c. 1800–1914: the Role of Empires // *European Review of History* 3 (2008) 317–330.

губернії в питаннях про слободи, Церкву, релігійну та світську освіту. Без цього навряд чи була б можливою поява дещо несподіваного і в чомусь авантюрного проекту заснування університету в Харкові, що його ініціював Василь Каразін на початку XIX ст. Поряд із цим треба визнати, що основна маса слобідського помісного дворянства нічим особливим не виділялася порівняно з дворянами інших, у тому числі сусідніх, провінцій.

Патріотичні мотиви, заглиблення в старовину й міфологію, звернення до фольклору, боротьба із західним культурним впливом – характерні риси творчості слобідських письменників і поетів початку XIX ст. Ідеї та творіння Жан-Жака Руссо знаходили широку популярність у «культурних гніздах» освічених українських поміщиків. Своєю чергою, ця обставина багато в чому пояснює успіх, яким користувався на Слобожанщині мандрівний український філософ і мораліст, письменник і музикант Григорій Сковорода (1722–1794). Життя і творчість цієї оригінальної особистості, що не вписалася в нові соціальні структури, немовби символізували зв'язок із попередньою історичною епохою, яка продовжувала щедро постачати символічний матеріал для колективної ідентифікації місцевих еліт.

Харківський університет від початку виконував роль чинника імперської русифікації на російсько-українському прикордонні. Перший ректор Харківського університету, філолог Іван Ризький, продовжував русифікаторську політику ректорів Харківського колегіуму¹¹. В 1805 р. Рада університету за

¹¹ Г. Данилевській. *Украинская старина. Матеріали для історії української літератури и народного образования*. Харьков 1866, с. 298.

його пропозицією постановила «стараться в округе иметь учителей из великороссян, для избежания того, дабы учащиеся не навыкли неправильному произношению російского языка»¹². Зусилля університетської професури виявилися немарними. Місцевий педагог Тимофій Селіванов у зв'язку з цим наводить характерне свідчення сучасника:

Мы застали уже в 1807 году в училищах самого Харькова учитель, что такъ и рѣзали по-украински съ учениками; да мы, т. е. новоприбывшия изъ семинарій учитель, по распоряженію начальства, сломили ихъ и приучили говорить по-русски.¹³

Однак політика мовної русифікації мала своєрідний характер. Українська розмовна мова, хоч і залишалася малозрозумілою для росіян, не сприймалася за конкурента російській такою мірою, як це було з німецькою мовою в Прибалтиці чи з польською на землях колишньої Речі Посполитої. Крім комунікативної ролі, українська мова мала й символічний, культурний потенціал. Її розглядали як залишок древньої «славено-російської» традиції, не порушеної нівелюючим впливом європейської цивілізації. Тим самим українська мова постійно привертала увагу російських архаїстів-традиціоналістів, стурбованих впливом західної культури, які для боротьби з останньою зверталися до витоків «справжньої», «народної» слов'янщини, тобто до провінції. Сказане дозволяє пояснити, чому університетські професори й учителі, що

¹² Там само, с. 307.

¹³ Там само.

прибували до Харкова з Росії, а також їх вихованці не лише впроваджували у провінції норми російської літературної мови, а й бралися за вивчення української розмовної мови та збирання україномовної історико-літературної спадщини.

Зокрема, згаданий вище Іван Ризький, пристрасний любитель слов'янської архаїки й непримиренний борець за «чистоту російського слога», одним із перших приступив до пошуків і вивчення місцевих україномовних рукописів. Таким самим шляхом ішов наступник Ризького на кафедрі російської мови й літератури, професор Іван Срезневський, провідний член так званої «русской партии» в університетській професорській колегії та батько майбутнього лідера «харківських романтиків». Їхній колега, історик Гавриїл Успенський, захоплювався Московською Руссю. Без цього контексту навряд чи стануть зрозумілими мотиви відомих в українській історії осіб на зразок Миколи Цертелєва, високопоставленого чиновника Харківського навчального округу, який у 1819 р. видав першу в Російській імперії збірку українських народних пісень, або випускника місцевого університету Олексія Левшина з його заклик до розвитку української мови.

Місцеві інтелектуали – носії російської літературної мови – тяжіли радше до «архаїстів»-шишковістів, аніж до «новаторів»-карамзіністів. Їхня літературна мова була дещо архаїчною, з використанням окремих українських слів і виразів. Прикладами можуть послужити твори Василя Масловича, Петра Гулака-Артемовського, Григорія Квітки та їхніх послідовників. Змішуючи російську і українську мови, місцеві письменники зверталися до жанру бурлеску, пародії, іронії за-

для досягнення комічного ефекту й посилення того чи іншого суспільно-політичного «месиджу». Російська мова, приправлена українською, виступала в ролі маркера пограничної, локальної ідентичності, що підкреслювала становище Слобожанщини між «корінними» регіонами Малоросії і Великоросії.

Нерідко україномовні новації місцевих авторів виглядали реакцією на вторгнення російської розмовної мови в повсякденне життя слобожан або на спроби російських письменників вкладати українську мову в уста своїх персонажів, як це трапилося з п'єсою Олександра Шаховського «Казакъ-стихотворецъ», показ якої в Харкові 1817 р. викликав негативну реакцію публіки¹⁴. Колоритний опис того, як сприймалася російська мова в Харкові, залишив Петро Гулак-Артемовський, професор місцевого університету:

О! Вже вони хоч що перековерсають по-своєму! Там-то вже предивенна їм мова! От часом трапиться так, що стоїш перед ним з добру годину, а він тобі січе та рубає!.. Що ж? Хрін його й слівце второпає, що він там верзе та папалює! От тільки буцім-то й дочуваєш, що «вот-с», та «што-с», та «да-с», та «нет-с», та «гаварю-кажу», «гаварю-кажу», а що він там гаворить-каже, того, далєбі, що і з попом не розбереш!¹⁵

¹⁴ Російський історик Олександр Михайловський-Данилевський висловився в тому дусі, що, мовляв, так автору й треба, якщо він ризикнув показати «в столиці України» п'єсу з українським сюжетом, та ще й українською мовою (Изъ воспоминаній Михайловскаго-Данилевскаго // *Русская старина*, ч. 6. Санктъ-Петербургъ 1897, с. 476).

¹⁵ Цит. за сучасним виданням: П. Гулак-Артемовський. *Поетичні твори*, Є. Гребінка. *Поетичні твори, повісті та оповідання*. Київ 1984, с. 51.

Пограничний характер Слобожанщини, її перебування в широкій зоні українсько-російської культурної взаємодії, а також успадкована від минулого різниця в устрої та політичних орієнтаціях із сусідньою Малоросією сприяли формуванню регіональної ідентичності краю. На символічному рівні ця специфіка знайшла відображення в назві, що підкреслювала особливий статус Слобідської України («україни» в географічному сенсі, наділеної привілеями-слободами). До цього додалися й інші символи, у тому числі козацтво, ім'я Григорія Сковороди, а від 1805 р. – Харківський університет. Кожен із них надавав Слобожанщині впливу далеко за рамками адміністративно-територіальних кордонів губернії.

МАЛОРОСІЙСЬКИЙ НАРАТИВ

Категорія «Малоросія» та її ідентичності також не вкладалися в адміністративні кордони, визначені для неї імперським центром. Намагання визначити місце Малоросії в символічному просторі Російської імперії приводили до різних результатів. В історичному контексті Малоросія ототожнювалася з ядром Київської Русі. Географічно вона тяжіла до ототожнення з категорією «Полуденная Россія». За правовим статусом це була територія, визначена «Березневими статтями» після Переяславської угоди 1654 р. Нові, етнокультурні категорії ідентифікації краю, своєю чергою, входили в суперечність із традиційною, історико-адміністративно-правовою термінологією і визначеним нею простором.

Описану вище ситуацію відобразив малоросійський уродженець Михайло Антоновський, видавець і редактор компі-

лятивної праці Йогана Готліба Георгі «Опис усіх народів, що мешкають в Російській державі» (1799):

Хотя древніе прѣделы Малой Россіи были гораздо обширнѣе [...] но какъ сей Край Россіи тогда не назывался такъ же и Малою Россією, то въ семь наименованій, когда оное отъ Поляковъ произошло, [...] нельзя другихъ мѣстъ, кромѣ настоящею Малороссійской губерніей объемлемыхъ, назвать Малою Россією, хотя, судя по Народу Малороссійскому, заселяющему Губерніи Слободскую-Украинскую, Новороссійскую и почти всѣ Кіевскую, Волынскую и Подольскую, и можно бы подумать, что и сіи Земли должны называться Малою Россією, но сіе было бы несходно съ Истиною Историческою [...]¹⁶

У сучасників Михайла Антоновського – російських авторів, для яких «Малоросія» не мала персональних конотацій – такі сумніви не виникали. В цьому зв'язку привертає увагу

¹⁶ І. Георгі. *Описаніе вѣсѣхъ обитающихъ въ Россійскомъ государствѣ народовъ, ихъ житейскихъ обрядовъ, обыкновеній, одеждъ, жилищъ, упражненій, забавъ, Вѣроисповѣданій и прочихъ достопамятностей*, част. 4. Санктъ-Петербургъ 1799, с. 338–339. Про М. І. Антоновського див.: І. Ширле. *Ученіе о духе и характере народовъ въ русской культурѣ XVIII в.* // «Вводя нравы и обычаи Европейскіе въ Европейскомъ народѣ». *Къ проблеме адаптации западныхъ идей и практикъ въ Россійской имперіи*. Москва 2008, с. 121, 129–132; А. Загребин. *И. Г. Георгі и первый сводный трудъ по этнографіи народовъ Россіи* // *Вопросы истории* (2007/6) 155–159; В. Кравченко. *Антоновський Михайло Іванович* // *Українське козацтво: Мала енциклопедія*. Київ – Запоріжжя 2002, с. 16–17; В. Вацуро. *Антоновський Михаил Іванович* // *Словарь русскихъ писателей XVIII века*, вип. 1 (А–И). Ленинград 1988, с. 35–37.

відомий російський учений, географ, ректор Московського університету й голова Московського товариства історії та старожитностей російських Харитон Чеботарьов. У виданому ним 1776 р. «Географічному методичному описі Російської імперії» до історичної Малоросії віднесено Київське, Чернігівське та Новгород-Сіверське князівства, а до сучасної йому Малоросії автор включив не лише територію Слобожанщини, а й Білгородську та Новоросійську губернії¹⁷. При цьому Чеботарьов не бачив різниці між «малоросійською» і «українською» термінологією, вживаючи їх як синоніми.

Особливе місце в процесі секулярної реідентифікації українських земель належить «Топографічному описові Харківського намісництва», котрий створив, як вважається, Іван Переверзев, директор місцевого народного училища в Харкові й вихованець Харківського колегіуму¹⁸. До цієї праці, опублікованої в Москві 1788 р., входять докладні етнокультурні характеристики місцевого населення. Тут не зайвим буде нагадати, що Переверзев відомий також як автор «Коротких правил російського правопису, з різних граматик вибраних і за властивістю українського діалекту для вжитку малоросіян, доповнених у Харкові», що також побачили світ у Москві¹⁹. Уза-

¹⁷ Х. Чеботаревъ. *Географическое методическое описание Российской империи съ надлежащимъ введеніемъ къ основательному познанію земнаго шара и Европы вообще*. Москва 1776, с. 103–104.

¹⁸ *Описи Харківського намісництва кінця XVIII ст.* / упоряд. В. Пірко, О. Гуржій. Київ 1991, с. 5–8; В. Горленко. *Становление украинской этнографии конца XVIII – первой половины XIX в.* Киев 1988, с. 65–67.

¹⁹ И. Переверзевъ. *Краткія правила російскаго правописанія: изъ разныхъ грамматикъ выбранныя и по свойству украинскаго діалекта для*

гальнена характеристика «жителей украинскихъ», описаних Переверзевим, скоріше нагадує панегірик:

Духъ европейской людскости, отчужденный азиатской дикости, питаетъ внутреннія чувства какимъ-то услажде-ніемъ; духъ любочестія, превратясь въ наслѣдное качество жителей, предупреждаетъ рабскія низринувенія и поползновенія; послушенъ гласу властей самопреклонно безъ рабства. Духъ общаго соревнованія препинаетъ стези деспотизма и монополій.²⁰

Можна припустити, що слова Івана Переверзева стали відповіддю на негативну оцінку слобожан у «Працях Імператорського Вільного Економічного Товариства» 1768 р. Слобідських українців зображено в них загалом позитивно, але в порівнянні з великоросіянами вони «непроворные», «всегдашніе вольности искатели»²¹, «неспритні», схильні до пияцтва, ледарства й недбальства. Переверзев, навпаки, зазначає, що саме українці навчили місцевих росіян досконаліших принципів ведення господарства, а негативні риси в їхньому побуті пояснюються «незавидливостію» та «испанскою

употребления малороссіянамъ дополненныя въ Харьковъ, 2-ге вид. Москва 1787. На жаль, ця праця залишилася недоступною для мене. Див. про неї: В. Пірко. Іван Опанасович Переверзев і його праця «Топографічний опис Харківського намісництва» // *Схід-Захід: історико-культурологічний збірник*, вип. 3. Харків 2001, с. 39–49. Див. також монографію: S. Archaimbault, S. Wakoulenko. *Ivan Pereverzev et ses «Préceptes de la rectitude grammaticale russe [...] à l'usage des Ukrainiens» (1782)*. Paris 2010. 115 с.

²⁰ *Описи Харківського намісництва*, с. 36.

²¹ *Труды Императорскаго Вольнаго Экономическаго Общества*, ч. VIII. Санктъ-Петербургъ 1768, с. 40–41, 50, 53, 55.

доверчивістю»²². Подібні характеристики щодо, кажучи словами Григорія Квітки, «коренного слобожанина» повторюватимуть згодом на різний лад багато інших патріотів краю.

Спостереження за слобожанами дали Переверзеву підставу дійти висновку про їхню спорідненість з етнічними українцями всіх інших регіонів, незалежно від місця проживання:

Жители Южной России, отлученныя одинъ отъ другихъ разстояніемъ мѣстъ, инороднымъ владѣніемъ, различнымъ чиноправленіемъ, гражданскими обычаями, рѣчью, нѣкоторые и религією (унією), обращаютъ на себя взоръ зрителя, не безъ знанія примѣчающаго. Когда они собираются для поклоненія въ Кіевъ съ востока, отъ Волги и Дону, съ запада, изъ Галиціи и Лодомирїи и ближе къ Кіеву лежащихъ мѣстъ, взираютъ одинъ на другаго не такъ какъ на иноязычнаго, но будто однородца, однако много отчужденнаго въ словахъ и поступкахъ, что для обѣихъ сторонъ показывается страннымъ явленіемъ: но вообще всѣ сіи разсѣянныя одноземцы и донинѣ сохраняютъ сыновное почтеніе къ матери древнїхъ своихъ жилищъ, граду Кіеву.²³

Для розуміння категорії «Южная Россія» необхідно пригадати, що Іван Переверзев створював свою працю в той час, коли Слобожанщина інтегрувалася до «південноросійського» адміністративного простору, який формувався на основі запорозьких козацьких і кримськотатарських володінь. В історичній літературі того часу «Полуденную Русь», як правило,

²² *Описи Харківського намісництва*, с. 34.

²³ Там само, с. 18, прим. 3 (в оригіналі позначено трьома зірочками. – В. К.).

ототожнювали з Київською Руссю. Сучасник Переверзева, Опанас Шафонський, наслідував цю традицію у своєму «Топографічному описі Чернігівського намісництва». Те саме бачимо й у праці Переверзева, який під «жителями Южной Россіи» мав на увазі «древнейших и коренных жильцовъ кievскихъ», котрі після розділення південної і північної Росії (Великоросії) «преобразились» назавжди так, що «изъ того явилась какъ будто бы иноплеменная какаья нація; отъ сего произошелъ малороссійскій, украинскій діалектъ, какъ удѣльный языкъ славенскаго племени»²⁴.

Праця Івана Переверзева дозволяла сконструювати в уяві її читачів нову, близьку до сучасної національної, територію України, що ґрунтувалася на визнанні етнокультурної єдності її населення, незважаючи на адміністративні, політичні та конфесійні бар'єри²⁵. При цьому важливо підкреслити, що спостереження Переверзева було зроблене з харківської, тобто найвіддаленішої від Галичини, географічної перспективи. На жаль, не маємо в розпорядженні даних, які дозволили би пролити додаткове світло на обставини появи цього тексту. Зокрема, важко відповісти на питання, чи висловлені автором погляди були притаманні іншим представникам місцевого інтелектуального середовища, чи вони завдячують впливам Москви, де було надруковано «Топографічний опис» і де вже була добре відома праця Чеботарьова, про яку йшлося вище.

²⁴ Там само, с. 17–19.

²⁵ R. Szporluk. Mapping Ukraine: From Identity Space to Decision Space // *Journal of Ukrainian Studies* 33–34 (2008–2009) 448–451.

Водночас не буде перебільшенням стверджувати, що уявлення про історичну й етнокультурну єдність сусідніх Малоросії і Слобожанщини існувало задовго до Івана Переверзева. Зокрема, Андрій Алейніков, депутат від Хоперської фортеці до створеної Катериною II комісії зі складання проекту нового Уложення, говорив про єдиний «малоросійський народъ въ Малой Россіи и въ слободскихъ полкахъ»²⁶. Виходець із Малоросії Григорій Калиновський описував «свадебные украинскіе простонародные обряды», спільні для жителів обох регіонів²⁷. Малоросійська еліта постійно пред'являла претензії на володіння Слобожанщиною, а також колишніми козацькими землями, що відійшли до Новоросії, на підставі історичного права²⁸. Зрештою, Григорій Сковорода своїми подорожами демонстрував географічну спільність території, яку окреслювали монастирі й маєтки нащадків козацьких еліт від Києва

²⁶ СИРИО, т. 8: *Историческія свѣдѣнія о Екатерининской комиссіи для сочиненія проекта новаго Уложенія*. Санктъ-Петербургъ 1871, с. 375.

²⁷ [Г. Калиновский]. *Описаніе свадебныхъ украинскихъ простонародныхъ обрядовъ, въ Малой Россіи и въ Слободской украинской губерніи, такожъ въ великоросійскихъ слободахъ, населенныхъ малоросіянами употребляемыхъ*. Сочиненное Григорьемъ Калиновскимъ, армейскихъ пехотныхъ полковъ, состоящихъ въ Украинской дивизіи, прапорщикомъ. Санктъ-Петербургъ 1777.

²⁸ З. Когут. *Російський централізм і українська автономія. Ліквідація Гетьманщини 1760–1830*. Київ 1996, с. 94; Б. Галь. «Не уступать ни на один шаг земли!...»: До історії розмежування малоросійських намісництв і Новоросійської губернії (1782–1783 рр.) // *Історія і культура Придніпров'я. Невідомі та маловідомі сторінки*, вип. 5. Дніпропетровськ 2008, с. 99–129.

до Воронежа і де не мали проблем із розумінням його творів, написаних мішаною – українсько-російсько-церковнослов'янською – мовою. У багатьох текстах відповідної епохи «блукаючий» географічний термін «Україна» вживається поряд із назвою «Малоросія» як синонім останньої.

Характерно, що сучасникам Сковороди важче було знайти спільну назву для населення, ніж для території його проживання.²⁹ Соціальні бар'єри, які розділяли тогочасне малоросійське суспільство, були, схоже, вищими за географічні. Приміром, згаданий вище Іван Переверзев оперує запозиченими з історичної літератури назвами «русини» чи «руснаки», зовсім не характерними для місця його проживання. Проте вже Василь Каразін не вагався називати жителів Слобожанщини «хохлами», причому не в негативному сенсі, оскільки підкреслював їхні здібності до наук³⁰. «Хохоль» у тогочасній російській літературній мові виступав у ролі чи не єдиного спільного етноніма для визначення українців; щоправда, використовували його переважно в неформальній сфері життя.

Міністр внутрішніх справ Віктор Кочубей міг іменувати себе в листі до малоросійського генерал-губернатора, князя Миколи Рєпніна, «хохлою по народженню». Михайло Бобровський, повідомляючи в жовтні 1829 р. у листі до Йоахима Левеля про переїзд професора Ігнатія Даниловича до Вільни,

²⁹ А. Каппелер. Мазепинцы, малороссы, хохлы: украинцы в этнической иерархии Российской империи // *Россия – Украина: история взаимоотношений*. Москва 1997, с. 125–144.

³⁰ В. Н. Каразинъ. *Сочинения, письма и бумаги*. Харьковъ 1910, с. 484–485, 584, 600.

іменує Харків «столицей хохловъ»³¹. Яків Грот у листі до свого приятеля, Сергія Плетньова, підтверджує таку репутацію Харкова, кажучи, що, на відміну від Одеси, там «языкъ хохлацкій»³². Опанас Шпигоцький у листі до Ізмаїла Срезневського з Москви скаржиться, що місцеві видавці вчинили з ним, «какъ москали съ хохломъ»³³. Цей перелік можна продовжити.

Набагато частіше для опису тогочасного населення використовували дефініції «малоросіяни» і «українці», які могли наповнюватися не лише етнічним, а й ширшим, передусім географічним, змістом. Приміром, слобідські інтелектуали Густав Гесс де Кальве та Василь Каразін могли іменуватися «українцями», але ніколи – «хохлами» чи «малоросами». Хоча коли той же Каразін чи Срезневський (етнічний росіянин) приїжджали з Харкова до російських столиць, їх сприймали в тамтешніх товариствах як «малоросіян»³⁴. Для сибіряка Миколи Полевого всі вихідці зі Слобожанщини: Василь Каразін, Олександр Паліцин, Григорій Сковорода, Григорій Квітка – були «замечательными уроженцами Малороссии»³⁵. Квітка зображує сцену зустрічі в столиці імперії російського солдата і по-

³¹ A. Kijas. *Polacy na Uniwersytecie Charkowskim 1805–1917*. Poznań 2005, с. 53.

³² *Переписка Я. К. Грота съ П. А. Плетневымъ* / ред. Я. К. Грот, т. 1. Санктъ-Петербургъ 1896, с. 242.

³³ T. Koznarsky. *Kharkiv Literary Almanacs of the 1830s: The Shaping of Ukrainian Cultural Identity*. A Thesis... for the Degree of Doctor of Philosophy. Cambridge, MA 2001, с. 82.

³⁴ *Письма и агентурные записки Ф. В. Булгарина в III Отделение*. Москва 1998, с. 546.

³⁵ *Стверная пчела*. Санктъ-Петербургъ, 29 мая 1844, с. 479.

міщика з малоросійської губернії. Після серії взаємних непорозумінь збентежений солдат вислуховує лекцію свого візаві про те, хто такі малоросіяни: «Ведь они, что турки али татары, другой народъ, и языкъ у них свой [...]»; вони – «не наши», «не русскіе», «и лишь подделяются подъ православныхъ изъ хитрости и страха предъ Россіей»³⁶.

Культурні особливості сусідніх українських регіонів здавалися приїжджим іноземним і російським мандрівникам неістотними.³⁷ Уперше потрапляючи на Слобожанщину, вони фіксували відмінності не між місцевими жителями і малоросами, а між малоросами і великоросами. Цікаві з цієї точки зору спостереження академіка Йогана Гюльденштедта, який відвідав Слобожанщину в 1774 р. Проїжджаючи землями Ізюмської провінції, вздовж Української лінії, зведеної російською адміністрацією за сорок років до того, вчений мандрівник зауважив, що

всѣ вышеупомянутыя [по Донцу. – В. К.] слободы [...] населены малороссиянами, за исключеніемъ однодворческихъ слободъ [...], принадлежащихъ къ Екатерининской провинціи. Между этими двумя сторонами постоянно ведутся сильныя споры о границахъ; да и едва ли можно надѣяться на слитіе москалей съ хохлами, как они въ насмѣшку называютъ друг друга, т. е. русскіихъ съ черкасами, или руснаками.³⁸

³⁶ Г. Квітка-Основ'яненко. *Зібрання творів у семи томах*, т. 6: *Прозові твори*. Київ 1981, с. 9.

³⁷ А. Толочко. *Киевская Русь и Малороссия в XIX веке*, с. 71–83.

³⁸ І. Гильденштедтъ. *Дневникъ путешествія по Слободско-Украинской губерніи академика Санктъ-Петербургской Академіи Наукъ въ августъ и сентябрь 1774 года // Харьковскій сборникъ 5 (1891) 71.*

Співвітчизник Гюльденштедта, Август фон Гакстгаузен, частково підтвердив цей висновок майже через пів століття, зауваживши, що села на Харківщині «совершенно малоросійськіє» й «отличаются отъ великоросійскіхъ, напоминая болѣе немецкіє»³⁹.

Російські мандрівники, наближаючись до Харкова з півночі, також фіксували не «слобідські», а «малоросійські» поселення. Василь Зуєв, проїжджаючи Слобожанщиною в 1781 р., докладно описав «первое прямо малоросійское» поселення на своєму шляху – слободу Липці на території Харківського намісництва неподалік від його кордону з Курським намісництвом⁴⁰. Жителі Липців «какъ нарѣчіемъ, одѣяніемъ, такъ и поступками отъ русскіхъ совсемъ отмѣнны», но «отъ Малороссіянь ничѣмъ не отличны»⁴¹. Інший російський мандрівник, Павло Сумароков, проїжджаючи тим самим маршрутом у 1803 р., також відзначив Липці як перше малоросійське поселення:

В опрятной и веселенькой хате нахожу я иные лица, иные обыкновения, иное на хозяевах одеяние, иное устройство и слышу иной язык. Неужели тут положен предел империи? Не в другое ли я въезжаю государство?⁴²

³⁹ *The Russian Empire, Its People, Institutions, and resources, by baron von Haxthausen*, т. 1. London 1856 (перше вид. було німецькою, 1847–1852), с. 411.

⁴⁰ В. Зуевъ. *Путешественныя записки отъ С. Петербурга до Херсона въ 1781 и 1782 году*. Санктъ-Петербургъ 1787, с. 184.

⁴¹ Там само, с. 185.

⁴² Цит. за: В. Сиповський. *Україна в російському письменстві*, част. 1 (1801–1850 рр.). Харків 1928, с. 36.

Пізніші мандрівники «відсунули» цей «предель» ще далі від Харкова, локалізувавши його між Курськом і Білгородом. Історик і дипломат Дмитро Бантиш-Каменський, їдучи через Слобожанщину в 1809 р., побачив Малоросію «въ тридцати пяти верстахъ отъ Курска»:

Въ слободѣ Медвенки, въ коей переменялъ лошадей, въ первый еще разъ увидель я малороссійскія избы, выбеленныя какъ снаружи, такъ внутри глиною. Сия слобода [...] вся населена малороссіянами [...] На вопросъ мой у одного изъ тамошнихъ крестьянъ – почему дома ихъ выбелены глиной? – онъ отъецавалъ мнѣ: «Мы не такъ, какъ москали, любимъ чистоту».⁴³

Сучасники історика: князь Іван Долгоруков, історик і письменник Михайло Погодін, етнограф і статистик Вадим Пассек, німецький дослідник Август фон Гакстгаузен – також послідовно визначали умовний кордон Малоросії між Курськом і Білгородом⁴⁴. Сказане вище стосується й Ізмаїла Срезневського, який їхав у зворотному напрямку і в Курську побачив «все русское, все занимательное», на зразок сарафанів і кокошників, які змусили сильніше битися його «ретивое сердце»⁴⁵.

⁴³ Д. Бантышъ-Каменскій. *Путешествіе въ Молдавію, Валахію и Сербію*. Москва 1810, с. 30–31.

⁴⁴ И. М. Долгоруковъ. *Славны бубны за горами, или путешествие мое кое-куда 1810 года*. [Б. д., б. м.], с. 35; L. Gorizontov. *The «Great Circle» of Interior Russia: Representations of the Imperial Center in the Nineteenth and Early Twentieth Centuries // Russian Empire: Space, People, Power, 1700–1930*. Bloomington 2007, с. 74; *The Russian Empire, Its People*, с. 392–393.

⁴⁵ В. Срезневскій. Изъ переписки И. И. Срезневскаго, 1829–1839 гг. // *КС 6 (1901) 325*.

Усе сказане вище дає підстави для висновку про те, що наприкінці XVIII – на початку XIX ст. у свідомості сучасників складався цілісний образ малоросійських провінцій Лівобережжя, населених одним народом, відмінним від великоросів. Цей образ формувався на малоросійській символічній і термінологічній основі. Проте тогочасна мова ще не виробила єдиного стандарту опису лівобережних земель, уживаючи різноманітні етноніми та інколи плутаючись між етнокультурними й адміністративно-територіальними критеріями виділення різних територій. «Конструювання» культурного кордону між Малоросією і Великоросією ще не означало автоматичного зникнення регіонального кордону між Малоросією і Слобожанщиною.

СЛОБІДСЬКИЙ НАРАТИВ

Катерининські й олександрівські реформи другої половини XVIII – початку XIX ст. не витіснили регіонального станового партикуляризму, традиції якого знаходили відображення в історичних працях, що їх створювали представники малоросійської козацької еліти. Переважна більшість цих праць обмежувалася територією Малоросії-Гетьманщини, проте деякі містили згадки і про Слобожанщину. У малоросійському історичному наративі її зображували околицею малоросійської метрополії, населеною «вискочками» з простолюду, що мають нахабство заявляти нічим не обґрунтовані претензії на приналежність до дворянського стану.

Дуже характерним у цьому сенсі є сатиричний вірш, що його написав розмовною українською мовою невідомий па-

тріот Малоросії-Гетьманщини на рубежі XVIII і XIX ст.⁴⁶ Автор висміює самоідентифікацію жителів Слобожанщини як «малороссіянь, украинцевъ из степей и славныхъ слобожанъ» і наділяє їх епітетами на кшталт «нехрещених циган», «пастухів» і «бездомних волоцюг». Цей «антипанегірик» завершується порадою:

Пасіть собі овець, оріте, чумакуйте,
А лізти в козаки і думать не турбуйтеся.
Селіте слободи, але платіть нам чинш!
А ні, дак із степів позгоним вас: киш, киш!⁴⁷

Історичне «обґрунтування» для таких претензій надав анонімний автор знаменитої «Історії Русів», розглядаючи Слобожанщину як частину Малоросії під юрисдикцією гетьмана доти, доки слобідські полковники

пожелавъ лучше быть каждому изъ нихъ маленькимъ самовластнымъ гетманомъ, чемъ большому гетману повиноваться, просили отъ двора царскаго, или, лучше сказать, отъ князя Голицына, всемъ тогда управлявшего, всякий себе особые права, исключительные отъ подчиненности малороссійской.⁴⁸

⁴⁶ Отвѣтъ малороссійскихъ козаковъ украинскимъ слобожанамъ (найденный въ Глуховскомъ архивѣ) // КС 11 (1884) 550–552. Під назвою «Сатира на слобожанъ» перевиданий в: *Українська література XVIII ст. Поетичні твори, драматичні твори, прозові твори*. Київ 1983, с. 215–216. Цікаво, що радянський автор коментаря до цього твору побачив у ньому лише класовий конфлікт «між козацькою старшиною і слобідськими селянами» (там само, с. 664).

⁴⁷ Там само, с. 216.

⁴⁸ *Історія русовъ или Малой Россіи*. Москва 1846, с. 108.

Схожі погляди були властиві й деяким іншим авторам тої доби⁴⁹.

Слобідська козацька еліта, цілком природно, не могла залишити такі інсинуації без відповіді. Система її аргументації базувалася, зокрема, на твердженнях про шляхетне походження місцевої верхівки. В основу слобідської історичної міфології лягли подвиги «маленьких гетьманів» на вірній і бездоганній службі російському престолові та докладний перелік милостей і привілеїв, одержаних слобожанами від російських монархів. Зрозуміло, що цю вірність найяскравіше відтіняли «зрадники»: малоросійські гетьмани Іван Виговський, Іван Брюховецький та Петро Дорошенко. Іншими словами, слобідський історичний наратив створювався в опозиції не до російського імперського, а до малоросійського регіонального історичного наративу. Першою спробою синтезувати ці й подібні настанови стала праця Іллі Квітки «Записки про слобідські полки», опублікована 1812 р.⁵⁰

ІЛЛЯ КВІТКА

За характером, змістом і стилем ця невелика обсягом публікація близька до історико-архівно-географічних збірників про Малоросію другої половини XVIII ст., з типовими для їхніх авторів почуттям локально-станового патріотизму, підвищеною

⁴⁹ О. Гуржій. *Українська козацька держава в другій половині XVII – XVIII ст.: кордони, населення, право*. Київ 1996, с. 8.

⁵⁰ [И. Квитка] *Записки о слободскихъ полкахъ съ начала ихъ поселенія до 1766 г.* Харьковъ 1812 (2-ге вид. – 1882).

увагою до різного роду етногенетичних конструкцій і скрупульозним перерахуванням заслуг «шляхетного стану» перед монаршим престолом. У «Записках» активно використовується дискурс «чужоземного» походження перших поселенців і порівняно мало говориться про їхню спорідненість із сусідніми малоросіянами. Слобожани, на думку автора, склалися з «поляків, польських українців» і представників «інших чужоземних народів», які прибрали загальне для них ім'я «черкасів», щоб «отличить свои поселения и родъ, смешанный изъ разныхъ племенъ, отъ другихъ народовъ, въ Россіи обитающихъ»⁵¹. Такі твердження були покликані допомогти автору в обґрунтуванні «благородного» походження слобідських старшин, більшість із яких, на його думку, вели походження від польської шляхти (серед них, зрозуміло, і засновник клану Квіток)⁵².

Слобожани, за твердженням автора «Записок», назвалися підданими царя виключно з власної доброї волі, а не з примусу. У цих постулатах можна бачити вплив поширеного серед козацької еліти дискурсу «рівноправності», відповідно до якого її предки приєднувалися до інших держав виключно «як рівні з рівними і вільні з вільними». Історичний легітимізуючий міф про заслуги слобідських козаків перед російським престолом включав у себе не тільки докази їхньої мужності та військової доблесті, а й тему «вірності», виявленої під час повстань «зрадників» – гетьманів Івана Брюховецького й Івана

⁵¹ Там само, с. 11–12.

⁵² Там само, с. 11.

Мазепи. Тож не дивно, що автор засуджує будь-які зазіхання місцевих російських властей на привілеї слобідських полків, натомість детально розписує всі випадки скасування обмежень і відновлення слобідських привілеїв чи нових милостей царів для слобідських полків. У цілому робота Іллі Квітки зберігає спадкоємність з історичними уявленнями місцевої еліти початку XVIII ст. Слобожанщина в цій картині минулого ще обмежена в часі та просторі: її історія починається лише від середини 1640-х рр., а територія визначається за допомогою соціально-юридичних маркерів.

Щодо цього «Записки про слобідські полки» виглядають архаїзмом на фоні «Топографічного опису» Івана Переверзева і доводять, що на початку XIX ст. становий регіоналізм існував поряд із новим – етнокультурним – дискурсом, причому не лише в публічному просторі, а й у свідомості одного й того ж автора. Той самий Ілля Квітка іноді припускав, що Слобожанщина все ж могла входити в історичний простір Малоросії. У 1816 р. на сторінках харківського журналу «Український вісник» він висловив думку, що назва «Малоросія» належить усьому лівобережжю Дніпра, тимчасом як за Правобережжям залишається назва «Україна»⁵³. Втім, якщо така еволюція поглядів у цього автора й справді мала місце, її годі пояснити.

⁵³ *Українській вѣстникъ* (Харьковъ 1816), кн. 2, с. 145–146; кн. 3, с. 304–314. У тексті статті було помилково зазначено навпаки, що автор пізніше розтлумачив у листі до редакції журналу.

ГРИГОРІЙ КВІТКА

«Записки про слобідські полки» Іллі Квітки видав його племінник, Григорій Квітка, уславлений згодом як класик української літератури, історик та активний громадський діяч. У 1840 р. він опублікував у журналі «Современникъ» власну статтю «Про слободські полки», яка виявилася нічим іншим, як творчою переробкою праці його родича й попередника, виданої 1812 р. Порівнюючи ці дві публікації різних поколінь родини Квіток, неважко помітити подібності й відмінності в їхніх поглядах⁵⁴. Подібності їм надає загальне уявлення про «хоробру й вірну» Слобожанщину, яка заслужено втішалася прихильністю російських монархів і правами та привілеями, котрі вони надали. Спільним для обох істориків можна визнати й переконаність у «чужеземстві» перших поселенців та шляхетному походженні слобідського дворянства, не кажучи вже про особливі заслуги їхнього спільного предка. Нарешті, у працях обох авторів представлено також мотив «вірної» Слобожанщини, на відміну від «зрадливої» Малоросії. За словами Григорія Квітки, слобожани «нимало не заботились» про долю своєї колишньої батьківщини, Малоросії, та були щасливі під «отеческим» правлінням Росії:

Никакие обстоятельства не могли их отвратить от сего: ни беспокойства и опасности от татар, ни убеждения соплеменников, по вступлении в подданство России часто колебавшихся в сохранении присяги во всей чистоте.⁵⁵

⁵⁴ Цит. за сучасним виданням статті, надрукованим у збірнику: Г. Квітка. *Харьков и уездные города*. Харьков 2005, с. 166–190.

⁵⁵ Там само, с. 166–167.

Відмінності в тональності обох публікацій багато в чому зумовлені тим, що Григорій Квітка більшою мірою, ніж його попередник, відчував вплив етнокультурних компонентів дискурсу ідентичності. Крім посилення, у дусі офіційної ідеології, мотивів «російськості» та православ'я в інтерпретації початкової історії регіону, молодший Квітка пішов шляхом поглиблення регіональних відмінностей між Слобожанщиною і Малоросією. У листі до Андрія Краєвського від 28 грудня 1841 р. він запевняв:

[...] Мы, слобожане, не составляем Малороссии. Еще они, малороссияне, судили да рядили, как бы отстать от нечестивых ляхов и к кому бы выгоднее пристать, как предки наши, недолго думавши, поднялись и пошли к родному батюшке царю русскому, сели по украине слободами [...] и давай отбиваться от татар и заслонять собою Россию.⁵⁶

Така сама ідея виразно проступає в оповіданні «Татарські наскоки», що містить ущипливі зауваження на адресу «одуревших на некоторое время и совратившихся с истинного пути» малоросіян, які, на думку автора, намагалися «загребать жар» руками слобожан⁵⁷.

Григорій Квітка погоджувався з тим, що «народы, населившие нынешнюю Харьковскую губернию, большею частью были украинцы и имели с малороссиянами один язык и одни обычаи»; він готовий був визнати, що малоросіяни – старші

⁵⁶ Цит. за сучасним виданням: Г. Квітка-Основ'яненко. *Зібрання творів у семи томах*, т. 7: *Історичні, етнографічні, літературно-публіцистичні статті, листи*. Київ 1981, с. 337.

⁵⁷ Там само, с. 143–144.

брати слобожан-українців, але при цьому підкреслював, що останні «со времени своего здесь поселения значительно отклонились отъ нихъ до замечательной разности [...]»⁵⁸. Квітка знаходив підтвердження своєї думки навіть у мові, коли писав, що мова слобожан «гораздо очищенѣе» порівняно з мовою малоросіян і що багатьох «малоросійских» слів і зворотів місцеві жителі не розуміють⁵⁹. Можна припустити, що саме під впливом Григорія Квітки російський видавець харківського альманаху «Утренняя звѣзда» Іван Петров розділяв малоросійське і українське «наріччя»⁶⁰.

Неважко помітити, що в цьому випадку «слобідській» розмовній мові відводилася та сама роль, яку «малоросійська» мова відігравала щодо російської: «чистішою» вважалася мова, не «спотворена» іноземними запозиченнями, завдяки чому вона виглядала ближчою до «слов'янської першооснови». Підкреслюючи відмінності мови слобідського простолюду як від малоросійської, «зіпсованої» польськими запозиченнями, так і від російської, що містить у собі французькі слова, патріот Слобожанщини й переконаний консерватор Григорій Квітка прагнув надати слобідському діалектові вищого статусу серед провінційних джерел «корінної» слов'яно-руської старовини. Ймовірно, саме такі постулати згодом викликали

⁵⁸ Г. Квітка. *Сочиненія*, т. IV: *Статьи историческіе*. Харківъ 1890, с. 460.

⁵⁹ Там само.

⁶⁰ Тарас Кознарський зробив обґрунтований висновок, що в основу подібного поділу покладено не мовну, а географічну ознаку (Т. Koznarsky. *Kharkiv Literary Almanacs of the 1830s*, с. 160–161).

заперечення в Тараса Шевченка, який зауважив, що Квітка «не прислухався до мови, оскільки, мабуть, не слухав її в колісці від матері»⁶¹.

Немає нічого дивного, що, конструюючи регіональну ідентичність слобожан, Григорій Квітка проголосив їх «как бы особым народом»⁶², зображеним у душі офіційного панегірика:

Слобожанин [...] опрятен, гостеприимен, чистосердечен, вежлив; он честен и чистосердечен, благодаря чему не способен кого-либо обмануть, но сам часто становится жертвой обмана; послушен и предан начальству, без которого и шагу не желает ступить; стремится к знаниям и немало в них преуспел, в особенности местное духовенство, которое в отношении познаний и нравственности может считаться образцовым; любит музыку и художества и имеет к ним способности [...] ни один из жителей сей губернии, ни в армии, ни вне губернии или и отечества, нигде и ни в каком случае не забыл обязанности своей к престолу и не навлек пятна здешней губернии, всегда верной, преданной власти.⁶³

Неважко помітити, що «ідеальний» слобожанин в зображенні Григорія Квітки більше нагадує вірнопідданого чиновника, ніж сповненого почуттям власної гідності дворянина, «послушного гласу властей самопреклонно, без рабства», образ якого створив росіянин Іван Переверзев більш ніж за пів століття до того.

⁶¹ Цит. за сучасним вид.: Т. Шевченко. *Кобзар*. Харків 1996, с. 10.

⁶² Г. Квітка. *Харьков и уездные города*, с. 170.

⁶³ Г. Квітка. *Украинцы // Г. Квітка-Оснoв'яненко. Зібрання творів у семи томах*, т. 7, с. 461.

ВАСИЛЬ КАРАЗІН

Процес формування регіонального слобідського дискурсу на початку ХІХ ст. нерозривно пов'язаний з іменем іншого видатного представника слобідської дворянської еліти – Василя Каразіна, ініціатора харківського університетського проекту. У Каразіна було багато спільного з Григорієм Квіткою: обидва виступали під гаслами освіти і модернізації; обидва здобули репутацію видатних громадських діячів; нарешті, обидва були лояльними підданими імперії, а за політичними поглядами – консерваторами. Попри сентименти до балканських предків, Каразін був типовим російським просвітником і водночас патріотом «малої батьківщини» – Слобожанщини. Ці дві категорії не суперечили одна одній у його свідомості:

Моя жизнь принадлежит всему отечеству, но въ особенности краю, бывшему колыбелью моихъ понятій. Блажень уже стократно, ежели случай оставилъ меня въ возможность сделать малейшѣе добро любезной моей Украйне, которой пользы столь тесно въ понятіи моемъ сопряжены съ пользами исполинской Россіи [...] ⁶⁴

1802 р. у промові перед слобідським дворянством, присвяченій необхідності відкриття університету в Харкові, Каразін так зображував Слобожанщину:

Мѣстное положеніе нашѣй губерніи делаетъ ее средоточіемъ полуденныхъ плодороднейшихъ земель. [...] Известны способности единомысленцевъ нашихъ, въ столицахъ

⁶⁴ Д. И. Багал'їй. *Опытъ исторіи Харьковскаго университета (по неизданнымъ матеріаламъ)*, т. 1 (1802–1815 г.). Харьковъ 1893, с. 114.

привыкли почитать таланты природнымъ нашимъ достояніемъ. Благотворенъ нашъ воздухъ, кротокъ нашъ климатъ, способенъ прельстити самихъ иностранцевъ, которыхъ мы пригласимъ къ сѣбе. Земля представляетъ величайшую готовность для заведеній всякаго рода – науки и художества водворятся въ нашѣй отчизнѣ; они почтутъ ее своею собственною; они вспомянутъ священную для нихъ Грецію, которая первоначально передала ихъ полуденному краю Россіи въ то время, когда прочая Европа утопала еще въ невежествѣ и варварски лила кровь народовъ.⁶⁵

Звичні для просвітницької культури порівняння з античною Грецією в цьому випадку покликані були підтвердити претензії Харкова на статус «російських Афін», що означало культурну перевагу над іншими, передусім сусідніми, провінціями імперії.

Подібно до Григорія Квітки, Василь Каразін також відчував і зберігав дистанцію між Слобожанщиною і Малоросією, що не раз проявлялося в процесі боротьби між регіональними елітами за університетський проект. Каразін скаржився, що Полтава, на відміну від Харкова, зберігає «какое-то донинѣ непобедимое отчуждение отъ великороссійских жителей» і заявляв, що, відстоюючи претензії Харкова на роль університетської столиці, він «будеть руководствоваться въ своѣй деятельности исключительно интересами собственной родины – Слобожанщины, а не Малороссіи», яка, мовляв, сміється з його зусиль⁶⁶. Подібно до Квітки, Каразін намагався обґрунтувати етно-

⁶⁵ Д. И. Багалъй. *Опытъ исторіи*, т. 1. с. 113.

⁶⁶ В. Н. Каразинъ. *Сочиненія, письма и бумаги*, с. 449.

культурні відмінності слобожан від малоросіян. Публікуючи в 1820 р. «Зауваження про Слобідсько-Українську губернію», він писав, що «народъ Слободско-Украинской губернии, хотя издревль принадлежалъ къ малороссіянамъ и имель съ ними одинъ языкъ и одни обычаи, со временемъ поселения своего въ здешних мѣстахъ значительно изменился[...]»⁶⁷. На думку Каразіна, він зблизився з «общемою массою російскаго народа», в результаті чого «здешній народъ и дворянство болѣе обрусели [...] нежели ихъ соседи»⁶⁸.

Наслідуючи своїх попередників, Каразін не відмовився від практики порівняльних характеристик місцевого українського і російського населення:

Великороссіянинъ болѣе трудолюбивъ и готовъ къ услугамъ. Харьковскій житель болѣе опрятенъ, гостеприименъ и вежливъ. Українецъ болѣе щедръ, болѣе стремится къ познаніямъ, болѣе способенъ къ художествамъ, а великороссіянинъ – къ ремесламъ.⁶⁹

Проте ці відмінності не мали для Каразіна принципового значення. Вони демонстрували не відчуження етнічних українців і росіян, як у сусідній Малоросії, а їхню взаємодоповнюваність для блага краю та імперії.

Василь Каразін мріяв про той час, коли його «мала батьківщина» остаточно позбудеться свого окраїнного статусу й змінить назву з «української» на «харківську», що, зрештою,

⁶⁷ Там само, с. 448.

⁶⁸ Там само, с. 449.

⁶⁹ Там само, с. 484–485.

і здійснилося в 1835 р.⁷⁰ Проте навіть із такої перспективи він не закликав нівелювати особливості Слобожанщини задля повної перемоги імперської уніфікації та централізації. Уже після того, як Слобідсько-Українська губернія змінила офіційну назву на «Харківська», Каразін наполягав на її особливому, «средоточномъ положеніи между севером и югомъ имперіи», на «пути изъ севера и столицъ на югъ и изъ востока и кочевыхъ степей въ образованную Европу»; навіть ґрунт Слобожанщини, на думку Каразіна, «отличается отъ почвы полуденнаго края и севернаго края»⁷¹. Звідси метафора Харкова як «города-перѣкрестка», що відтоді міцно ввійшла до місцевої культурної традиції.

Теза про відмінності між слобожанами і малоросіянами знаходила підтвердження в працях сучасників Каразіна. Для прикладу можна згадати харківського губернатора Василя Муратова, який вважав, що жителі губернії «значительно разнятся отъ малороссіянь»⁷². Щоправда, з тексту випливає, що ці відмінності обмежуються переважно адміністративною сферою. Більшу вагу має свідчення вже згаданого вище Дмитра Бантиша-Каменського, на думку якого жителі Слобожанщини, проживаючи, «такъ сказать, на границѣ, разделяющей Великую Россію отъ Малой», «отличаются весьма какъ отъ природныхъ малороссіянь, такъ и отъ русскіхъ, которыхъ некоторые обычаи они переняли»⁷³.

⁷⁰ Д. Багал'їй, Д. Міллеръ. *Исторія города Харькова за 250 летъ его существованія (с 1655 по 1905 годъ)*: репр. вид., т. 2. Харьков 1993, с. 973.

⁷¹ В. Н. Каразинъ. *Сочиненія, письма и бумаги*, с. 485.

⁷² Д. Багал'їй, Д. Міллеръ. *Исторія города Харькова*, с. 138.

⁷³ Д. Бантышъ-Каменскій. *Путешествіе въ Молдавію*, с. 30–31.

На цій підставі професор Харківського університету, «західник» Дмитро Каченовський, а дещо пізніше – і «слов'янофіл» Іван Аксаков проводили умовну межу між Слобожанщиною і «корінною», «справжньою» Малоросією між Харковом і Полтавою, коло міста Валки, приблизно за 50 км від Харкова.

Від початку ХІХ ст. про Слобожанщину все частіше пишуть як про «несправжню» Малоросію, яка, втім, відрізняється і від «справжньої» Великої Росії. Ймовірно, російський історик, етнограф і письменник Вадим Пассек став першим дослідником Слобожанщини, який застосував щодо неї термін «невизначеність»⁷⁴. Надалі це слово з дивовижною постійністю траплятиметься у висловлюваннях місцевих або приїжджих інтелектуалів про регіон або його центр – Харків, причому досить довго, щоб до нього звикнути. Це могло означати, що регіональний партикуляризм Слобожанщини нікуди не подівся в процесі інтеграції до імперського простору, – він лише змінював свою зовнішність під впливом нових політичних і культурних обставин.

ВИКЛИКИ НАЦІОНАЛІЗМУ

Реформи імператора Миколи І, спрямовані на подальшу уніфікацію адміністративно-правового устрою Російської імперії, збіглися в часі зі зростаючими впливами модерного націоналізму на культурне життя народів держави. Польське повстання 1830 р. стало потужним каталізатором цього процесу, прискоривши формування національної ідентичності передусім

⁷⁴ В. Пассекъ. *Очеркъ Харьковской губерніи*. [Б. м., б. д.], с. 53.

в українців і росіян. Під цим кутом зору 30-ті–40-ві рр. XIX ст. становлять особливий період у розвитку українсько-російських стосунків. Парадоксальним чином російські пошуки національної ідентичності активізували інтелектуальне середовище Малоросії, яке було не проти поширити свій вплив на сусідні регіони: Слобожанщину, Новоросію та губернії на правому березі Дніпра.

Здавалося б, процеси модернізації та уніфікації остаточно покінчили з рештками історичного устрою південних провінцій Російської імперії. Поступово зникають особливості правової системи, що ґрунтувалися на Литовському статуті, разом із залишками Магдебурзького права, козацькими та дворянськими привілеями. Малоросійська губернія втрачає цілісність, її ділять на Полтавську і Чернігівську (1831), а назва Слобідсько-Української змінюється, як про те мріяв Василь Каразін, на «Харківська губернія». Однак при цьому Харків несподівано перетворюється на адміністративний центр Малоросійського генерал-губернаторства, переведеного сюди з Полтави. Таким чином, втративши назву, що відображала її регіональну специфіку, Слобожанщина стала офіційно частиною Малоросії.

Малоросійський дискурс дедалі частіше ототожнюється з «южнорускім», який, своєю чергою, ототожнювався з територією історичної Київської Русі. У працях Юрія Венеліна, Йосипа Бодяньського, Миколи Гоголя, Михайла Максимовича, Амвросія Метлинського й інших їхніх сучасників широко використовуються дефініції «южноруссаго народа», «южноруссаго языка» і створеної ним літератури, що відмінні

від «северно-русскихъ». І хоча термінологія для визначення української території й етносу залишається невпорядкованою, вона дедалі частіше набуває переважно етнокультурного змісту.

Говорячи про участь Слобожанщини в процесах модернізації та націоналізації Російської імперії, необхідно пригадати, що цей регіон перебував не лише під російським імперським і малоросійським етнокультурним, а й під польським інтелектуальним впливом. Першими виданнями харківської губернської друкарні 1790-х рр. були перекладені з польської мови господарські календарі – прообраз літературних альманахів епохи романтизму. Створення на початку XIX ст. Харківського навчального округу, сусіднього з Віленським, сприяло контактам між українськими і польськими інтелектуалами.

У 1818 р. в Харківському університеті почалося факультативне викладання польської мови і словесності⁷⁵. Його ініціатором став ад'юнкт університету, випускник Києво-Могилянської академії Петро Гулак-Артемівський, виходець із Правобережної України, де він якийсь час заробляв на життя як домашній учитель у маєтках річпосполитської шляхти. Письменником Гулак-Артемівський став у Харкові, але його найкращі твори, які розкривали нові жанрові й тематичні можливості української мови, написано під впливом польських авторів, зокрема Ізидора Красицького й Адама Міцкевича. На ранньому етапі

⁷⁵ В. Кравченко, С. Страшнюк. Полоністика в Харківському університеті (XIX – початок XX століття) // *Вісник Київського університету ім. Т. Шевченка. Історія*, вип. 37. Київ 1998, с. 14–17.

творчості Гулак-Артемівський підтримував активні контакти з польськими інтелектуалами.

Польські впливи стали ще помітнішими в Харкові після придушення польського повстання, коли тутешніх професорів залучили до «реорганізації» освітньої системи на території колишнього Віленського навчального округу, переданого у зв'язку з цим під юрисдикцію Харківського університету⁷⁶. В Харкові знайшло притулок чимало польських студентів, і в окремі роки їхня чисельність досягала третини студентського складу місцевого університету⁷⁷. Сюди ж змушені були переїхати з Вільни й деякі польські професори. Харків далі від Правобережжя, ніж Київ чи Одеса, тож ставлення місцевої адміністрації до поляків тут було, як правило, досить спокійним.

Польські студенти брали участь у харківських літературних вечорах, присвячених обговоренню місцевих тем і сюжетів. Професор Ігнатій Данилович за роки своєї роботи в Харківському університеті багато в чому посприяв розвитку етнографічних та історичних інтересів місцевих студентів⁷⁸. Серед учнів Даниловича був, зокрема, письменник-початківець Левко Боровиковський, який вивчав польську мову й літературу та перекладав твори Адама Міцкевича. Інший вихованець Харківського університету, Микола Костомаров, захопився історією українсько-польського пограниччя XVI–XVII ст. Він навіть на-

⁷⁶ Харківський національний університет ім. В. Н. Каразіна за 200 років. Харків 2004, с. 6–124.

⁷⁷ Ф. К. Неслуховській. Изъ моихъ воспоминаній // *Историческій Вѣстникъ* 4 (Санктъ-Петербургъ 1890) 116–153.

⁷⁸ А. Kijas. *Polacy na Uniwersytecie Charkowskim, 1805–1917.*

писав дисертацію про релігійну унію, яка настільки стривожила місцеву світську й церковну владу, що цю його працю було спалено – на щастя, без самого автора, який притьмом звернувся до політично нейтральної, як тоді здавалося, фольклорної тематики⁷⁹. Однак зрозуміло, що всього цього було замало, аби посіяти зерна українського націоналізму в Харкові⁸⁰.

Основний імпульс до розвитку українознавчих інтересів у Харкові походив не з польського, а з російського боку. У 30-х рр. XIX ст. в Російській імперії широко розгорталися статистичні, етнографічні, фольклорні та історичні дослідження, що нагадували масштабами й наслідками програму топографічних досліджень часів Катерини II. У поєднанні з впливами романтичної культури та надихаючись розпочатою урядом боротьбою з «полонізмом», вони привели до спалаху короточасної моди на малоросійську тематику в російському суспільстві. Засвоєння романтичної культури, переважно через російське і польське посередництво, мало наслідком виникнення в Харкові в кінці 1820-х – на початку 1830-х рр. нових інтелектуальних гуртків, які склалися переважно з числа вихованців та викладачів університету. Найвпливовішим можна вважати літературно-науковий гурток на чолі з Ізмаїлом Срезневським,

⁷⁹ І. Айзеншток. Перша дисертація Костомарова // *Україна*, кн. 3. Київ 1925, с. 21–28.

⁸⁰ А. Царинный. Украинское движение. Краткий исторический очерк, преимущественно по личным воспоминаниям // *Украинский сепаратизм в России. Идеология национального раскола*. Москва 1998, с. 133–252.

який об'єднав випускників Харківського університету, захоплених ідеями «народності» і «слов'янщини».

Саме ці молоді люди, що ввійшли в історію під іменем «харківських романтиків», надали потужний імпульс розвитку української культури, пов'язаної з появою україномовної прози, поезії, критики, драматургії, а також історіографії та етнографії⁸¹. Їхньою трибуною стали нові літературні альманахи та збірники, які прийшли на зміну харківській журналістиці: «Українській альманахъ» (1831); «Утренняя звѣзда» (1834); «Запорожская старина» (1833–1838); «Українській сборникъ» (1828–1841); «Молодикъ» (1840-ві). У них друкували також твори старшого покоління літераторів, які писали українською мовою: Івана Котляревського, Петра Гулака-Артемовського, Григорія Квітки. Більшість їхніх текстів стали згодом класикою української літератури.

Зміст харківських альманахів і збірників визначали матеріали історичного й літературного характеру. Серед них основне місце посідали твори, написані місцевою мовою і присвячені тутешній історії. Географія останньої охоплювала не лише губернії, що ввійшли до складу Малоросійського генерал-губернаторства, а й землі колишнього Війська Запорозького, а також Поділля, Волинь і навіть Галичину. Інакше кажучи, харківські романтики продовжували традицію, започатковану «Топографічним описом Харківського намісництва» й культивували образ етнічної, а не регіонально поділеної території України.

Тим самим харківські автори сприяли дальшому трансформуванню регіональної малоросійської ідентичності зі станової

⁸¹ *Харківська школа романтиків*, тт. 1–3. Харків 1930.

в етнокультурну, розширюючи її інтелектуальний простір таким чином, що в перспективі він міг стати основою для формування української національної культури. У цьому випадку Харків виступав не так неофіційною столицею українського національного «відродження», як збирачем культурної спадщини українських історичних регіонів, культурним комунікатором. При цьому інтелектуальна спільнота харківських романтиків залишалася надзвичайно розпливчастою, амбівалентною в національному питанні та цілком лояльною в політичній площині⁸².

Втім, після короткого «медового» місяця 1830-х рр. наставла доба взаємного охолодження та поступового «розлучення» російських і українських інтелектуалів. Історична Великоросія поступово відтісняла Малоросію з центральної позиції в «Русскомъ мірѣ» та дедалі сильніше впливала на національну політику імперського центру. В цьому її підтримували як російські «західники», так і «слов'янофіли». За відсутності місцевих інститутів, ліквідованих у процесі імперської уніфікації, дискусії мало- і великоросійських інтелектуалів про минуле і майбутнє їхніх «малих» і «великої» батьківщин на певний час обмежувалися історією та мовою. Мова ставала не лише засобом комунікації та символом вірності слов'янській старовині, а й засобом персональної самоідентифікації. Це зовсім не означало, що малоросійство виходило за рамки «Русского міра», але воно принаймні здобувало перспективу дальшого розвитку на мовній основі. Його еволюція супроводжувалася

⁸² Т. Koznarsky. *Kharkiv Literary Almanacs of the 1830s*, с. 325–326.

зміною самоназви на «Україна» і засвоєнням соціально-політичних ідей, утрачених або відкинутих попереднім поколінням еліти. Відповідні процеси можна простежити й на прикладі Слобожанщини.

Григорій Квітка не пішов далі по шляху створення слобідського регіонального дискурсу. Він не став писати «більш очищеною» слобідською мовою й зупинив вибір на «малоросійській» мові, яку називав «нашою». Саме в цьому сенсі він пише в листі до Андрія Краєвського від 28 грудня 1841 р. про переклад «з нашої» мови на російську, обстоюючи необхідність «писать по-нашему» та скаржачись на «раскол, произведенный русскими журналами против нашего языка»; насамкінець він стверджує історичний пріоритет «нашої» мови над російською, обґрунтовуючи цей пріоритет близькістю першої до «корінної слов'янської» мови⁸³.

У цьому зв'язку звертає на себе увагу полеміка Квітки з Миколою Тихорським на сторінках консервативно-слов'янофільського журналу «Маяк» на початку 1840-х рр. В одній із реплік на адресу свого опонента Квітка висловлюється в душі модерного націоналізму, близького за характером до «Історії Русів» з її претензіями на давньоруську історичну спадщину:

Було колись добро, та давно! Господарювала наша мова, по всій нашій православній Росії!.. Та як, то черезь наши школы, то черезь беседу, навчили москаливъ письма, такъ вони и переварнякали нашу мову, вотъ и возродился чистый, плавный, богатый, изящный Русскій языкъ. А скиль-

⁸³ Г. Квітка-Основ'яненко. *Зібрання творів*, т. 7, с. 272–273.

ки вь нимъ нашего, прирожденного?.. Та й мовчи. Ще й не смій по старинному писати!.. Заразь закепкують: «Да на што такъ писать-ста? Да кто яго будзя читать-ста?»⁸⁴

Вибір Квітки між малоросійським і слобідським регіональними дискурсами ідентичності в рамках «Русскаго міра» не був безумовним. Він був мовним.

Практично те саме можна сказати про сучасника Григорія Квітки, Василя Каразіна, хоч і з іншим результатом. Каразін побачив політичну крамолу в присвячених Квітці українських віршах Тараса Шевченка й не забарився, за своїм звичаєм, сповістити про них верховне начальство⁸⁵. Одночасно він виступив проти публікацій на українські теми в альманасі «Молодикъ», але не тому, що вони здалися йому політично сумнівними, а лише через їхню мову та фольклорні записи. У 1842 р. Каразін писав відомому російському історикові Михайлу Погодіну:

Жаль, что онъ [Іван Бецький, видавець харківського альманаху «Молодикъ». – В. К.] нарекъ его по-хохлацки, противъ моего совета, – Это имя, заставляя подозревать, что будетъ наборъ только хохлацкихъ піесъ, кои уже всѣмъ надоели, и которымъ, верьте, меньше всѣхъ дорожатъ наши харьковцы (с гордостью давно причисляющие себя к старой Россіи), многихъ останавливаетъ.⁸⁶

⁸⁴ Г. Квитка-Основьяненко. Отвѣтъ Тихорскому на его статью вь сентябрьской книжкѣ «Маяка», за 1842 // *Маякъ*, т. 10 (Санктъ-Петербургъ 1843), отд. критики, с. 34.

⁸⁵ Г. Квітка-Основ'яненко. *Зібрання творів*, т. 7, с. 290, 295.

⁸⁶ Цит. за: «Я смело могу стать пред судом потомков...»: (Каразинский сб.): посвященный 200-летию Харьковского национального университета им. В. Н. Каразина. Харьков 2004, с. 282.

Лідер харківських романтиків Ізмаїл Срезневський облишив забави з українським історичним фольклором, як тільки звернувся до «серйозної» тематики, доволі красномовним свідченням чого є опублікований ним у 1839 р. «Історичний огляд цивільного устрою Слобідської України з часу її заселення до перетворення в Харківську губернію»⁸⁷. Поряд із традиційними рисами слобідської регіональної історіографії, пов'язаними з ідеями про «постійну вірність» слобідських полків царському урядові всупереч «ненадійній» Малоросії тощо, у зазначеній роботі вже є помітні ознаки нової епохи. Срезневський, ідучи за логікою правової уніфікації країни, остаточно відкинув основний для історичної ідентичності слобідського дворянства постулат про заслужені кров'ю привілеї, назвавши його залишком «полудикой незалежності», пам'яткою «полукочевого образу громадянственности, полукочевого образу понятій, имевшего опору не въ письменных законахъ верховной государственной власти, а въ уваженіи старини и въ волѣ частныхъ лицъ»⁸⁸. Після цього мине майже пів століття, доки історію козацької Слобожанщини буде реінтерпретовано в іншому, позитивному дусі в працях Дмитра Багалія, Миколи Сумцова та їхніх однодумців.

⁸⁷ И. Срезневский. *Историческое обозрение гражданского устройства Слободской Украины со времени ее заселения до преобразования въ Харьковскую губернію*. Харьковъ 1883 (1-ше вид. 1839). Див. також: В. Срезневский. Изъ первыхъ лѣтъ научно-литературной деятельности И. И. Срезневскаго. 1831–1839 // *Журналь Министерства народнаго просвещенія* (Санктъ-Петербургъ 1898/1), отд. 2, с. 1–39.

⁸⁸ И. Срезневский. *Историческое обозрение*, с. 8–9.

ЗАМІСТЬ ВИСНОВКІВ

Незважаючи на політику інституційної та мовно-культурної русифікації, Слобожанщина впродовж XIX ст. зберігала дистанцію як щодо імперського, так і щодо малоросійського національного «ядра»⁸⁹. Можна стверджувати, що в першій половині XIX ст. розвиток краю визначався не настільки його «обрусінням», тобто зближенням з уявним великоросійським центром імперії, наскільки формуванням особливої, прикордонної регіональної ідентичності, для аналізу якого на той час просто не вистачало потрібного інструментарію, як, зрештою, не вистачає його й сьогодні. Інтеграція Слобожанщини до російського імперського простору була успішною лише тією мірою, якою її визначала модернізація, а не етнокультурні мотиви. Модернізація супроводжувалася створенням сучасних інституцій та засвоєнням парадигм, які сприяли поступовій переорієнтації локальних колективних ідентичностей із регіонально-станових на етнокультурні критерії.

Харків зазнав впливів російської модернізації раніше за інші українські провінції. Саме тому в місцевому інтелектуальному середовищі виникли передумови для формування української національної доктрини. Уявлення національної території в етнокультурних кордонах, збирання історичної спадщини,

⁸⁹ К. Мацузато. Ядро или периферия империи? Генерал-губернаторство или малороссийская идентичность // *Український гуманітарний огляд*, вип. 7. Київ 2002, с. 69–82; В. Шандра. Вдячне слово до професора Мацузато, але все-таки – для чого ж створювалися генерал-губернаторства у Російській імперії? Відповідь на рецензію Кімітакі Мацузато // *Український гуманітарний огляд*, вип. 8. Київ 2002, с. 159–164.

розвиток нової літературної мови, порівняльні характеристики українців і росіян – поява всіх цих елементів модерного націоналізму стала можливою завдяки виникненню навколо Харківського університету модерного культурного середовища, здатного сприймати й акумулювати модерні впливи, хоч би звідки вони надходили. Не дивно, що Харків звернув на себе увагу одного з будителів української культури на західних землях, Івана Вагилевича, який називав місто «средоточием просвіщення руського»⁹⁰. Не випадково й польський історик о. Валер'ян Калинка, наближений до опального князя Адама Єжи Чарториського, вважав, що серцем «руської народності» по іншому боці Дніпра є Слобожанщина⁹¹.

Те, що Харків відіграв таку важливу роль у процесі українського національного розвитку, пояснюється не лише успіхами модернізації, а й специфічним характером російського націоналізму, сучасна версія якого формувалася там, де їй належало, тобто в Москві й Санкт-Петербурзі, а не в Житомирі чи Бердичеві⁹². Проте на її шляху стояла імперсько-релігійна національна доктрина, котра була не в стані сконсолідувати російський національний часопростір таким чином, щоби

⁹⁰ «Руська трійця» в історії суспільно-політичного руху і культури України / ред. Ф. Стеблій. Київ 1987, с. 110.

⁹¹ І. Лисяк-Рудницький. *Історичні есе: У 2-х томах*, т. 1, с. 425.

⁹² F. Hillis. 'Children of Rus', с. 89; S. Yekelchuk. *The Grand Narrative and Its Discontents: Ukraine in Russian History Textbooks and Ukrainian Students' Minds, 1830s–1900s // Culture, Nation, and Identity. The Ukrainian-Russian Encounter (1600–1945)* / ред. А. Kappeler, Z. Kohut, F. Sysyn, M. von Hagen. Edmonton – Toronto 2003, с. 234.

позбавити локальні варіанти «руськості» власного простору і перспектив дальшого розвитку. Імперський центр лише по волі піддавався великоросійському етнічному націоналізмові. У формулі графа Сергія Уварова, відомій під назвою «самодержавіе, православіе, народность», останній компонент виявився найслабкішим через його невизначеність або, радше, багатозначність. Етнокультурне розуміння «народності» розчинялося в релігійній, «слов'янській» та соціальній сферах одночасно. Ця формула стала скоріше реакцією на нову ідею нації, а не адекватною відповіддю на цю ідею⁹³. У результаті російський імперський націоналізм у першій половині ХІХ ст. залишав достатньо місця для субнаціональних і регіональних ідентичностей.

З іншого боку, на Слобожанщині ще довго тривало життя станового регіонального партикуляризму, який навіть здобув нове дихання в етнокультурному дискурсі. Малоросійська експансія на території краю не стала альтернативою ні російській модернізації, ні місцевому регіоналізмові. Слобідське пограниччя добре надавалося для соціокультурної комунікації, але не могло перетворитися на центр національного розвитку. Народження української ідеї відбулося не в Харкові, а в Києві, – і лише після того, як там, своєю чергою, сформувалося модерне інтелектуальне середовище навколо місцевого університету.

Слабкість соціальної бази українського національного проекту не дозволила йому витіснити малоросійську елітарну ідентичність, хоч остання вичерпала можливості свого

⁹³ S. Yekelchuk. *The Grand Narrative and Its Discontents*, с. 234.

Розділ 3

існування. Українське національне будівництво набуло характеру малоросійсько-українського дуалізму. Цим воно нагадувало аналогічні процеси, що розгорталися в російському середовищі. Дві компоненти українського національного проекту балансували вплив одна одної залежно від політичної кон'юнктури. Феномен такого дуалізму можна до певної міри пояснити тактикою виживання на геополітично нестабільній, турбулентній території.

Володимир Кравченко

Chapter 3

Provincial Searches for Collective Identity: The Case of Sloboda Ukraine

(by Volodymyr Kravchenko)

Sloboda Ukraine is a historical region located within the Ukrainian-Russian historical and cultural borderland. Its role in the initial stage of Ukrainian modern nation-building (roughly during the first half of the 19th century) is analysed in the context of the Russian imperial modernization and “nationalization”. The ambiguous nature of the modern identity-building on the border region, reflected in the composite character of its terminology, is a testimony to its contradictory results. In this case, regional dimension helps to overcome some limitations of the “Ukrainian-Russian” conceptual framework suggested by the national meta-narrative.

The region’s incorporation into the imperial system is analysed in the context of modernization, which required, in turn, close cooperation of the central imperial administration and the local elites. Close examination of the region’s history and ethnography, undertaken by the prominent representatives of the local elites, resulted with the two versions of the regional narrative, elaborated by Hryhorii Kvitka and Vasiliï Karazin, respectively. Each of them articulated Sloboda Ukraine’s specific status between the Russian and Little-Russian border historical regions. However, whatever the motives and intentions of the authors, none of their texts challenged the national perspective of the future of the region.

If the foundation of Kharkiv University in 1805 might be considered in terms of modernization, the scholarly and creative activities of the circle of the local Romantics in the 1830s–40s can

be better understood in the context of imperial policy of identity rather than a national response to it. Due to the specific character of the imperial-nation building, the updating of Russian early modern identity was conducted through the activation of its Little-Russian component. The new Little-Russian discourse, re-imagined on the basis of ethnicity, successfully overcame Sloboda-Ukrainian regionalism and incorporated it into the Little-Russian symbolic space. The latter, in turn, was inherited by the newly-born Ukrainian national discourse.

**«ВІРНОПІДДАНИЙ СЛУГА
ЙОГО ЦІСАРСЬКОЇ ВЕЛИЧНОСТІ»:
СВІТ ПОЛІТИЧНИХ ПОГЛЯДІВ
ВЛАДИКИ АНТОНІЯ АНГЕЛОВИЧА¹**

У своєму класичному огляді останнього століття існування Габсбурзької монархії англійський історик Алан Джон Персиваль Тейлор навів характерний для політичної культури того періоду анекдот, який заслуговує стати епіграфом для цього дослідження. В анекдоті йшлося про те, що незабаром після проголошення Австрійської імперії (1804 р.) її першому володареві, Францу I, доповіли, що в очолюваної ним державної спільноти з'явився перший публічний патріот. У відповідь імператор нетерпляче й водночас роздратовано запитав: «Але чи є він патріотом [особисто] мене?»².

¹ Цей текст є виправленим і суттєво доопрацьованим перевиданням моєї авторської розвідки: В. Ададуров. *Світ політичних поглядів Антонія Ангеловича*, с. 299–336.

² Цит. за: А. Дж. П. Тейлор. *Габсбурзька монархія 1809–1918: Історія Австрійської імперії та Австро-Угорщини* / перекл. з англ. А. Портнов, С. Савченко. Львів 2002, с. 24.

В епоху наполеонівських війн (1796–1814), щоб ефективно протистояти зазіханням з боку французьких революційних режимів та зводити нанівещь загрози дезінтеграції імперії, Габсбурги мусили значно істотнішим чином, аніж досі, акцентувати вірнопідданий чинник у формуванні лояльностей населення своїх «спадкових держав». У попередню епоху «освіченого абсолютизму», під впливом раціоналістичних концепцій суспільного устрою, в риториці та практичній діяльності очільників імперії домінувала концепція єдиної Батьківщини (Vaterland) і монарха як її першого урядовця. Можна сказати, що ця інтелектуальна трансформація, котра вела до відокремлення в колективній уяві поняття «громадянин» держави (Staatsbürger) від поняття «підданий» монарха (Untertanen) і торкнулася передовсім освіченої частини населення міст³, була призупинена війнами з Францією. Після страти у Франції короля Людовіка XVI римський цісар Франц II (майбутній австрійський імператор Франц I) просто не мав іншого способу зберегти спадщину предків, як проголосити недостатньою громадянську цноту любові до батьківщини (котра підозріло нагадувала французький лібертинізм) без першочергової згадки про вірність монархічному й династичному устроєві. Таке розуміння патріотизму зручно розвивало концепцію найвідомішого просвіченого представника династії Габсбургів, яким був цісар Йосиф II:

Під Батьківщиною ми розуміємо місце, де народилися, а також землю, тобто Батьківщину, де живемо й насолоджу-

³ Див.: Р. М. Judson. *The Habsburg Empire. A new History*, с. 51–56.

ємося безпекою та захистом; усі краї, над якими правлять один імператор, король чи інший вищий володар, мають вважатися однією Батьківщиною; таким чином, не тільки Богемія, але й Моравія, Австрія, Угорщина й інші краї, якими керує один монарх, становлять одну Батьківщину.⁴

Тож інтеграція строкатих з точки зору історичних, соціокультурних та матеріальних умов територій Габсбургів в Австрійську монархію відбувалася на підставі концепції офіційного патріотизму, що піднесла на недосяжний п'єдестал суспільного поклоніння особу імператора, лояльне ставлення до якої вважалося священним обов'язком кожного підданого, незалежно від його конфесійної, мовної, станової, локальної ідентичності. На противагу репрезентованому Французькою революцією пріоритетові національного принципу над приватними і становими інтересами, бути визнаним владою патріотом Австрії означало виступати не так захисником свого краю зокрема чи імперії загалом, як приниженим і водночас захопленим прихильником особи «Найяснішого Цісаря».

На жаль, історія приховує за серпанком мовчання ім'я того, хто послужив прототипом «героя» згаданого анекдоту. Однак припускаю, що ним цілком міг бути Антоній Ангелович (1756/1757?–1814), який прилюдно заявив про свій імперський і монархічний патріотизм під час війни з Францією 1805 р.⁵

⁴ Цит. за: Там само, с. 63.

⁵ У 1809 р. черговий військовий конфлікт із Францією унаочнив численні приклади патріотизму заради спільної «Австрійської вітчизни», насамперед у німецькомовних провінціях багатонаціональної монархії. Трагічна жертвність декого з цих осіб, як-от віденського студента (хоча

У його пастирському листі 1805 р. співвідношення між поняттями «Монарх» (Monarcha) і «Громадянин» (Obywatel), «Батьківщина» (Oucyzna) і «Край» (Kraj) вирішувалося в першій парі на користь імператора (9 згадок до 1), а в другій розподілилося практично порівну (4 до 5)⁶. Владика Ангелович, який був найуспішнішим, але таки типовим представником нового ґатунку священика, що його було поставлено на службу політичним інтересам Габсбурзької монархії, у своїх промовах і вчинках намагався послідовно дотримуватися ідеалу «вірнопідданого слуги Найяснішого Цісаря». Висловлюючись соціологічними термінами, він розмовляв із політичною владою спільною мовою сенсів, брав участь у формуванні широкої ме-

саксонця за народженням) Фрідріха Штапса, котрий задумав убити Наполеона і, викритий у момент реалізації цього «патріотичного обов'язку», відмовився прийняти помилування з рук «узурпатора» й «тирана» (див.: Ж. Тюлар. *Наполеон, или Миф о спасителе* / перекл. з фр. А. Бондарев. Москва 2009, с. 279), зробила з них легендарних «святих» австрійського імперського культу. Втім, останнім часом мотиви й учинки найвідоміших із цих діячів, як-от тирольського бюргера Міхаеля Пфуртшеляра, стають об'єктом постмодерної деконструкції з боку істориків, які воліють шукати за лаштунками політичної ідеології мікроісторичні пояснення, пов'язані з більш приземленими: становими, майновими, родинними, кар'єрними – контекстами (див.: М. Span. *Ein Bürger unter Bauern? Michael Pfurtscheller und das Stubaital 1750–1850*. Köln – Weimar – Wien 2017).

⁶ [A. Angellowicz]. *List pasterski do dyecezyów Przemyskiej, Samborskiej, Sanockiej, Lwowskiej, Halickiej, i Kamienieckiej, tudzież Chełmskiej, Belzkiej, i Brzeskiej*. [Lwów] 25 października 1805. 13 с. Текст пастирського листа див.: А. Krochmal. *Biskupi unicy Antoni Angellowicz i Ferdynand Ciechanowski wobec wydarzeń epoki napoleońskiej // Miscellanea Historico-Archivistica*, т. 20. Warszawa 2013, с. 180–185.

режі ідейної солідарності з нею, в тому числі й обираючи притаманні цій владі вербальні форми – слова, фрази, інтонації, риторичні прийоми, а також через участь у державних церемоніях⁷. Недаремно час політичної активності унійного архиєрея припав саме на період концептуалізації офіційного австрійського патріотизму як ідейної відповіді на виклики національного патріотизму, пробудженого до життя Французькою революцією.

Контури цього дослідження почали вимальовуватися ще 2006 р., коли в Головному архіві давніх актів у Варшаві мені пощастило розшукати невідомі документи до біографії Ангеловича. Йдеться про протоколи, в яких зафіксовано обговорення радою міністрів Варшавського герцогства можливих політичних наслідків відмови унійного митрополита принести присягу на вірність Наполеонові в той момент австрійсько-французької війни 1809 р., коли війська герцогства зайняли Львів. Варшавські урядовці витлумачили цю відмову як виразно антипольський демарш «Руського Митрополита Ангеловича, який ненавидить ім'я Поляків і видає твори проти Французького Уряду»⁸. Вважаючи нижчим своєї шляхетської гідності бодай

⁷ Див.: Р. Коллінз. *Соціологія філософії: глобальна теорія інтелектуального змінення* / перекл. з англ. Н. Розов, Ю. Виртгейм. Новосибірск 2002, с. 102.

⁸ Поп.: «Sessya 97, dnia 20^{go} stycznia 1810, w domu J[аśnie] W[ielmożnego] Prezesa Rady w przytomności yego oraz ministrów spraw wewnętrznych, skarbu, policji [...] Minister policji podaye przedłożenie że Metropolita Ruski Angellowicz, nienawisny imieniowi Polaków, wydający pisma przeciwne Rządowi Francuskiemu [...]». (Archiwum Główne Akt Dawnych (далі – AGAD), Akta Rady Ministrów Księstwa Warszawskiego, sygn. 66, k. 141).

спробувати зрозуміти мотиви вчинку предстоятеля руських греко-католиків, а отже, *a priori* відмовивши «обвинуваченому» (нехай навіть у площині уяви, а не права) у виголошенні останнього слова на свій захист, «обвинувачі» (діячі польського патріотичного руху) фактично засудили того на віки вічні лише на підставі відомого ідеологічного принципу «хто не з нами – той проти нас». Зафіксований у протоколах ради міністрів Варшавського герцогства текст цього заочного політичного «присуду» став немовби ідеологічним дороговказом для польської історіографії: розвиваючись як дискурс у реаліях українсько-польського національного конфлікту пізнішого часу, вона розцінила поведінку Антонія Ангеловича за таку, що звістувала появу на світ ворожого ставлення галицьких русинів до поляків⁹.

⁹ Шляхетські автори риторично звинувачували Ангеловича в тому, що він уперше запровадив практику зборів парохів у деканатах, під час яких буцімто таємно обговорювалися плани розправи над польськими панами, а в 1809 р. подав австрійському урядові план тотальної різанини шляхти селянами, яких мали попровадити священники (див.: L. Jabłkowski. *Złote czasy i wywczasy. Pamiętnik szlachcica z pierwszej połowy XIX stulecia*. Lwów 1920, с. 91–92). У контексті відзначення столітнього ювілею подій 1809 р. Вацлав Мейбаум заявив, що ці події збудували підвалини «руської контрреволюції 1848 р.» (W. Mejsbaum. *Rządy Austriackie w Galicji pomiędzy wojną 1809 a 1812 // Biblioteka Warszawska*, т. 4. Warszawa 1910, с. 26), а Броніслав Павловський підкреслював, що в поведінці «першого тирольця сходу Ангеловича» слід вбачати ознаки характерного для русинів під час революції 1848 р. «ультраолялізму» (B. Pawłowski. *Lwów w 1809 // Biblioteka Lwowska*, т. 3. Lwów 1909, с. 60). У дещо поміркованішому вигляді подібні оцінки зберглися і в польській історіографії пізнішого часу. Наприклад, Казімеж Кжос у спеціальній

Свого часу я підважив істинність цієї концепції, вказавши, що події 1809 р. жодним чином не вписуються в рамки конфлікту між націями, оскільки ні в русинів, ані навіть у поляків колективна свідомість тоді ще не пробудилася до національного життя¹⁰. Висновки цих досліджень були згодом використані при опрацюванні загальної схеми такого специфічного історичного явища, як «австрорусинство» – політична течія, що сподівалася досягнути істотного покращення становища руської громади в Галичині шляхом лояльного ставлення до австрійського уряду¹¹. Ці тези було сприйнято як запрошення до діалогу й у сучасній польській історіографії¹², хоча тепер, з висоти понад 20-річної еволюції розуміння мною епохи Наполеона у Східній Європі, я чітко бачу неадекватність моєї тодішньої – все ще дуже етноцентричної, у стилі Ярослава

роботі, присвяченій польському повстанню 1809 р. в Галичині, відзначав, що «зусилля австрійської влади у справі здобуття підтримки греко-католицького клиру [...] відіграли в 1809 р. виразно антипольську роль» (K. Krzos. *Z księciem Józefem w Galicji w 1809 roku. Rząd Centralny obojga Galicji*. Warszawa 1967, с. 45).

¹⁰ Див.: В. Ададуров. Галицькі русини у концепціях польської політики Франції та Австрії 1805–1812 років (до постановки питання) // *Україна в минулому*, вип. 9. Київ – Львів 1996, с. 38–60; його ж. Львів у наполеонівську епоху // *Вісник Львівського університету. Серія історична*. Спец. випуск: *Львів. Місто – суспільство – культура*, т. 3. Львів 1999, с. 209–231.

¹¹ Див.: М. Мудрий. Австрорусинство в Галичині: спроба окреслення проблеми // *Вісник Львівського університету. Серія історична*, вип. 35–36. Львів 2000, с. 571–604.

¹² А. Krochmal. Biskupi unicy Antoni Angellowicz i Ferdynand Ciechanowski, с. 175–178.

Дашкевича, який був першим читачем і публікатором згаданої статті, – візії історичної постаті Антонія Ангеловича.

Черговим етапом (авто)деконструкції мого початкового погляду на Ангеловича стало знайдення в 2008 р. у Центральному державному історичному архіві України у Львові листа владики від 4 листопада 1796 р. до деканів його дієцезії¹³. Цей документ свідчив про значно ранішу, ніж дослідники висновували досі на основі опублікованих під час війн 1805 і 1809 рр. творів, заангажованість єпископа Перемишльського у вир політичних подій. Саме тоді виникла ідея проаналізувати всі твори Антонія Ангеловича політичного характеру як текстову проекцію мисленневих процесів, котрі народилися не в один момент, а визріли й розвинулися впродовж досить тривалого часового відтинка, що охоплює не лише події початку ХІХ ст., а й перші десятиліття австрійського панування в Галичині. Обриси дослідження про політичні уявлення та діяльність Ангеловича окреслилися під час плідного на нові ідеї спілкування зі студентами історичної програми Українського католицького університету у Львові восени 2009 р. в рамках авторського курсу «Галичина у міжнародній політиці доби наполеонівських війн». Значна частина документального підґрунтя додалася вже після виходу першої версії есею у світ і була наслідком моїх археографічних експедицій: у Домашній, Придворній, Державний архів у Відні (2008 р.); Історичний архів Поши-

¹³ Центральний державний історичний архів України у Львові (далі – ЦДАУЛ), ф. 201 [Греко-Католицька митрополича консисторія], оп. 1, спр. 1480, арк. 2.

рення віри й Апостольський архів Ватикану (2011 р.); французький Дипломатичний архів у Ля-Курнові (2012 р.).

Головною метою мого дослідження є типологізація політичних поглядів* Антонія Ангеловича. Необхідна умова реалізації такого дослідження – з'ясувати суспільний контекст виникнення цих поглядів, а також вплив середовища на світоглядні установки й ідейні переконання героя дослідження. Ключем до розуміння останніх є та обставина, що людина через приналежність до певного покоління й суспільного оточення стає немовби «в'язнем» ідей і стереотипних уявлень, властивих її середовищу. Тож мій задум полягає в тому, щоби проникнути в мікрокосм політичних переконань історичного персонажа через достатньо широкий «отвір» погляду історика на його соціальне оточення (дедуктивний метод). Антоній Ангелович, який народився 13 квітня 1756 р.¹⁴ в родині пароха і помер 9 серпня 1814 р. у сані греко-католицького митрополита, від дитинства й до самої смерті був найтіснішим чином пов'язаний зі станом духовенства¹⁵. За час його відносно нетривалого життя становище соціальної групи, до якої належав Ангелович, зазнало суттєвих трансформацій. Тому першочерговим завданням свого дослідження вважаю ретельну реконструкцію механізмів, діяльність яких визначальним чином

* Позначаю цим поняттям сукупність уявлень, ідей та морально-етичних норм.

¹⁴ За іншими даними, аж 7 квітня 1757 р., див.: *Österreichischer Bürger-Kalender*. Wien 1846, с. 268.

¹⁵ Див.: J. Umiński. *Angelłowicz Antoni // Polski słownik biograficzny*, т. 1. Kraków 1935, с. 112.

Розділ 4

вплинула на зміну суспільної констеляції, в рамках якої жив та діяв мій історичний персонаж.

* * *

У сучасному світі відокремлення Церкви від Держави стало вже настільки звичним елементом суспільного пейзажу, що може здаватися, ніби воно існує споконвіку. Між тим, ситуація, коли «ми підпорядковуємося владі чиновника, а не священика»¹⁶, є відносно нещодавнім продуктом еволюції європейської цивілізації та завдячує своїм існуванням масштабним ідеологічним і соціальним змінам останніх 100–150 років. Хоч історія знала чимало конфліктів політичного характеру між Державою і Церквою, ще донедавна ці структури повсюдно взаємодіяли в царині здійснення наглядових функцій над суспільством¹⁷. У добу раннього Середньовіччя першість у цій синергетиці влади безумовно належала Церкві, яка не лише відіграла роль державної інституції, але й стала моделлю для наслідування в розбудові світської держави централізованого типу. Попри те, що від рубежу XIII ст. – спочатку в найбільш інноваційних у соціальному й політичному вимірах країнах Західної Європи, а кількома століттями пізніше й в інших регіонах континенту – окреслилася тенденція до підпорядкування церковних інституцій світській владі, остання активно

¹⁶ Див.: Ф. Фукуяма. *Кінець Історії и последний человек* / перекл. з англ. М. Левин. Москва 2005, с. 14.

¹⁷ Див.: М. Фуко. *Історія сексуальності* / перекл. з фр. І. Донченко, т. 1. Харків 1997, с. 79.

запозичувала релігійні ритуали Церкви, використовуючи їх для витворення власного сакрального образу в уяві своїх підданих¹⁸. Дослідники слушно пов'язують цей процес із повільною секуляризацією колективних уявлень і практик, що призвела до втрати духовенством суспільної монополії на сферу святих речей, із залученням мирян до вирішення справ Церкви, зменшення впливу чернечого та зростанням ролі світського духовенства¹⁹. Зазначені зміни мали далекосяжні наслідки для самої Церкви, яка опинилася в безпосередній залежності від Держави та яку остання дедалі частіше використовувала як орган ідеологічного контролю над своїми підданими. У ранньомодерну добу ця тенденція призвела до створення так званих національних Церков, які, підпорядковуючи свою діяльність державному інтересові (*raison d'état*), могли водночас або (1) зберігати інтегральну єдність з інституціями вселенських Церков (галліканська модель Католицької Церкви латинського обряду у Франції), або (2) цілком розірвати такий зв'язок при збереженні догм та обрядовості, запозичених із материнської Церкви (Англіканська Церква), або, врешті-решт, (3) розірвати згаданий зв'язок, радикально реформувавши віровчення і релігійні практики (Протестантські Церкви).

¹⁸ Див.: E. Kantorowicz. *Les deux corps du roi* // його ж. *Œuvres*. Paris 2000, с. 828 і далі; C. Beaune. *Les sanctuaires royaux: De Saint-Denis à Saint-Michel et Saint-Léonard* // *Les lieux de mémoire* / ред. P. Nora, 2-ге вид., т. 1. Paris 1997, с. 625–649.

¹⁹ Див.: J.-C. Schmitt. *Les traditions folkloriques dans la culture médiévale* // його ж. *Le corps, les rites, les rêves, le temps: Essais d'anthropologie médiévale*. Paris 2001, с. 147.

Відносно пізно, аж у другій половині XVIII ст., згадані зміни торкнулись і спадкових володінь династії австрійських Габсбургів. Тутешні християнські конфесії стали об'єктами широкомасштабних реформ, які отримали, за іменем їхнього провідника, цісаря Йосифа II, назву «політики йосифінізму» – втім, не зовсім точну, оскільки хронологічні рамки реформ виходять за межі відносно короткого самостійного правління Йосифа (1780–1790), сягаючи корінням у досвід його спільного правління з матір'ю, Марією-Терезією (1765–1780), та охоплюючи часи Леопольда II (1790–1792) і перше двадцятиліття правління Франца II (I) (1792–1835). Властиво, політика йосифінізму була частиною ширших реформ у душі «освіченого абсолютизму», які істотно вплинули не лише на церковні інституції, а й на статус дворянства, селянства та міщанства, змінивши традиційну констеляцію їхніх стосунків із державою на користь останньої. Стосовно духовенства реформи Йосифа II мали на меті не лише припинити його існування як окремої «держави в державі» шляхом суттєвого обмеження чисельності та впливів регулярного клиру, а й поставити чималий суспільний авторитет Церкви на службу Державі, піднісши при цьому роль світського духовенства як сполучної ланки між урядовими органами і віруючими в парафіях, які в ту епоху ще відігравали роль головної формотвірної комірки суспільного життя. Така зміна фактично наближала статус духовенства до становища державних чиновників²⁰. З огляду на таку двоїстість

²⁰ Див.: Н. М. Scott. Reform in Habsburg Monarchy, 1740–90 // *Enlightened Absolutism. Reform and Reformers in Later Eighteenth Century Europe* / ред. Н. М. Scott. Houndmills – London 1990, с. 160–168.

намірів монарха, реформи мали не лише репресивний і регулятивний характер (обмеження прямих стосунків духовенства зі Святим Престолом, запровадження процедури обов'язкового підтвердження папських булл імператорською вказівкою до виконання (т. зв. *Placetum regium*), ліквідація церковних братств, скорочення чисельності чернечих орденів та вилучення їхнього майна (по всій імперії було закрито близько 400 монастирів з 2000), запровадження квот на вступ у чернечі спільноти, позбавлення конгрегацій права надавати середню і вищу освіту тощо²¹), але й спрямовувалися на підвищення рівня освіченості парохів та забезпечення їхнього матеріального становища²². За характером впливу на відносини між Державою і Церквою політика йосифінізму, яка таки призвела до підпорядкування духовенства імператорові при одночасному збереженні основоположного зв'язку церковних інституцій зі Вселенською Церквою на чолі з папою Римським, належала, згідно із запропонованою вище класифікацією, до *першого типу*, характерного насамперед для країн з абсолютистським монархічним устроєм і переважанням католицького віровизнання.

Реалізація та наслідки політики йосифінізму мали локальні особливості в різних частинах імперії, а надто – у нещодавно приєднаних до неї землях. Прикладом може слугувати

²¹ Див.: М.-Е. Ducreux. *Czechy i Węgry w monarchii Habsburskiej w XVIII–XIX wieku // Historia Europy Środkowo-Wschodniej* / ред. J. Kłoczowski, част. 1. Lublin 2000, с. 359–360.

²² Див.: К. Vocelka. *Glanz und Untergang der Höfischen Welt: Repräsentation, Reform und Reaktion im Habsburgischen Vielvölker Staat*. Wien 2001, с. 313–315, 366–386.

Галичина, яку було долучено до числа спадкових володінь Габсбургів щойно 1772 р., згідно з першим поділом Речі Посполитої²³. Якщо в масштабах усїєї імперії заходи австрійського уряду мали форму діалогу (а почасти й монологу, коли промовляв лише уряд, піддані ж мусили слухняно виконувати його вказівки) із суспільними станами (духовенством, дворянством, селянами та міщанами), то в умовах Галичини можливості такого діалогу були суттєво обмежені, оскільки принаймні один із тутешніх станів (причому саме той, який зосереджував у руках головний масив земельної власності та грошових надходжень) був носієм опозиційної щодо Австрії політичної культури. Річпосполитська шляхта, котра доти була єдиним суспільним станом, який користався повнотою громадянських прав і свобод, не бажала примиритися з раптовою втратою своєї домінуючої політичної ролі в результаті переходу провінції під владу австрійських Габсбургів. Офіційний Відень не мав достатніх підстав довіряти шляхті, вбачаючи в ній загрозу для свого правління в Галичині, а тому спирався в управлінні провінцією на бюрократичний апарат, який майже повністю був сформований з вихідців із внутрішніх частин імперії²⁴. Світоглядну підоснову цього класу державних службовців, які зазвичай – і всупереч поширеній нині в історіографії думці – успішно опановували крайові

²³ Див.: L. Wolff. *Inventing Galicia: Messianic Josephinism and the Recasting of Partitioned Poland* // *Slavic Review* 63/4 (Chicago, IL 2004) 818–840.

²⁴ Див. докладніше: I. Vushko. *The Politics of Cultural Retreat: Imperial Bureaucracy in Austrian Galicia, 1772–1867*. New Haven, CT 2015, с. 9–12, 46.

мови²⁵, висвітлюють записки високопоставленого львівського чиновника Йозефа Рорера. Плакаючи сентимент до німецької частини імперії та її «цивілізованої» культури, чиновник, який, між тим, вільно спілкувався польською, висловлював ідеал громадської активності «не лише заради себе самого, а заради Батьківщини», маючи на увазі сукупність усіх спадкових володінь Габсбургів і водночас демонструючи пошану до імператорського дому та окремих його членів²⁶.

Частина галицької аристократії, на чолі з князем Адамом Казімежем Чарториським і графом Антонієм Лянцкоронським, воліла, особливо після припинення існування Речі Посполитої (1795 р.), нав'язати тісніші стосунки з віденським двором, утворивши так звану «партію роялістів». Остання,

²⁵ Вітаючи добровольців, які зголосилися до формованого з ініціативи шляхетського стану Галичини полку уланів, віце-губернатор Галичини Петер Гесс звернувся до новобранців під час урочистої церемонії на честь святкування тезоіменин цісаря польською мовою. В імперському словництві, яке на позначення річпосполитської шляхти оперувало вигаданим терміном «галицька нація», зауважуємо тісний зв'язок між синонімічними поняттями самовідданого захисту вітчизни і цісаря, які невіддільно пов'язані в єдину уявлену реальність: «Напрочуд приємним і відрадним для мене видовищем є дивитися на згромаджену тут частину мужніх синів Вітчизни, що вступають із поспішною охотою до полку, створення і формування якого так тісно пов'язане з національною честю Галичан і звертає на себе батьківську увагу й захоплення Його Імператорської Величності, Пана нашого наймилостивішого» (*Gazeta Lwowska*, 15 lutego 1814, № 13, с. 109).

²⁶ Й. Рорер. *Нотатки під час подорожі від турецького кордону через Буковину, вздовж Східної та Західної Галичини, Сілезії та Моравії до Відня* / перекл. з нім. Л. Олексішина. Чернівці 2018, с. 238.

на відміну від «партії патріотів», відмовилася від ідеї відновлення незалежності Речі Посполитої та сподівалася взамін за це отримати від австрійського уряду значні поступки, зокрема – вільний доступ до керівних посад у крайовій адміністрації, а також відновлення місцевої законодавчої палати (сейму)²⁷. Представники шляхетського стану в Галичині вважали його становище в краї чи не найгіршим з-поміж усіх частин колишньої Речі Посполитої. Тож вони намагалися вплинути на імператора, звертаючи його увагу, як це було зроблено, наприклад, у меморандумі від 11 березня 1809 р., на нагальну потребу забезпечити шляхтичам таке саме становище, як те, що його спромігся надати їм уряд Росії, зберігши

колишню форму судочинства, закони та рідну мову [поляків], дозволивши їм обирати суддів, уповноважених у провінціях, здійснювати перерозподіл податків, надавши їм відчутний вплив на загальноімперські справи, допустивши їх до сенату, надавши першорядні посади в цивільній адміністрації та, навіть, уряді, полегшивши численні й значні просування по військовій службі, [одним словом], залучивши їх до участі в тих самих милостях і відзнаках, що ними користується все дворянство імперії.²⁸

²⁷ ЦДІАУЛ, ф. 181 [родинний фонд графів Лянцкоронських], оп. 1, спр. 92, арк. 18–26.

²⁸ Пор.: «Parmi les trois hautes Cours co-partageantes les provinces polonaises, la Russie ayant, pour le premier but, de s'attacher les citoyens de cette portion, qui lui échut en partage, adopta dans la manière de les gouverner des moyens, qui après la perte de la patrie pouvaient être très agréables et flatteurs aux Polonais. Elle leur conserva la même forme de judicature, les lois du pays et la langue maternelle, les autorisa à faire les élec-

Проте всі такі й подібні звернення не приносили конкретних результатів, оскільки надання польському дворянству навіть обмеженого політичного впливу суперечило курсові імператорів на консолідацію та централізацію їхніх володінь. Набагато привабливішим партнером у діалозі Відня з галицьким суспільством від самого початку здавалося тутешнє духовенство. На відміну від незгуртованої та слабко контрольованої шляхти, яка легко піддавалася впливові небезпечних політичних ідей, духовенство становило консервативну за поглядами, завжди лояльну щодо влади й дисципліновану структуру, всі ланки якої однаково звикли коритися вказівкам вищої єрархії. Створивши дієву систему контролю Держави над призначенням єрархів і вилучивши цю функцію з компетенції церковних органів, можна було отримати вагомий важіль впливу на поведінку всього духовенства, незалежно від походження чи особистих симпатій окремих його членів. На заваді цьому процесові стояли чернечі ордени, які користувалися привілеєм висунення кандидатів на церковні посади, володіли значними матеріальними ресурсами й освітянськими кадрами, а також, незважаючи на нові державні кордони, підтримували єдність зі своїми згромадженнями,

tions des juges, des chargés des provinces et la répartition des impôts, leur accorda une influence marquée dans les affaires de l'Empire, en les plaçant au sénat, donnant les premiers charges dans le civil, au ministère même, facilitant des avancements nombreux et importants dans les troupes, et en les faisant participer aux mêmes grâces et distinctions dont jouissent tous les nobles de l'Empire; moyennant tels procédés, elle s'attache si fortement le gros de la noblesse, que peu s'en trouveraient qui seraient portés à désirer quelque changement» (Haus-, Hof- und Staats-Archiv in Wien (далі – HHStA), Kabinettsarchiv, Kaiser Franz-Akten, Faszikel 50).

які опинились у володіннях інших держав, у т. ч. перебували на території все ще існуючої Речі Посполитої. Перший крок до встановлення контролю Держави над Церквою в Галичині, як і на решті території імперії Габсбургів, було здійснено вже 1773 р. – із заборону діяльності ордену єзуїтів та конфіскацією його статків.

Важливо, що політику йосифінізму в Галичині було поширено на духовенство всіх християнських конфесій, які, відповідно до принципів оголошеного в 1781 р. так званого «Толеранційного патенту», вперше було потрактовано як рівноправні перед Державою щодо прав і обов'язків. Це поставило на один щабель різні за соціальним і політичним потенціалом Церкви, котрі діяли в цій провінції. Римо-Католицька Церква, яка за часів Речі Посполитої фактично користувалася статусом державної, а отже, була найбільш розвиненою в інституційному вимірі, стала головним об'єктом секуляризаційних заходів уряду, зазнавши найбільших матеріальних втрат (починаючи з 1784 р., було закрито кілька десятків монастирів, конфісковано їхні приміщення, бібліотеки й архіви, описано нерухому власність і грошові фонди). Зате репресивні заходи політики йосифінізму мало зачепили не менш чисельну за кількістю вірних, але слабше інституційно структуровану Греко-Унійну Церкву, торкнувшись її лишень у двох аспектах: адміністративної та освітньої діяльності єдиного її монашого ордену – Чину св. Василія Великого (т. зв. «Руського чину»)²⁹ та ліквідації церков-

²⁹ Див. докладніше: *Нарис історії Василянського чину Святого Йосафата*. Рим 1992, с. 313–314.

них братств. Утім, в останньому випадку заходи уряду виявилися відносно м'якими: наприклад, Ставропігійське братство у Львові було тільки перейменовано 1788 р. на Ставропігійський інститут, зі збереженням опіки над Успенською церквою, школою і бурсою, та формально підпорядковано урядовій адміністрації з обов'язком щорічно звітувати про майнові справи³⁰. Натомість у результаті цих секулярних за суттю реформ Унійна Церква виграла таки чимало. Від 1788 р. її духовенство було звільнене від обтяжливого обов'язку сплачувати катедральний податок, що значно покращило становище загалом неіснуючих парохів. Також уряд чітко визначив перелік і розміри виплат священикам за здійснення їхніх обов'язків (літургій, обрядів, треб тощо). Турбота ж офіційного Відня про підвищення освіченості унійних парохів і поготів здається суто батьківською – але тільки якщо не брати до уваги реального стану занепаду цієї ділянки діяльності руської Церкви. Насправді ж заснування Марією-Терезією в 1775 р. невеликої семінарії при церкві св. Варвари у Відні (т. зв. «Барбареум»), що проіснувала до 1784 р.³¹, а в 1783 р. заснування Йосифом II більшої семінарії у Львові (1786-го її було перейменовано на Генеральну)³²,

³⁰ Див.: І. Орлевич. *Ставропігійський інститут у Львові (кінець XVIII – 60-і рр. XIX ст.)*. Львів 2000, с. 16–17.

³¹ Див.: W. M. Plöchl. *St. Barbara zu Wien: Die Geschichte der griechisch-katholischen Kirche und Zentralpfarre St. Barbara*. Wien 1975, с. 40–43.

³² Див. докладніше: А. Андрохівич. *Історія королівської греко-католицької генеральної духовної семінарії у Львові (1783–1810) // Греко-католицька духовна семінарія у Львові / ред. Й. Сліпий, част. 2*. Львів 1936, с. 416–423.

створення в 1787 р. теологічних студій церковнослов'янською мовою при філософському факультеті Львівського університету³³ (з думкою полегшити підготовку кандидатам у священничий сан) – усе це всього лише мінімальні заходи, спроможні наблизити рівень освіти унійного духовенства до того рівня, який уже мало латинське. Попри те, греко-католицьке духовенство високо оцінювало наслідки політики йосифінізму. Висловлюючи настрої парафіяльних священників, генеральний вікарій Львівської єпархії Михайло Гарасевич 30 червня 1806 р. констатував:

Наше світське духовенство було в найбільшій темноті, парокси ледве вміли читати і писати та жили в загальнім пониженню. І дійсно, яку пошану могло мати священство у світських людей вищих верстов, коли воно ледве одягом різнилося від простонароддя? Який вплив воно могло мати на нього, коли само ледви знало перші основи релігії? [...] А подивімся на теперішнє положення священства! Переконаємося, що воно ніколи не стояло так високо. А звідки це походить? З ласки найлагіднішого австрійського уряду. Бо відколи ми прийшли під розумний, справедливий і лагідний австрійський уряд, що кермується ліберальними думками, відтоді з нами поводяться по-батьківськи нарівні з іншими; ми вільні від усякого гнету, признана рівність нашого обряду з іншими, признані наші привілеї та права, зроблено все, що потрібно для відповідної освіти і нашого удержання.³⁴

³³ Див. докладніше: А. Андрохович. *Studium Ruthenum // Записки Наукового товариства імені Шевченка*, тт. 131, 132, 136–137, 146, 150. Львів 1921–1929, с. 123–195, 185–217, 43–105, 33–118, 1–80.

³⁴ Цит. за: М. Мудрий. *Австрорусинство в Галичині*, с. 576–577. Оригінал в: ЦДІАУЛ, ф. 491 [Греко-католицька митрополича капітула, м. Львів], оп. 1, спр. 151.

Істотне поліпшення свого становища греко-католицьке духовенство констатувало не лише шляхом зіставлення з попередньою ситуацією, але й із тодішнім станом Унійної Церкви у володіннях інших учасників поділів Речі Посполитої – Росії та Пруссії. У 1796 р. новопризначений єпископ Перемишльський Антоній Ангелович у зверненні до деканів своєї єпархії перелічив серед «особливих і немалих милостей», що їх було надано унійному духовенству австрійськими монархами, «заснування генеральної семінарії, надання гідного прибутку парохам, пристойну платню за виконання душпастирських обов'язків, звільнення від сплати катедратика», ствердивши при цьому, що таких милостей «ні в давні часи наші брати, які в інших країнах перебувають, не зазнали, ані тепер не зазнають»³⁵.

Порівнюючи тональність відгуків представників шляхти (в цілому негативну) і духовенства (загалом позитивну) про зміни, які відбулися після переходу Галичини під владу Австрії, зауважуємо, поза всяким сумнівом, що Відень обрав своїм привілейованим партнером у діалозі з тутешньою суспільністю саме духовенство, причому вибір цей стосувався стану в цілому і не зважав на внутрішні конфесійні поділи. Важливою

³⁵ Пор.: «[...] i my doznaiąc od Nayłaskawszego rządu Austryackiego nie tylko wspólnego z innemi obywateliami bezpieczeństwa i spokoyności, ale nadto szególnych niemałych łask, i takimi znakami iey są: ufundowanie seminarium generalnego, opatrzenie parochów przyzwoitemi dochodami, sprawowanych kapłanów imponującą pensją, uwolnienie od płacenia [нерозбірливо написане слово] katedralnych, i inne, których ani dawney Braci naszej nie doznali, ani teraz w iakich innich kraiach będący nie doznają, [...]» (ЦДАУЛ, ф. 201, оп. 4, спр. 1480, арк. 2–2зв.).

координуючою ланкою у взаємодії світської і духовної влад став відділ у релігійних справах при створеній 1786 р. канцелярії галицького віце-губернатора, у постійному контакті з яким перебували єпископські консисторії всіх тутешніх Церков. Підпорядкування державному інтересові духовенства латинського обряду було здійснено шляхом обмеження діяльності чернечих згромаджень, установлення контролю державних органів над його майновими і фінансовими справами, через закріпленням за цісарем права призначення (номінації) архиєреїв, включно з митрополитом Львівським; попередньо вибір кандидатів здійснював референт канцелярії Галицького губернаторства, а затверджувала його президія³⁶. Піднесення в 1806 р., згідно з декретом імператора Франца I, Галицької унійної митрополії та надання їй зручного для спілкування з губернаторськими органами влади осідку завершило процес залучення греко-католицької єрархії до системи управління, до якої на той час уже належало латинське духовенство на чолі з митрополитом, осідок якого теж був у Львові. Цей останній акорд політики йосифінізму в Галичині мав для самої Унійної Церкви подвійне значення. З одного боку, її було остаточно зрівняно у статусі з Римо-Католицькою Церквою, що підсумувало понад тридцятирічні заходи з отримання нею власного духовного лідера, наділеного всіма канонічними правами поновлювати єрархію та здійснювати нагляд за нею. З іншого боку, унійну конфесію в Галичині було остаточно від-

³⁶ Див. докладніше: J. Krętosz. *Archidiecezja Lwowska obrządku łacińskiego w okresie Józefinizmu (1772–1815)*. Katowice 1996.

окремлено від тих частин Унійної Церкви, котрі залишились у володіннях Росії та Пруссії. Таким чином, Греко-Католицька Церква (Griechisch-Katholische Kirche) стала однією з Церков Австрійської імперії, територіальна та єрархічна організація яких була обмежена державними кордонами, а діяльність поставлена на службу Державі³⁷.

Вищезгадані заходи Відня мали на меті створити в Галичині дієву суспільну противагу тій частині шляхетського стану, яка могла чинити некорисний вплив на благонадійність нижчих верств – міщан та, особливо, економічно й особисто залежних селян, які складали величезну більшість населення провінції. Важко заперечити раціональність таких заходів, адже більша частина селянського стану в Галичині належала до унійної конфесії. Її, майже позбавлену полонізованого протягом попередніх століть шляхетського прошарку, сучасники характеризували як таку, що охоплює два суспільні стани – «попів і хлопів» (насправді до неї входила також невелика група міщан, які традиційно ангажувалися в релігійні справи громади у формі братств, замінюючи таким чином у полі релігійної активності національне дворянство). Як показують спеціальні дослідження станової структури окремих циркулів Галичини, «найвище в єрархії суспільних груп було поставлене духовенство, яке на Перемищині все було католицьке (латинське

³⁷ Див. докладніше: В. Ададуrow. Деконструкція історіографічного канону щодо фундації Галицької митрополії (на основі документів Державної канцелярії Австрійської імперії) // *Фундація Галицької митрополії у світлі дипломатичного листування Австрії та Святого Престолу 1807–1808 років*: Збірник документів / уряд. В. Ададуrow. Львів 2011, с. VI–IX.

і греко-унійне)»³⁸. Рівень спольщення унійного духовенства став настільки високим, що навіть унійні священники на рівні писемної культури воліли спілкуватися між собою польською мовою і лише в літургії послуговувалися зрозумілою простолюдові церковнослов'янською, на відміну від ксьондзів, які користувалися латиною³⁹. Не лише наприкінці XVIII ст., а й у значно пізніші часи тільки грецький обряд залишався чи не єдиним чітким маркером приналежності людини до греко-руської громади.

Для того, щоби зрозуміти співвідношення релігійного і національного критеріїв у тогочасній руській ідентичності, звернімося до прикладу відомого унійного діяча другої третини XIX ст. Антонія Добрянського. Народжений пам'ятного 1809 р. і названий на честь митрополита Антонія Ангеловича, Добрянський, як і герой цього дослідження, був скерований для навчання до Відня. Там, у заснованому 1803 р. заходами імператора Франца I конвікті отців-піарів, спілкуючись зі студентами латинського обряду з Галичини, радикалізованими подіями польського повстання 1830 р., він таки мусив застановитися над тим, ким же сам себе вважає:

Дійшло вже до того, що і наш юний конвіктор Антоній, приїхавши до Відня, не знав ясно сказати про себе: чи він поляк, чи русин, а тільки знав ще напевно то одне, що з роду

³⁸ Див. докладніше: С. Заброварний. Суспільство Перемищини кінця XVIII – першої половини XIX ст. // *Перемишль і Перемиська земля протягом століть*. Перемишль – Львів 1996, с. 91.

³⁹ М. Зубрицький. Причинки до історії руського духовенства в Галичині від 1820–1853 рр. // його ж. *Зібрані твори і матеріали у трьох томах* / ред. Ф. Сисин, т. 1. Львів 2013, с. 517 та ін.

«Вірнопідданий слуга Його Цісарської Величності»

він належав і належить до Руської церкви. Се значить: був він русином вже не по народності і по бесіді, а лише по своєму питоменному руському обряду.⁴⁰

Попри те, що нерідкими були приклади так званих «ротюр'є» (людей із розмитою ідентичністю, що перебувають на межі двох громад)⁴¹, це неписане правило діяло з точністю до 99 %. Недаремно в тогочасному листуванні австрійського уряду зі Святим Престолом натрапляємо на формулювання «грекоунійна руська нація» (*la nation Ruthène grec unie*)⁴², що само по собі вказує на значущість релігійного критерію у ставленні офіційного Відня до своїх руських підданих. Зрозуміло, що тісна співпраця з греко-католицькими парохами через посередництво новопризначеної єрархії ставала для уряду необхідною передумовою забезпечення лояльності селянських мас, а це

⁴⁰ Б. Дидицькій. *Антоній Добрянській, его жизнь и деятельность въ Галицкой Руси*. Львовъ 1881, с. 14.

⁴¹ У випадку русинів йшлося головню про дрібну шляхту, яка ще зберігала батьківську унійну віру. Характерний приклад – Денис Зубрицький, світогляд якого в досліджувану епоху є яскравим зразком такої нечіткості. Під час подій 1809 р. він робить протилежний від Ангеловичевого політичний вибір, ставши активним учасником повстання в Галичині як секретар повітового Перемишльського управління «Центрального тимчасового уряду обох частин Галичини під протекторатом Наполеона», а за два роки напише позначену духом шляхетського патріотизму «Хроніку Французької революції». Див. докладніше: М. Рожик, В. Ададуров. «Хроніка Французької революції» Дениса Зубрицького як історичне джерело наполеонівської епохи // *Записки Наукового товариства імені Шевченка*, т. 231. Львів 1996, с. 495–506.

⁴² HHStA, Staatskanzlei, Rom, Karton 3, Th. 2 (alt. 1): Berichte 1807, S. 39v.

робило роль греко-католицького духовенства у створеній Віднем у Галичині новій констеляції соціальних і політичних відносин справді непересічною. Неспроста в добу йосифінізму юридичною нормою стало щорічне звітування єпископів урядові про пастирські візитації підпорядкованих деканатів і парафій⁴³.

Свою чергою, залучення греко-католицького духовенства до системи управління краєм, яке відбулося наприкінці XVIII – на початку XIX ст., фактично надало йому можливість позиціонувати себе на рівні політичної культури як репрезентанта всієї конфесійної громади, а отже, не лише свого стану, але й селян і міщан. З огляду на цей привілей, а головне – на відносне покращення матеріального становища та зміцнення суспільної ролі світського унійного духовенства, воно отримало можливість висловлювати своє захоплення австрійським правлінням від імені всієї громади. Цей суто становий за своїм характером, хоч і зодягнутий в оманливі шати національного, дискурс (попри постійне згадування про факт існування інших станів, що належали до унійної конфесії, він жодним чином не вказував на те, що їхні інтереси могли хоч якимось чином відрізнятися від інтересів духовенства) був сповнений справжнього пієтету, головним об'єктом якого виступала навіть не так монархія Габсбургів, як і переважно священна особа імператора. Остання була репрезентована в типовому для уяви доби феодалізму

⁴³ Див.: К. Студинський. Матеріали до історії культурного життя в Галичині в 1795–1857 рр.: Замітки й тексти // *Українсько-руський архів*, т. 13–14. Львів 1920, с. 11.

образі мудрого, люблячого та щедрого щодо свого васала сюзерена-покровителя, якому васал, своєю чергою, віддячує щирими послухом і вірністю. У вже цитованій промові Михайла Гарасевича 1806 р. бачимо майже вичерпний перелік обов'язків васала щодо свого сюзерена:

І які обов'язки за те все на нас? О! Наші обов'язки це: незломна вірність, прив'язаність і любов до найліпшого Монарха [...] Отже будьмо, дорогі браття, вірні [...] та при кожній нагоді впоюймо в наш народ, що послух найвищим приказам і бажанням [...] конче потрібний.⁴⁴

Двома роками пізніше той самий генеральний вікарій Львівської єпархії, відслуживши літургію на честь «покровителя греко-католицьких підданих у двох частинах Галичини найяснішого імператора Франца» з нагоди інтронізації Антонія Ангеловича на митрополичий престол, не забув принагідно заявити про «особливу турботу, яку виявляє щодо населення уряд», і закликати греко-русинів до «непохитних вірності та підтримки Монархові-добродію, який неусипно опікується добробутом своїх підданих»⁴⁵.

Притаманну середньовічним уявленням про суспільне тіло як широку групу родичів (ліньяж) на чолі з турботливим батьком і зобов'язаними йому послухом дітьми модель патріархального типу відносин між монархом і станами знаходимо в уже цитованому зверненні самого Ангеловича до деканів Перемишльської єпархії 1796 р.:

⁴⁴ Цит. за: М. Мудрий. Австрорусинство в Галичині, с. 577.

⁴⁵ *Gazeta Krakowska*, 11 stycznia 1809, № 4, с. 37.

Розділ 4

[...] Найласкавіший Монарх наш, який справедливо міг би в такому разі накласти нові податки на [свої] спадкові краї, охоплені настільки батьківською добротою і маючи повну довіру до істинності почуттів своїх віропідданих, листом, що його підписав власною рукою, зволить закликати духовенство й усі інші стани до добровільної, але вагомої збірки коштів на підтримку війни, що ведеться [...]»⁴⁶

При цьому духовенство зобов'язане користися авторитетній владі шанованого батька:

[...] А оскільки інші стани вже пожертвою своїх синів для військової служби, вже грошовими або іншими свідченнями дієво докладаються до порятунку своєї Вітчизни, якій загрожує небезпека, також і нашим святим обов'язком, цілком зрозумілим навіть з огляду на спільне добро, є успішною обороною настільки добродійної Вітчизни надати в тих критичних обставинах докази нашої вдячності, нашої прив'язаності до Найяснішого Монарха.⁴⁷

⁴⁶ Поп.: «[...] Nayłaskawszy Monarcha nasz, który by słusznie mógł w takowym razie nowe na kraie dziedziczne nałożyć podatki, uwodząc się atoli oycowską dobrocią i zupełnie pokładając zaufanie w prawdziwym ku sobie przywiązaniu wiernych poddanych swoich, pismem własną [ręką] podpisanim Duchowieństwo, wszystkie inne stany wzywać raczy do dobrowolnych, znakomitych iednak składek na poparcie niesionej woyny; [...]» (ЦДАУЛ, ф. 201, оп. 4, спр. 1480, арк. 2).

⁴⁷ Поп.: «[...] a tak stany inne iusz tą ofiarą synów własnych do służby wojskowej, iusz pieniężnymi, i innemi swiadcetwami czynne się przykładają do ocalenia Oyczyzny niebezpieczeństwem zagrożoney, [...] świętym iest także naszym obowiązkiem, aby [...] przez wzgląd nawet na połączenie dobra wspólnego należy się zrozumianego, że skuteczną obroną tak dobroczynney

Прикметно, що в короткому уривку двічі згадується відоме ще в річпосполитському словництві поняття «Вітчизна» (Ouczyzna), де воно вживалося для означення сфери суспільної активності шляхетського стану. Втім, сенс цього поняття в Ангеловича істотно трансформується: тут ідеться про монархію Габсбургів (Vaterland), репрезентовану як «добродійну» для всіх і для кожного через батьківську доброту та благі наміри її суверена, котру потрібно рятувати спільними зусиллями. Характерно, що Ангелович не вживає поняття «громадянин» (Obywatel), яке могло видаватися дискредитованим через його егалітаристське застосування в політичній практиці Французької революції. Натомість принесення дарів володарю-батькові здійснюється згідно з принципами розподілу владних повноважень у класичній «феодалній драбині»: приписом васала вищого рангу (єпископа) васалові середнього рангу (деканові) поставлено завдання вказати рядовим васалам (парахам) спонукати нижчі стани (селян і міщан) до збірки коштів, призначених для цісаря:

З тих самих причин зобов'язую тебе, Превелебний Пане, щоби, представивши духовенству твого деканату всі ці спонуки ревними висловами й сам першим подавши приклад, заохотив усіх до збірки грошей, якщо незначної, тоді принаймні домігся [іі] хоч би в обсязі катедратика; а також спонукав парафіян, щоб і вони, зі свого боку, здійснили подібну збірку коштів, на яку будуть спроможні, і все це:

Ouczyzny, dali dowody naszej wdzieczności, naszego przywiązania ku Najasnieyszemu Monarsze w tych krytycznych okolicznościach». (ЦДІАУА, ф. 201, оп. 4, спр. 1480, арк. 2–2 зв.).

окремо зібрані суми від Тебе і від твоїх парафіян – з підписами парохів щоб якнайшвидше до мене прислав для подальшого переказу цієї суми до громадської скарбниці.⁴⁸

У цитованому тексті джерело політичного суверенітету розуміється як таке, що перебуває на вершині «суспільної піраміди». Цим джерелом є, безперечно, миропомазаний монарх, від якого влада, що є даром Божим, «стікає» зверху вниз, а зовсім не «йде» від низу суспільного тіла на його вершину, як у концепції суверенітету нації, репрезентованій у площині ідей провітницькою філософією, а в площині політики – Французькою революцією. У світлі цієї концепції стає вповні зрозумілим суворий припис Ангеловича деканам, щоб у жодному разі не об'єднувати зібрані суми воедино, а прислати їх окремо – від духовенства і від парафіян, які, таким чином, розуміються як окремі стани, а не єдина релігійна громада, не кажучи вже про національне тіло. Об'єднати фінансовий внесок станів, який є уособленням їхньої особливої суспільної констеляції (привілейованої – для духовенства, підпорядкованої – для се-

⁴⁸ Пор.: «Z tych że powodów obowiązuię W[ielebnego] Pana, abyś wystawiwszy w gorliwych wyrazach te wszystkie pobudki ku duchowieństwu twoiego dekanatu, i sam pierwszy dawszy przykład zachęcił wszystkich tak do składki pieniężney, jeżeli nie w wielkiej, tedy przynajmniej w teyże samej sprawie iakiś katerdatyk wymoził; iako też do pobudzenia parochian, aby i oni ze strony swoiey podobnie składkę pieniężną, na iaką ich stanie, uczinili, i to wszystko wraz z podpisami parochów kwotę od Ciebie i od twoich parochian osobno wyręczonimi i aby nayprędzey do mnie przysłał dla dalszego takowey kwoty oddania do skarbu publicznego». (ЦДАУЛ, ф. 201, оп. 4, спр. 1480, арк. 2 зв.).

лян і міщан), означало би діяти в душі знаменитої «клятви в залі для гри в м'яча», яка в 1789 р. стала символом єднання трьох розділених від доби Середньовіччя прошарків суспільства Франції: духовенства, дворянства і третього стану – в одну націю з рівними правами й обов'язками для всіх її громадян, незалежно від їхнього походження. Така концепція суспільства була незрозумілою навіть для найосвіченішого представника свого стану, яким у цей конкретний період його [стану] історичного існування був Антоній Ангелович, а тому виявилася понехтуваною. Звідси стає очевидною обумовлена причинами світоглядного характеру неспроможність першого унійного митрополита Галицького бодай уявити собі, не кажучи вже про те, щоб перевести в реальний вимір, політичну окремішність руської нації від польської чи будь-якої іншої нації.

* * *

Перший етап біографії Антонія Ангеловича закінчується в той момент, коли Єзуїтський колегіум у Львові, в якому навчався 17-річний син парафіяльного священика із с. Гринів (тамтешня парафія належала до Бібрецького деканату Львівської унійної єпархії⁴⁹), було розпущено згідно з розпорядженням австрійського уряду. Так само, як пізніше й Антоній Добрянський, що мешкав у Відні в конвікті піарів разом із дітьми шляхтичів, Ангелович, ділячи перебування в конвікті єзуїтів зі шляхетськими нащадками та спілкуючись із ними й учителями переважно

⁴⁹ Тут і далі біографічні дані Антонія Ангеловича подано за документом: «Чин поставлення єпископа у Львові 1796 р.» (Національний музей у Львові, збірка рукописів, СДК-272).

польською мовою і латиною, у той час не мав іншого усвідомлення власної окремішності, ніж приналежність до Унійної Церкви грецького обряду. На початку 1775 р. єпископи Греко-Католицької Церкви відправили у Відень о. Івана Ґудза, доручивши йому представити цісарському урядові становище унійного духовенства в Галичині та озвучити прохання останнього, серед яких були побажання отримати власного митрополита й заклади для вишколу парафіяльного духовенства. Розваживши останнє прохання як таке, що відповідає державному інтересові, Марія-Терезія милостиво зволила заснувати при церкві св. Варвари у Відні семінарію на 15 місць для греко-католицького світського духовенства⁵⁰. Якби не доленосне для спраглого наук юнака рішення львівського єпископа Лева (Шептицького) включити Антонія Ангеловича до числа другої групи студентів, скерованих на навчання до Відня, то невідомо, чи біографія цього священника була б настільки репрезентативною для окреслення соціальних змін, яких унійний клир зазнав під австрійським пануванням. Безперечно, що саме роки навчання у Відні (1776–1781) справили визначальний вплив на формування політичного світогляду Ангеловича.

Імператорська столиця вразила уяву студента з провінції своїми розмірами (на той час населення Відня досягало 200 тис. осіб)⁵¹,

⁵⁰ M. Harasiewicz. *Annales Ecclesiae Ruthenae, gratiam et communionem s. Sede Romana habentis, ritumque Graeco-Slavicum observantis, cum singulari respectu ad dioeceses ruthenas Leopoliensem, Premisliensem et Chelmensem*. Leopoli 1862, с. 565–571, 615.

⁵¹ Див.: J. Carpentier, F. Lebrun. *Historia Europy* / перекл. з фр. Т. Szafrński. Warszawa 1994, с. 630.

порівняно з якими заздалеку 30-тисячний Львів мусив здатися юнакові містечком⁵². Контраст між Львовом і Віднем відчувався насамперед у динамічності пульсу життя віденців, у їхній мові та звичаях, в особливих педантичності й акуратності, яких так часто бракувало краянам Ангеловича, у реально намацальному блискі придворних кіл, наочними ознаками якого були десятки споруджених в італійському або французькому стилях палаців аристократії, вервечки розкішних каретних екіпажів, пошита за останніми європейськими модами одежа.

Виснувати про досить напружений графік занять (не кажучи вже про інші обов'язки й повсякденні турботи) семінариста «Барбареуму» можна хоч би з того, що протягом п'яти років перебування у Відні Ангелович мусив опанувати латину, греку, німецьку та французьку мови, теологію і риторику на рівні, достатньому для успішного захисту докторської дисертації. Тож прогулянки студента містом траплялися, мабуть, таки нечасто. Зваживши на розташування «Барбареуму» в межах середмістя, можемо уявити собі Відень очима семінариста Ангеловича, який мав змогу подивляти архітектуру численних сакральних споруд, насамперед – масивної «скелі» готичного собору св. Стефана, що гордо здіймалася посеред міста, а також монастирських храмів августинців, міноритів, слезіян, домініканців, нещодавно спорудженої монументальної Карлскірхе. Улюблені маршрути проходів руських студентів-теологів

⁵² Див.: Г. Петришин, У. Іваночко. Територіально-планувальні претворення Львова в австрійський період (1772–1914) // *Вісник Львівського університету. Серія історична*. Спец. випуск: Львів. Місто – суспільство – культура, т. 3, с. 206.

у Відні, які охоплювали головно передмістя, можна відтворити, спираючись на панегірик Йосифа Левицького (тоді студента 4-го року конвікту піарів) на честь колишнього (1804–1808) вихованця згаданого закладу – єпископа Перемишльського Івана Снігурського (написаний, щоправда, через пів століття після навчання Антонія Ангеловича у столиці): «Сад Йосифа, Дунай-ріка, Bastion, класи, [...] Пратер, [...] прекрасний Бельведер»⁵³.

Напевно, непросто визначити момент, коли вся ця палітра вражень, яка зовсім не промовляла на користь колишнього галицького світу юнака, помножена на реноме Відня як освітнього центру, переродилась у свідоме бажання семінариста стати вірнопідданим монархії Габсбургів. Правдоподібно, це сталося саме тоді, коли 1778 р., під час другої за ліком цісарської аудієнції для студентів-теологів «Барбареуму» (перша відбулася 20 жовтня 1775 р., але Ангеловича тоді ще не було у Відні)⁵⁴, подивляючи схожий на райські сади регулярний парк і величний палац Шенбрун, сидючи за обіднім столом разом із Марією-Терезією і Йосифом, він збагнув державну велич і незламну міць цієї імперії, а відтак зродив у своєму серці клятву вірності її «Благодійним Монархам». У той самий момент із переліку ціннісних настанов Ангеловича назавжди зникає поняття шляхетської вольності, він починає сприймати

⁵³ Цит. за: Й. Левіцький. Оказане іскреннійшихъ желаній з глубочайшимъ благоговініємъ [...] господину Йоану Снігурському // *Memoria peremishlan: Єпископ Іван Снігурський в літературі перемиського бідермаєру* / упоряд. В. Пилипович. Перемишль 2009, с. 37.

⁵⁴ Див.: W. M. Plöchl. *St. Barbara zu Wien*, с. 40.

її як анархічний і деструктивний для існування суспільного порядку чинник. Правдоподібно, це нове почуття міцніло в міру того, як студент теології засвоював і подивляв «код» імперської культури, яким була німецька мова.

Вплив навчання в «Барбареумі» на політичну свідомість його вихованців полягав у формуванні почуття відданості імперії Габсбургів. Докази цього знаходимо у щоденнику анонімого греко-католицького семінариста (*allumina*), який разом зі своїми товаришами пережив французьку окупацію Відня 1809 р. У цьому тексті, написаному в критичний для його автора момент життя, що вимагав від нього політичної самоідентифікації, окреслення «нашого» як австрійського, а «чужого» як французького, є напрочуд чітким. Стривожено вслухаючись у перший день Зелених свят (21 травня) в гарматну канонаду під Асперном, автор щоденника намагається висувати подальший хід подій, підсвідомо бажаючи поразки «чужим»: «Французи з першого дня їхнього вступу у Відень намагалися в різних точках форсувати Дунай, [...] *наші* [курсив мій. – В. А.] їм перешкождали [...]»⁵⁵. Студент-семінарист з особливою прискіпливістю перелічив усі відомі йому звірства «чужих» (розстріли патріотів Австрії, як-от віденського столяра, що вбив французького солдата, та виданого французам слугою-зрадником міщанина Сєджежа, який переховував австрійські гармати),

⁵⁵ Пор.: «Francusi od dnia pierwszego ych weyścia do Wiednia próbowały w różnych punktach sforsować Dunaj, lecz naszy im przeszkadzały [...]» (Львівська національна наукова бібліотека України імені Василя Стефаника (далі – ЛННБУ), відділ рукописів, ф. 77 [А. С. Петрушевича], спр. 933, арк. 1).

натомість доволі стримано описав ініціативу польських аристократів (*grati poloni*), які проживали у Відні, щодо привітання Наполеона в день його тезоіменин.

Однак повернімося на три десятиліття назад, у той час, коли героєві мого дослідження, Антонієві Ангеловичу, судилося стати одним із перших в історії краю носіїв нового типу світогляду, що відрізнявся своїми основоположними параметрами від притаманного для доби Речі Посполитої розуміння влади й обов'язків суспільних станів щодо неї. Маючи вагомі підстави для особистої відданості австрійській владі, яка спричинилася до задоволення потреби юнака у здобутті ґрунтовної богословської освіти, Ангелович, до того ж, належним чином зрозумів характер очікувань, які ця влада покладала на галицьке суспільство. Це пояснює, чому після повернення до Львова в 1781 р. та рукоположення у священничий сан (1782) Ангелович зробив успішну кар'єру, відносно швидко подолавши сходинки до єпископського престолу. На відміну від тогочасних єрархів його Церкви, які продовжували жити в нових політичних реаліях згідно зі старими уявленнями, скоряючись Австрії радше з конформістської необхідності, ніж свідомої відданості їй, Антоній Ангелович був відданим агентом Відня й послідовно обстоював його інтереси⁵⁶. Власне, діяльність Ангеловича на посадах ректора створеної греко-католиць-

⁵⁶ Польський історик справедливо, хоч і побіжно, відзначив, що «Ангелович був глибоко проникнутий йосифінським лібералізмом і байдужим до національних справ» (St. Nabywaniec. Antoni Angellowicz i Michał Lewicki, pierwsi greckokatolicy metropolity Halicko-Lwowsy // *Resovia Sacra* 3 (Rzeszów 1996) 148).

кої семінарії (1783–1784; 1787–1795), професора догматики (1784–1796) і ректора Львівського університету (1795–1796) мала не тільки вузький конфесійний вимір – поступову заміну малограмотних священників-«псалтирників» освіченими парохами, – але й ширше, можна сказати – державне, значення, яке полягало у вихованні в Галичині нової генерації відданого владі світського духовенства шляхом перенесення на місцевий ґрунт освітньої моделі, успішно апробованої в 1770-х рр. у віденському «Барбареумі». По-німецькому педантичний підхід ректора греко-католицької семінарії до «вдосконалення учнів семінарії в церковній науці» (*alumnorum seminarii in disciplina ecclesiastica perfectus*) видався настільки новим у тутешньому краї явищем, що навіть єрархи інших конфесій, як-от вірменський архієпископ Якуб Туманович у власноруч підписаній 17 лютого 1794 р. похвальній грамоті, відзначали ученість (*scientia*) і розум (*prudencia*) Антонія Ангеловича⁵⁷. Знаками довіри влади до Ангеловича було залучення його як радника до складу філії королівської церковної комісії (*in Regia filiali commissione ecclesiastica consilarii*), яка протягом 1784–1787 рр. опікувалася ліквідацією монастирів у Галичині. Врешті-решт 1795 р. відбулася цісарська номінація придворного радника Антонія Ангеловича на вакантний після смерті Максиміліяна (Риλλα) (+ 1793) єпископський престол у Перемишлі. Сам факт призначення єпископом не монаха, а світського священника, чітко відобразив зміни у відносинах між Церквою і Державою на користь останньої. Це номінування не лише

⁵⁷ ЦДАУЛ, ф. 201, оп. 1, спр. 311, арк. 1.

окреслило розрив із затвердженою папою Римським у 1724 р. постановою Замойського синоду про висування унійних владик лише з Василіянського чину⁵⁸, а й вказувало на здобуття секулярним духовенством нової, організовуючої ролі всередині свого стану, яку визначила для нього Австрійська монархія⁵⁹. У 1799 р. почин Антонія Ангеловича продовжить інший випускник «Барбареуму», Миколай Скородинський, якого цісар Франц призначить єпископом Львівським⁶⁰.

Відчуваючи себе «жертвою» політики йосифінізму, василіани стурбовано відзначали у зверненнях до Святого Пре-

⁵⁸ Див. 6-й титул: *Руський провінційний синод, дано у місті Замості з благословення Святого Отця нашого Бенедикта XII*, 2-ге вид. Івано-Франківськ 2006, с. 207.

⁵⁹ Підозріле й неприязне ставлення до василіян, які, попри поділи Речі Посполитої, не мали наміру обмежуватись у своїй діяльності державними кордонами Австрії, ще довго зберігатиметься в політиці цісарського уряду. У 1807 р. офіційний Відень відверто звинувачуватиме Василіянський чин у протидії призначенню митрополита Галицького, переслідуватиме та виштовхуватиме його поза межі участі у справах Греко-Католицької Церкви (NHStA, Staatskanzlei, Rom, Karton 9 (alt. 8): Weisungen 1807–1815, S. 46r–47v). Ставлення Ангеловича до василіян також відзначалося певною стриманістю. Зокрема, в меморандумі, укладеному влітку 1807 р. за дорученням Придворної канцелярії, він відзначав, що труднощі, які виникли із затвердженням папою Римським подання імператора Австрії щодо створення митрополії, є, «правдоподібно, наслідком вигадок монахів-василіян, які, видається, забули, що це вони самі просили в Його Величності у 1805 році про відновлення давньої Галицької митрополії» (*Фундація Галицької митрополії*, док. № 30, с. 103). Див. також: M. Harasiewicz. *Annales Ecclesiae Ruthenae*, с. 782–783.

⁶⁰ W. M. Plöchl. *St. Barbara zu Wien*, с. 41.

столу, що «світське духовенство грецького обряду, маючи більше обов'язків при імператорському дворі, що вже ввійшло у практику, з легкістю здобуває призначення на єпархії руського обряду»⁶¹. Про те, що політика номінування предстоятелів Руської Церкви з числа світського духовенства була не винятком, а радше підтвердженням загального правила у ставленні йосифінської Австрії до унійної конфесії, свідчить коментар апостольського нунція при віденському дворі Антоніо Габріеле Северолі від 22 листопада 1802 р. з приводу призначення «у Великому Вараздині в Угорщині нового єпископа грецького русько-унійного обряду в особі монсенйора Самуеля Вулкана». На думку папського дипломата,

згідно з приписом Замойського синоду Його Величність [Франц. – В. А.] мала з'ясувати, чи той [Вулкан. – В. А.] належить до Василіянського чину, але він відповів, що ні, хоч і прийняв його ісповідництво віри, однак це не стало перешкодою для початку формального процесу. Я наголошував у своїй давній депеші, що ще з часів Марії-Терезії цей Двір на призначення греко-руських Єпископів додав також і Світське духовенство, понехтувавши мудрі постанови вищезгаданого синоду, на користь яких я ніколи не переставав гаряче виступати [...]»⁶²

⁶¹ Пор.: «[...] per via ch'è il Clero Secolare del Rito Graeco, avendo più impegni presso la Corte Imperiale, come già è praticato, facilmente procura aver Nomina delli Vescovati del Rito Ruteno [...]». (Archivio Storico de Propaganda Fide (Vaticano), Fondo Moscovia, Polonia, Ruteni, vol. 18, f. 381r).

⁶² Пор.: «22 Novembre 1802. S[ua] M[aestà] ha nominato il nuovo Vescovo di Gran-Varadino in Ungheria di Rito Greco Ruteno-Unito nella persona di Monsig[no]r Samuele Vulcan. A nomina del Sinodo di Zamoscia

Розділ 4

Номіновані з числа світського духовенства владики, правдоподібно, трактували своє перебування в єпископському сані у двох аспектах: насамперед – як очільників єпархіального духовенства, а також, у міру своєї компетенції, – як посередників у відносинах між, з одного боку, державними органами, а з іншого боку, священиками і парафіянами.

* * *

Уже на момент призначення Антонія Ангеловича на єпископський престол у Перемишлі його внутрішній мікрокосм був неабияк збурений подіями, які, хоч і не зачіпали його повсякденного існування, вступали в цілковиту суперечність з уявленням церковного достойника про справедливий устрій держави і суспільства. Йшлося про

найнесправедливішу війну, що до неї примусив Найяснішого монарха нашого неприятели нагінками на релігію і загрозою знищення будь-якого громадського порядку, – війну, що триває безперервно ось уже чотири роки і спустошила теж державну скарбницю, так що без застосування надзвичайних засобів подальший захист Вітчизни стає неможливим.⁶³

ha ricercato, se egli sia religioso dell'ordine Basiliano, essi ha risposto di no circonstante ho riceviosto la sua Professione di fede, evo ora facendo il Processo. Accentai in un antico mio Dispaccio, che fino dai tempi di Maria Teresia questa Corte nomina dei Vescovi Greco Ruteni ha completo anche il clero Secolare, cha ocurato le sagge disposizioni del sudetto Sinodo, a favore de' quali io non ho mai [...]». (Archivio Apostolico Vaticano, Archivio della Segreteria di Stato, Nunz. Vienna, vol. 216, f. 115v–115r).

⁶³ Поп.: «Kiedy nayniesprawiedliwszą woyną od nieprziacielia wytępieniem religii i zniszczeniem wszelkiego porządku towarzyskiego zagra-

Тож розіслане Ангеловичем 4 листопада 1796 р. звернення до деканів Перемишльської греко-католицької єпархії із закликом про добровільну збірку серед парафіян матеріальних коштів для допомоги «Найласкавішому Монархові» жодним чином не нагадувало формальної вказівки щодо виконання відповідного розпорядження державної адміністрації. Воно містило досить розгорнутий і систематичний виклад політичних переконань єпископа і за суттю було ближчим до твору полемічного характеру, ніж листа церковного єрарха до своєї пастви. При аналізі цього документа одразу ж стає помітною неприязнь єпископа до Французької революції, яка проявляється в засудженні таких її аспектів: 1) нагінок на християнську релігію та знищення Католицької Церкви; 2) зміни суспільного устрою, яка полягала в ліквідації монархії та страті миропомазаного короля, встановленні богоненависної республіки; 3) прагненні перенести встановлений у Франції устрій у Європу шляхом «найнесправедливішої війни». Як антитезу цій загрозі Ангелович обґрунтовує справедливу і священну війну на захист Вітчизни – як цілої імперії Габсбургів (великої вітчизни), так і Галичини як її складової частини (малої вітчизни). Зрозуміло, що така війна, йдучи в площині не тільки військових дій, але й ідей, потребувала жертв і зречень від усіх суспільних станів, їхнього єднання навколо трону і релігії.

żądającego na Najasniejszym Monarsze naszym wymuszoną, przez liat cztery ciągle dotąd trwającą, także skarb publiczny wycięzczyła, że bez użycia nadzwyczajnych srodków dalsza Oyczyzny obrona staie się niepodobna [...]».
(ЦДІАУЛ, ф. 201, оп. 4, спр. 1480, арк. 2).

У своїх пастирських листах, виданих, відповідно, 5 червня 1798 р. і 29 червня 1799 р., Ангелович (зрештою, за виразними наказами монарха і крайової адміністрації) репрезентував перемоги армії «Найяснішого монарха нашого Цісаря Римсько-го Франца II» в Італії як слушні нагоди для молитовного об'єднання священиків і парафіян у єдину – уявлену, але від того не менш реальну – імперську спільноту. Парохи були зобов'язані провести з мирянами бесіди патріотичного характеру⁶⁴.

Ту саму проімперську позицію, тільки рішучішу й повніше обґрунтовану, бачимо у двох об'ємистих полемічних творах Ангеловича, які з'являться друком через шість років, 25 жовтня і 2 листопада 1805 р. На той момент імперія Габсбургів опинилась у справжній облозі держав, створених Францією в Італії, Швейцарії, Німеччині, а серед галицької шляхти помітно похвалішали надії на відновлення Речі Посполитої за підтримки Франції. Твори Антонія Ангеловича «Хто є стороною-нападником: Австрія чи Франція?» та «Хто є причиною війни: Австрія чи Франція?» мали на меті обґрунтувати інтегральність і невідчужуваність частин імперії Габсбургів перед загрозою французької агресії⁶⁵. У другому, розширенішому варіанті свого політичного письменства Ангелович – на основі докладного аналізу австрійсько-французьких суперечностей в Італії (с. 13). Німеччині (с. 14), Бельгії (с. 18) та Швейцарії (с. 20–21), а та-

⁶⁴ Пастирський лист Ангеловича з 1799 р. / опубл. І. Крип'якевич // *Записки Наукового товариства імени Шевченка*, т. 72. Львів 1906, с. 147.

⁶⁵ [A. Angellowicz]. *Kto jest stroną zaczepiającą: Austria czy Francya?* Lwów 1805. 36 с.; [його ж]. *Kto jest powodem woyny: Austria? czyli Francya?* Lwów 1805. 56 с.

кож умов миру 1801 р. – дійшов висновку, що безпосередньою причиною нової війни стала загарбницька політика Франції, яка «згвалтувала Люневільський мир у всіх пунктах, які були корисними для Австрії» (с. 34). Саме тому, за його словами, Австрія розпочала справедливу війну проти «нікчемних, гвалтом здійснених вчинків Бонапарта, який за одним помахом знищив цілі королівства й попривласнював одну за одною цілі держави» (с. 47). Мета Австрії в цій війні є, таким чином, близькою і зрозумілою кожній людині, яка «прив'язана серцем до своєї Вітчизни» (с. 9). Тому єпископ патетично закликав галицьке суспільство «протистояти неприятелю в переконанні щодо необхідності й важливості цієї війни, у непохитній єдності, з вірою у справедливість нашої справи», «довести ворогові зі зброєю у руках, що славу й незалежність наших земель, непорушність наших кордонів ми зуміємо зберегти та що французьких наказів слухатися наміру не маємо» (с. 56). Відповідно до задуму Ангеловича, його твір мусив стати ідейною зброєю проти «численних у Галичині любителів Бонапарта» (с. 53), спрямованою на те, щоби схилити на бік австрійської влади тих галичан, котрі ще вагалися у виборі політичної орієнтації.

В укладеному також 25 жовтня 1805 р. пастирському листі до духовенства і пастви Ангелович представляв «добродійного монарха» Австрії як єдиного рятівника від «нападів (wylewów) Французької революції, що загрожує занепадом релігії, моралі і всього суспільного порядку»⁶⁶. Згідно з повідомленням у Рим

⁶⁶ [A. Angellowicz]. *List pasterski do dyecezyów Przemyskiej, Samborskiej, Sanockiej, Lwowskiej, Halickiej*, с. 6.

папського нунція Северолі від 20 липня 1805 р., на той момент єпископа Ангеловича вже розглядали в урядових колах Відня як найімовірнішого кандидата на греко-католицький митрополичий престол у Галичині⁶⁷. Активна політична позиція єпископа Перемишльського під час війни з Францією 1805 р. остаточно схилила шальки вибору Відня на його користь: 21 лютого 1806 р. президія Галицького губернаторства ухвалила постанову запропонувати на розгляд Придворної канцелярії кандидатуру Антонія Ангеловича; 17 липня успішно пройшло обговорення цієї кандидатури в релігійному департаменті і її було рекомендовано імператорові для призначення митрополитом Галицьким «греко-руського обряду»⁶⁸.

Ще однією нагодою для Ангеловича виявити свій вірнопідданський патріотизм стало приготування Австрії до нового військового зіткнення з Францією, яке припало на 1809 р. На той час уже повноправний митрополит Галицький, він вступив у листування німецькою мовою із самим монархом, і 22 лютого той відзначив архиєрея особистим листом, у якому йшлося про необхідність «пильнувати за способом мислення, переконаннями та мораллю підпорядкованого йому клиру та доповідати безпосередньо Його Величності про пропозиції, які випливають із цього». У своїй відповіді від 20 березня Ангелович запевнив Франца І, що

⁶⁷ Див.: *Monumenta Ucrainae Historica. Collegit Metropolita Andreas Septyckij* / ред. Метроп. J. Slipuj, т. 7 (1774–1807). Romae 1969, с. 286–287 (док. № 131).

⁶⁸ M. Harasiewicz. *Annales Ecclesiae Ruthenae*, с. 776.

«Вірнопідданий слуга Його Цісарської Величності»

вірність, підпорядкованість та покірність Вашій Величності супроводжувала всі мої кроки і старання; найбільше я стараюся вселяти при кожній можливості підпорядкованому мені народу і клиру найкращі думки про керівника держави і Батьківщину й буду цього дотримуватися, допоки буду жити.⁶⁹

Далі від імені не лише підпорядкованого священничого стану, а й від «2-х мільйонів душ», якими митрополит опікувався як духовний пастир, Ангелович, згадавши про своє підупале здоров'я, запропонував номінувати з користю «для Церкви та Держави» визначених ним відданих кандидатів на вакантні владичі престоли в Холім та Перемишлі. На його думку, ці рішення посилити би контроль за духовенством і народом. У короткому листі-відповіді від 12 квітня імператор пообіцяв узяти до уваги митрополитові побажання щодо призначення нових єпископів.

Помітним явищем політичного життя галицької провінції стала публікація в березні 1809 р. – тиражем 100 примірників, за фінансової підтримки уряду – антинаполеонівського памфлету митрополита Ангеловича «Спостереження австрійського патріота з приводу деяких статей у закордонних газетах»⁷⁰. Було видано також версії твору французькою⁷¹ і німецькою

⁶⁹ Цит. за: К. Студинський. Матеріали до історії культурного життя в Галичині, с. 10–11.

⁷⁰ Реакцію Ангеловича викликало перечитування французької та німецької преси, передовсім «Gazette de France», «Journal de l'Empire» та «Journal de Francfort». Див.: [A. Angellovicz]. *Uwagi patrioty austriackiego nad niektórymi artykułami gazet zagranicznych*. [Б. м.] 1809. 22 с.

⁷¹ [A. Angellovicz.] *Observations d'un patriote Autrichien sur divers articles insérés dans les gazettes étrangères*. [Б. м.] 1809. 22 с.

мовами. Новим ідеологічним елементом у політичному письменстві Ангеловича було винесене в назву твору поняття «патріотизм», що витлумачувалося як лояльне ставлення до імператора й Вітчизни та розглядалося як політична альтернатива профранцузькій орієнтації діячів польського патріотичного руху (с. 3–4). У Відні знали, що серед провідних верств населення Галичини й далі залишалася численна група тих, хто з різних причин іще вагався в остаточному виборі політичної орієнтації. Правдоподібно, саме на цих осіб і розраховано памфлет Ангеловича. Можливість поширення «Спостережень» серед селян була, на мій погляд, обмеженою з огляду на масову неписьменність, яка панувала в цьому середовищі. Звертаючись до сумління й вірнопідданських почуттів галицької шляхти, греко-католицький митрополит закликав її засвідчити прихильність до династії, яка ось уже кілька віків мудро править велетенською імперією. Австрійський монарх, за словами Ангеловича, не прагне війни, однак, у разі потреби, він здатний поруйнувати підступні наміри ворогів, які хочуть «поділити нашу суспільну думку [...], хитро натякаючи, що, буцімто, цей поділ між нами вже існує»; «Австрійська імперія, – підкреслює він, – є тепер сильною, як ще ніколи досі, оскільки війни останніх років згуртували навколо трону Габсбургів усі народи їхньої держави» (с. 13).

Події австрійсько-французької війни 1809 р., під час яких Галичина і Львів були окуповані союзними щодо Франції військами Варшавського герцогства, поставили Антонія Ангеловича в ситуацію нелегкого вибору, ймовірно наслідки якого були оповиті імлою невідомого як для нього самого, так

і для очолюваної ним Церкви. По-перше, можна було довести свою відданість політичним переконанням, котрі він не раз публічно висловлював, але при цьому наразити на небезпеку свій сан і навіть життя; по-друге, можна було кон'юнктурно, тільки щоби перечекати скрутну годину, погодитися на співпрацю з окупаційними військами, але в такому разі піддатися ризикові втратити особисту довіру австрійського монарха та спровокувати його негативне ставлення до всього греко-католицького духовенства. На мій погляд, історичний факт вибору Антонієм Ангеловичем першого зі згаданих варіантів дій доводить не лише щирість раніше висловлених ним ідей, уявлень та етичних норм політичного характеру, але й розуміння архи-пастирем відповідальності за долю всієї пастви.

* * *

Свій політичний вибір митрополит Ангелович засвідчив уже другого дня польської окупації Львова (29 травня), коли демонстративно не з'явився на прийом, організований генералом Александром Рожнецьким у приміщенні Галицького губернаторства для депутацій від «усіх станів і прошарків міста». Під час цього прийому по черзі отримали аудієнцію представники апеляційного суду, адміністративних установ – від губернаторства до магістрату, а також єврейського кагалу та двох архиєпископів – латинського і вірменського. «Всі були прийняті ним якнайзичливіше, і їм було наказано, щоб кожен продовжував виконувати обов'язки, приналежні його посаді», – коментувала події того дня пані Карпінська, відзначаючи водночас у своєму листі до сина, що тільки одна відома

львівська особистість не засвідчила прилюдно поваги до нової влади, а саме – греко-католицький митрополит Ангелович:

[...] Але було послано за ним спеціально каноніка й одного з радників. Тож мусив приїхати, однак після прибуття на місце зазнав нападу натовпу, що юрмився там: «А! Це – шпигун! Це – німецька душа! Це той, хто дозволяв собі друкувати сатири на Наполеона». Коротко кажучи, ввійшов до генерала в найбільшому страху. Розповідають, що той прийняв його досить прохолодно та порадив вийти через інші двері, щоб уникнути переслідування з боку справжніх польських патріотів.⁷²

У світлі цього листа складається враження, що в уяві представників річпосполитської політичної культури справжніми патріотами виступали повстанці, а не прихильники монархії Габсбургів, яких ті, що стояли на боці Наполеона і Варшавського герцогства, мабуть, вважали патріотами несправжніми, кон'юнктурними. Згідно з іншими свідченнями, Рожнецький вимагав від Ангеловича – як доказу лояльності щодо нової влади – наказати духовенству не згадувати під час літургій імені австрійського цісаря та скласти присягу на вірність імператорові французів. Щоб уникнути негайної розправи, митрополит мусив виконати перше домагання, але друге, вочевидь, настільки сильно суперечило його світоглядом, а надто релігійному сумлінню, що він зважився на втечу. Можна лише припускати, що це рішення далось Ангеловичу таки непросто, оскільки від

⁷² ЦДІАУЛ, ф. 146 [Галицьке губернаторство у Львові], оп. 6, спр. 15, арк. 3643–3643 зв.

моменту вищезгаданого прийому в Рожнецького до часу втечі минуло аж десять днів. Правдоподібно, що це рішення було ухвалено лише тоді, коли відтягувати складання присяги Наполеонові далі було несила. Виїхавши 9 червня з міста в супроводі генерального вікарія Михайла Гарасевича під приводом візиту до маєтку римо-католицького архієпископа в Оброшині, Антоній Ангелович не повернувся назад і спробував на свій страх і ризик добратися до Угорщини⁷³.

Виходячи з аналізу творів Ангеловича, він не зміг прийняти «Тимчасового центрального уряду під протекторатом Великого Наполеона» саме тому, що його існування легітимізував імператор французів, якого, своєю чергою, зробила монархом «ненависна Богові» революція. Для людини глибокої християнської традиції було очевидним, що влада, яка походить не від Бога, є владою від Диявола, а тому, попри позірний успіх, не зможе довго протриматись і приречена на загибель. У дилемі вибору між християнським монархом (Францом) і монархом-Антихристом (Наполеоном) вибір Ангеловича був очевидний – зрештою, як і для більшості інших церковних єрархів не лише у володіннях Австрії, а й на всій території колишньої Речі Посполитої. Подібним був у 1809 р. вибір латинського митрополита Каетана Ігнаці Кіцького, який у момент вступу військ Варшавського герцогства до Львова наклав відлучення на дзвіниці, щоб не прославляти Наполеона, і не дозволив,

⁷³ Див.: Н. Устиянович. *Антоній Ангеловичъ, митрополіть Галицкій во время 1809 г.* Перемышль 1859, с. 8; М. Стахів. *Західна Україна та політика Польщі, Росії і Заходу (1772–1918)*, т. 1. Скрентон 1958, с. 44.

попри свій візит чемності до Рожнецького та осуд його позиції значною частиною шляхти, згадувати ім'я французького імператора під час літургій. Такими самими були потаємні думки очільника Римо-Католицької Церкви у Варшавському герцогстві архієпископа Гнезненського Ігнаці Рачинського, який, прославляючи під час літургій ім'я Наполеона, водночас таємно «повідомляв в одному з перших товариств міста [Варшави], що один святий клирик відкрив йому своє видіння кінця світу через 12 років, додавши при цьому, що Антихрист існує» та що його ім'я відоме всім⁷⁴. Натякаючи таким чином на особу французького імператора, архиєрей озвучив страхи традиціоналістської частини суспільності, для якої Наполеон був утіленням чужого для їхньої уяви світу революції. Таким чином, є всі підстави вважати політичну позицію Антонія Ангеловича відображенням загальної свідомості його стану, без поділу на конфесії. У Львові 1809 р. тільки єврейський кагал відкрито підтримав Наполеона, що викликало в духовенства християнських конфесій ще більшу відразу до французького монарха. Без відповіді натомість залишається питання, чому ж тоді лише унійного митрополита було осуджено як того, хто «ненавидить ім'я поляків».

Таємна втеча митрополита справила неабияке враження на львів'ян і викликала чимале занепокоєння в окупаційній владі.

⁷⁴ Поп.: «Il vient de communiquer dans une de premières sociétés de la ville [de Varsovie] qu'un saint ecclésiastique lui a révélé que le monde va finir dans douze ans, que l'antéchrist existe [...]». (Archives Diplomatiques (La Courneuve), série «Correspondence politique», sous-série «Pologne», vol. 325, f. 48).

Урядникам поліції було негайно надіслано наказ, «щоб [...] подали інформацію стосовно від'їзду А. Ангеловича», зазначивши при цьому, «хто після його від'їзду виконує обов'язки Митрополита», а також «які таємні розпорядження ним залишено, кому їх віддано»⁷⁵. Як показало розслідування, підстави для занепокоєння були більш ніж вагомими, адже напередодні від'їзду митрополит своїм пастирським листом не лише скасував видане ним раніше розпорядження згадувати під час літургій ім'я Наполеона, але й наказав, «щоб не підпорядковувалися жодній іншій юрисдикції, окрім його, хоч би де він перебував»⁷⁶.

Тимчасовий центральний уряд обох частин Галичини розіслав накази про затримання митрополита, пообіцявши за це винагороду в 1000 злотих. Невдовзі Ангеловича й Гарасевича було затримано та доставлено в м. Стрий⁷⁷, де вони перебували під арештом – на підставі декрету Тимчасового уряду від

⁷⁵ Пор.: «Zalecenie do urzędników policji Lwowskiej, aby [нерозбірливо написане слово] dali wiadomość: 1° Względem wyjazdu A. Angellowicza. 2° Kto obowiązki Metropolity po wyjeździe jego patruje. 3° Oraz jakie w tajemnicy przez niego zostawione rozporządzenia, komu oddane». (AGAD, Rząd Centralny Tymczasowy obojga Galicji, sygn. 1, k. 164).

⁷⁶ Пор.: «[...] Uciekszy ze Lwowa, ze zbliżeniem się wojsk Polskich, i zostawiwszy na piśmie zlecenia Duchowienstwu, aby żadnej innej, jak tylko jego, gdziekolwiek znajdować się będzie, nie uliegali yurysdykcy [...]». (AGAD, Akta Rady Ministrów Księstwa Warszawskiego, sygn. 66, k. 141).

⁷⁷ Див. докладніше: А. С. П[етрушевич]. Арестование польскими войсками митрополита Галицкаго Антонія Ангеловича въ городѣ Стрыѣ н. ст. 22 іюня 1809 года // *Временникъ Института Ставропигійскаго*. Львовъ 1903, с. 177–181.

13 червня про затримання вищих чиновників австрійської адміністрації як заручників – аж до несподіваного звільнення їх наприкінці червня внаслідок наступу австрійської дивізії Егерманна⁷⁸. Показовим є сам факт, що до церковного владики було застосовано такі ж карні заходи, як до австрійських урядовців – наприклад, директора львівської поліції Й. Рорера⁷⁹. Це доводить, наскільки важливою фігурою в адміністративній системі, створеній Австрією в Галичині, здавалась особа руського митрополита його політичним опонентам. Тож вони просто не могли дозволити Ангеловичу діяти згідно з його сумлінням. Намаганнями влади взяти під свій контроль єрархію Греко-Католицької Церкви слід витлумачувати призначення Ангеловичем, за поданням Тимчасового уряду о. Варфоломія Назаревича адміністратором Холмської єпархії⁸⁰. Показово, що це призначення відбулося протягом надзвичайно короткого періоду перебування митрополита під опікою Тимчасового уряду, різко контрастуючи з попередньою ситуацією, коли протягом п'яти років від смерті єпископа Порфирія (Важинського) (+ 1804) Холмська єпархія залишалася вакантною, а її адміністратором від 1805 р. був сам Ангелович. Повернувши собі свободу дій, митрополит скасує це рішення, яке, правдоподібно, мало на меті урізати сферу його адміністративної компетенції як очільника Церкви.

⁷⁸ Див.: В. Ададуrow. Львів у наполеонівську епоху, с. 224.

⁷⁹ Див.: *Die Stadt Lemberg in Jahre 1809 unter österreichischer, polnischer und russischer Regierung: Tagebücher eines Augenzeugen*. Lemberg 1862, с. 13.

⁸⁰ AGAD, Akta Rady Ministrów Księstwa Warszawskiego, sygn. 66, k. 143.

Втеча митрополита не лише перешкодила реалізації намірів окупаційної влади, але й завдала цим намірам нищівного удару з огляду на спричинений нею ефект, легко передбачуваний у тогочасній констеляції суспільних відносин, коли, за висловом Ангеловича, духовенство відіграло роль «кормчих душами» (*dusz sterownicę*)⁸¹. Йшлося про фактичне заблокування спроби профранцузьки налаштованої частини шляхти набрати з-поміж своїх селян достатнє число рекрутів до «Галицько-французької армії». Проповіді парохів, які, за прикладом свого митрополита, закликали зберігати вірність імператорові Австрії, таки негативно позначилися на планах окупаційної влади: на початку вона розраховувала отримати у східній частині Галичини, населеній головним чином уніатами, не менше 20 000 слухняних рекрутів, а врешті зібрала їх не більше 7 000⁸². Подекуди ж селяни виявили не просто ухильне, а відверто вороже ставлення до тимчасової влади. Наприклад, у рукописній «Хроніці Улашківського монастиря» зазначалося, що в Заліщиківському циркулі «хлопи перестали слухатись своїх панів, ловили польських легіонерів й передавали австрійцям, для того щоб їх було покарано смертю»⁸³. За оцінкою французького

⁸¹ [A. Angellowicz]. *List pasterski do dyecezyów Przemyskiej, Samborskiej, Sanockiej, Lwowskiej, Halickiej*, с. 11.

⁸² ЛННБУ, відділ рукописів, ф. 5 [князі Оссолінські], спр. 4312, арк. 93–96, 105. Див. також: J. Białinia-Chołodecki. *Lwów w czasie wojny Napoleona Wielkiego w latach 1809–1814*. Lwów 1927, с. 32.

⁸³ Цит. за: В. Щурат. Відрух наполеонщини на Галицьким Поділлі // його ж. *На досвітку нової доби: Студії й замітки до історії відродження Галицької України*. Львів 1919, с. 7.

історика, «руські селяни, висловившись проти Наполеона, спричинилися до втримання цієї провінції під австрійським пануванням, від якого так прагнули звільнитися поляки»⁸⁴.

У «Лекціях з історії Галицької Руси» відомий громадський діяч та історик середини ХІХ ст. Володимир Антонович зазначав, що своєю поведінкою у 1809 р. митрополит прагнув «схилити свою паству прийняти владу Австрії як кращу польській»⁸⁵. На мій погляд, доволі спонтанна втеча Ангеловича навряд чи мала висхідною точкою настільки далекосяжну й добре продуману стратегію дій. Скоріше за все, вона стала особистим протестом митрополита у відповідь на політичний тиск окупаційної влади, який у системі тодішніх суспільних відносин набув, утім, значення політичного вибору всієї греко-руської конфесії. Подальше ув'язнення митрополита перетворило його в очач підлеглого духовенства на мученика, який зазнав переслідувань від безбожних революційних військ за свої християнські переконання. Згодом австрійський імператор високо оцінив вчинок Ангеловича й Гарасевича: зокрема, останнього «за виявлені ним докази найпалкішого патріотизму» було піднесено до шляхетського титулу барона Австрійської імперії фон Нойштерн⁸⁶.

⁸⁴ A. Leger. *Wielkie Księstwo Warszawskie 1796–1813* // *Napoleon w świetle najnowszych badań* / ред. E. Lavisse, A. Rambaud, част. 2. Warszawa 1901, с. 22.

⁸⁵ Рукописний конспект згаданих лекцій зберігається в: ЛННБУ, відділ україніки, № 29398, арк. 254–255.

⁸⁶ *Gazeta Lwowska*, 23 sierpnia 1811, № 42, с. 1037. Див. також: Ф. И. Св[истунь]. *Прикарпатская Русь подъ владѣніемъ Австріи, ч. 1: 1772–1848*.

Після повернення Львова під владу Австрії (що могло бути витлумачене митрополитом як рука Божественного провидіння і безперечний доказ слухності його вибору), а самого Ангеловича – в митрополичі палати на Святоюрській горі уряд Варшавського герцогства продовжував оцінювати діяльність очільника Греко-Католицької Церкви в тому ж дусі нетерпимості. На упередження політичного і станового характеру наклалися істотні світоглядні розходження, адже більшість варшавських урядовців були масонами й з особливою погордою ставилися до «фанатизму» духовенства, а надто «руського обряду», яке, у світлі стереотипних уявлень річпосполитської доби, здавалося їм особливо неосвіченим і забобонним. Цього разу «каменем спотикання» стало цілком зрозуміле бажання митрополита зберегти церковну юрисдикцію в приєднаній до складу герцогства згідно з умовами Шенбрунського миру від 14 жовтня 1809 р. частині Галичини, на території якої опинилося Холмське єпископство. Згідно з формулюванням міністра поліції, митрополит

навіть тепер таємно видає накази Духовенству грецького обряду в краї, який було приєднано до Варшавського Герцогства, називаючи уряд Варшавського Герцогства тимчасовим, неспроможним і приреченим на швидке падіння, заохочуючи натомість до вірності й послуху Австрійському Урядові. А побоюючись, щоб Руське Духовенство, зваблене таким підбуренням, не втовкмачило в голову

Львовъ 1895, с. 124. Ангелович іще в листі від 23 квітня підкреслював, що генеральний вікарій Гарасевич є «патріотом цісаря» (К. Студинський. Матеріяли до історії культурного життя в Галичині, с. 12).

неосвіченого люду неприязних щодо Уряду вражень і не дало приводу для якихось оман, Міністр видав зі своєї управи накази стежити за вчинками Руських священників з метою в корені запобігти цьому.⁸⁷

Як доказ намагання Ангеловича перешкодити інтеграції Холмської єпархії до Варшавського герцогства розглядаю призначення ним ще в 1809 р. її тимчасовим адміністратором (без згоди Тимчасового уряду) представника світського духовенства, «декана на прізвище Грабовський», з наданням тому всіх необхідних повноважень⁸⁸.

⁸⁷ Поп.: «[...] Teraz nawet potayemnie wydaje rozkazy do Duchowienstwa *ritus greci* w kraju do Xięstwa Warszawskiego przyłączonym, wystawiając rząd Xięstwa Warszawskiego za tymczasowy, niezdatny i ku bliskiemu upadkowi nachylony, a zachęcając do wierności i ulieglności Rządowi Austriackiemu. Minister z obawy aby takowym podsyceniem uwiedzione Ruskie Duchowienstwo nie wpoilo w umysł nieoswieconego ludu nieprzychylnych dla Rządu wrażeń i nie dalo powodu do yakis złudzeń, wydał z urzędu swego rozkazy sledzenia postępów księży Ruskich, w celu zapobiegania temu zaraz w początkach» (AGAD, Akta Rady Ministrów Księstwa Warszawskiego, sygn. 66, k. 141).

⁸⁸ Поп.: «Sessya 98, dnia 24^{go} stycznia 1810, w domu J[аśnie] W[ielmożnego] Prezesa Rady w przytomności yego oraz ministrów spraw wewnętrznych, skarbu, policji. Minister spraw wewnętrznych z powodu komunikowanego sobie z ostatniey sessyi przedłożenia względem Metropolity Angellowiczа оświadcza, iż [...] ten miał nominować administratorem z udzieloną mu od siebie władzą dziekana nazwiskiem Grabowskiego bez wiedzy Centralnego Rządu, na którego podanie wprzód już wyznaczyl był na ten urząd Xiędza Nazarewiczа; względem tey wiadomości minister oczekuje yeszcze podtwierdzenia [...]» (Там само, k. 142-143).

Довший час міністри вагалися обрати радикальний, неканонічний спосіб розв'язання конфліктної ситуації, оскільки «з таким упередженням і забобонним Духовенством, яким є Руські Попи, належить із політичних міркувань зберегти всі формальні процедури, до яких вони звикли»⁸⁹. Утім, призначення в 1811 р. на вакантний єпископський престол у Холмі монаха-василіянина Фердинанда (Домброви-Цехановського) таки було здійснене герцогом Варшавським без погодження його кандидатури з митрополитом Ангеловичем, якого лише поінформували про ухвалене рішення⁹⁰. Враховуючи непрості стосунки,

⁸⁹ Пор.: «Uważa nakoniec minister iż z Duchowieństwem tak uprzedzonym i zabobonnym, jakim są Popi Ruscy, wypadła z polityki zachować wszystkie formy, do których są przywykli. Minister policyi udziela wiadomość powziętą z tego samego doniesienia, gdzie go ostrzeżono o niebezpiecznych związkach w tym kraju Metropolity Ruskiego [...]» Там само, к. 143).

⁹⁰ Пор.: «№ 132/29. Wydział religijny, w Warszawie dnia 11go M[iesiąca] Marca roku 1811. Minister spraw wewnętrznych y religijnych, w uskutecznieniu wyraźnej woli Nayasniejszego Pana pod dniem 21 zeszłego M[iesiąca] Lutego sobie obiawoney, ma honor zawiadomić Jaśnie W[ieliebnego] Xiędza Angellowicza Metropolitę Halickiego obrządku Greko-Uniackiego – iż Yego Królewska Mość chętnie i spiesznie przychyliła się w przebraniu władzy swey duchowney w kraju do Xsięstwa Warszawskiego wcielionym, na czołę Jaśnie Wielmożnego W[ieliebnego] Ciechanowskiego Biskupa Chełmskiego tegoż obrządku, sobie przyjąć raczył, przyczym załącza zapewnienie naywiraźniejszego dla niego uszanowania» (ЦДАУЛ, ф. 201, оп. 4, спр. 1772, арк. 1). Про Холмську єпархію в цю епоху див.: J. Lewandowski. Grekokatolicka diecezja Chełmska w realiach polityczno-ustrojowych Księstwa Warszawskiego // *Annales universitatis Mariae Curie-Sklodowska*, т. 62. Lublin 2007, с.77–84.

які склалися в Ангеловича з Василіянським чином⁹¹, такі дії не були спрямовані на залагодження конфлікту, а оскільки було понехтувано церковними канонами, само це призначення мало надто революційний характер, щоби стати надійним підґрунтям для легітимізації становища єпископа-номінанта в ерархії його Церкви.

Після 1810 р. ім'я владики Ангеловича практично зчезло з публічної сфери. Його немає в переліку найвищих духовних осіб, які збиралися в лютому 1812, 1813 та 1814 рр. у латинському катедральному соборі на урочисту месу з нагоди тезоіменин цісаря⁹². Лише в серпні 1814 р. друкована у Львові польською мовою «Львівська газета» вмістила на першій шпальті коротке повідомлення про смерть греко-католицького митрополита та чин похорону в соборі св. Юра⁹³. Натомість на шпальтах німецькомовної «Львівської газети», яка видавалася з 1812 р. у Відні й була призначена в основному для чиновників провінційної адміністрації та офіцерського корпусу, смерть і похорон Антонія Ангеловича представлено значно розлогіше: темі присвятили три колонки на перших двох

⁹¹ Ангелович негативно поставився до обстоюваної Галицьким губернаторством кандидатури василіянина Доротія (Міхальського) на тимчасового адміністратора Холмської єпархії. Ще 23 квітня 1809 р. митрополит охарактеризував імператорові Францу цього кандидата як «неспроможного виконувати єпископські обов'язки через кволість і брак фізичних і моральних сил» (К. Студинський. Матеріали до історії культурного життя в Галичині, с. 12).

⁹² Див.: *Gazeta Lwowska*, 12 lutego 1812, № 11, с. 89; 14 lutego 1813, № 14, с. 113; 15 lutego 1814, № 13, с. 109.

⁹³ *Gazeta Lwowska*, 12 sierpnia 1814, № 64, с. 577.

сторінках одного із серпневих номерів, у досить докладному некролозі було зроблено акцент як на надзвичайній освіченості й адміністративному хисті митрополита, так і на його діях у 1809 р., що були спричинені «патріотичними почуттями»⁹⁴. Ця дискурсивна докладність доводить значно більшу увагу й пошану до Ангеловича з боку центрального уряду, ніж з боку польськомовної суспільності Галичини.

Правдоподібно, край політичній активності Ангеловича поклала важка хвороба (єпископ їздив на води в Угорщину ще до його номінації митрополитом⁹⁵). Передчуваючи швидкий уже кінець, владика фактично визначив свого правонаступника, якого 20 вересня 1813 р. було висвячено на єпископа Перемишльського⁹⁶.

Дня 26 вересня тут [у Перемишлі. – В. А.] Його Превелебність отець Михайло Левицький, греко-католицький єпископ, відбув свій урочистий в'їзд. Першою функцією, яку [він] здійснив у своїй катедральній церкві, була молитва про щасливий успіх зброї нашого цісаря, нашого найласкавішого монарха, і *Te Deum* на честь здобутих до цього часу цісарсько-королівськими й союзними військами перемог над неприятелем [тобто Наполеоном. – В. А.]. На цій урочистості були присутні, крім численного згромадження духовенства, цісарсько-королівський циркульний уряд, розквартировані тут цісарсько-королівські військові, інші

⁹⁴ *Lemberger Zeitung*, 22. August 1814, № 100, с. 520–521.

⁹⁵ Див.: К. Студинський. Матеріяли до історії культурного життя в Галичині, с. 5.

⁹⁶ *Gazeta Lwowska*, 24 września 1813, № 77, с. 643.

Розділ 4

тутешні чиновники міської та монаршої адміністрації, а також велике число мешканців міста й околиць.⁹⁷

Ідейно та світоглядно Михайло Левицький був гідним продовжувачем австрійського монархічного патріотизму свого попередника, з готовністю жертвував, як і його оточення, власні кошти для підтримки соціальної стабільності, розхитаної воєнним лихоліттям⁹⁸.

* * *

Залишивши осторонь аплікацію до тогочасних подій категорій національного конфлікту (яка стала наслідком анахронічного перенесення на історіографічний ґрунт упереджених оцінок, що їх дали поведінці митрополита як його політичні опоненти, так і дослідники, заангажовані в польсько-українське протистояння пізнішої доби), бачимо, що у творах Антонія Ангеловича політичного характеру годі шукати якогось доведення прав руської нації на шкоду польській. Натомість розглянувши ці тексти як частину суспільного дискурсу своєї епохи, з'ясуємо, що за призначенням і змістовою частиною вони були відповіддю на промовані Французькою революцією принципи суверенітету нації та громадянської рівності, – відповіддю, основою на засадах християнського світогляду, а отже, консервативною за своєю суттю.

⁹⁷ *Gazeta Lwowska*, 12 października 1813, № 82, с. 689–690.

⁹⁸ Див., наприклад, інформацію про пожертву владикою Михайлом, а разом із ним – і парохом с. Дроздовичі Іваном Могильницьким, відповідно, 50 і 12 ринських злотих «для вояків, поранених на полі слави» (*Gazeta Lwowska*, 12 grudnia 1813, № 103, с. 895).

Антоній Ангелович, який 1805 р. гордо йменував себе «з Божої ласки єпископ Перемишльський, Самбірський, Сяноцький, адміністратор вакантних Львівської, Галицької, Кам'янецької, Холмської, Белзької і Берестейської дієцезій», наполягав на приматі освяченого традицією принципу легітимної влади австрійського монарха й розумів суспільство як священний – а отже, такий, що його не можна уневажнити – договір станів (а не націй) з імператором, став тим самим в один ідейний ряд із такими відомими критиками Французької революції й батьками сучасного консерватизму, як Жозеф де Местр, Едмунд Берк, Огюстен де Баррюель, хоча літературна спадщина митрополита не вражає ні блискучим стилем, ні глибокими узагальненнями.

Мета творів унійного єрарха полягала не в тому, щоб захищати руську націю від повернення польського панування, – він прагнув застерегти численних у Галичині любителів Бонапарта від учинення гріха проти визначеного Богом суспільного порядку, який гарантував права дворянства, духовенства і селян як окремих суспільних станів. У дискурсі владики йдеться про велику імперську родину-батьківщину, в якій немає місця для відмінних від волі «улюбленого монарха» громадських чи індивідуальних інтересів. Накладені на це підґрунтя політичних уявлень Антонія Ангеловича про суспільство, факти його діяльності набувають напрочуд логічного витлумачення, постаючи як феномен, тісно пов'язаний з історичним контекстом його епохи.

Вадим Ададуров

Chapter 4

“The Loyal Subject of His Imperial Majesty”: The World of Political Views of Metropolitan Antonii Anhelovych (by Vadym Adadurov)

The author of this chapter proceeds from the theoretical and methodological impossibility to reconstruct the intellectual biography of the first Greek Catholic Metropolitan of Halych, Antonii Anhelovych (1756/1757?–1814), using a national-centric approach. Conflicting Ukrainian and Polish national discourses since the mid-19th century have so far produced equally anachronistic explanations of the early Habsburg period in Galicia. These ideological, rather than academic, statements do not take into account the pre-modern sociocultural coordinates in which three generations functioned after the partitions of Poland. Representatives of the generation born between 1750 and 1770 already had to make an existential choice between the revolutionary sociocultural meanings of enlightened libertarianism and the traditional values of Christian conservatism. The author starts from the premise that the self-identification of elites in Eastern Europe during the divisions of the Commonwealth and the Napoleonic wars was increasingly determined by the desire of their representatives, in particular, the Uniate clergy, to improve their position through the creation of networks of ideological solidarity with the imperial center and its provincial bureaucracy. Characteristic features of imperial identities were devotion to the monarch and a willingness to join in the development and defense of his

imperial project. The faithfulness resulted in the rapid advancement of the career, and the opportunity to improve the material and educational status of one's social group (in this case, the clergy). Using a deductive method that allows us to look at the microcosm of ideas, values, and mentality of a particular individual through the wide aperture of social culture of his era, the author carefully recreated the world of political ideas of the Bishop Anhelovych, the head of the Ruthenian Greek Catholics and an active patriot of the Emperor and the Austrian fatherland, hostile to the ideas of nationalism and anti-clericalism of the French Revolution. Testimonies from the archives of Austria, the Vatican, France, Poland, Ukraine, as well as the Viennese and Lviv press of the time had been used. The imperial discourse of Anhelovych was interpreted as a lengthy textual trajectory from its beginnings in the era of Josephism to its climax during the 1809 war.

**«ПОСЛУХ НАЙВИЩИМ ПРИКАЗАМ
І БАЖАННЯМ Є КОНЧЕ ПОТРІБНИЙ»:
«ПОВИННОСТІ ПІДДАНИХ»
ІВАНА МОГИЛЬНИЦЬКОГО (ЛЬВІВ, 1817)
І «ЛИСТИ ДО ЛЮБЕЗНИХ ЗЕМЛЯКІВ»
ГРИГОРІЯ КВІТКИ-ОСНОВ'ЯНЕНКА (ХАРКІВ, 1839)**

**ФОРМУВАННЯ ТРАДИЦІЇ НАВЧАННЯ ПІДДАНИХ
ВІРНОСТІ ПРЕСТОЛУ ЇХНЬОЮ РІДНОЮ МОВОЮ**

Будь-яка влада спирається на систему дискурсивної легітимізації¹, ефективність якої залежить не лише від набору й змісту комунікативних засобів, але й від урахування соціокультурних особливостей «підданих», у тому числі – потреби влади транслювати свої політичні сенси зрозумілою їм мовою. Лінгвістичний інструментарій стає важливим у формуванні культури

¹ Див., наприклад: T. A. van Dijk. *Discourse, Power and Access // Texts and Practices: Readings in Critical Discourse Analysis.* / ред. C. R. Caldas-Coulthard, M. Coulthard. London – New York, NY 1996, с. 84–104.

«Послух найвищим приказам і бажанням є конче потрібний»

вірнопідданства в модерних імперських системах, і особливо заманливо розглянути його застосування в компаративному вимірі на прикладі однієї етнічної групи, яка належала до складу різних імперських спільнот. Тут ітиметься про приклад українців (у тогочасних поняттях – «русинів», «малоросів», «черкасів» тощо) в австрійських і російських володіннях.

Упродовж XVIII ст. у різних адміністративних одиницях німецькомовного простору монархії Габсбургів оприлюднювали чимало брошурок про «обов'язки підданих», і після розпаду Священної Римської імперії німецької нації ця традиція тривала в новоствореній у 1804 р. Австрійській імперії. Пропагандою «обов'язків людини і громадянина», зокрема, займався видатний реформатор австрійської системи освіти Йоган Ігнац фон Фельбігер²; саме про ці обов'язки йшлося також в окремих розділах у різних шкільних підручниках, які в Австрійській монархії друкували різними мовами, включно з «руською»³. На підставі Фельбігерової німецькомовної моделі 1817 р. у Львові вийшла окрема брошурка⁴, автор якої, канонік перемиського греко-католицького капітулу Іван Могильницький,

² Н. Engelbrecht. *Veränderungen im Erziehungsanspruch der österreichischen Schule. Ein historischer Exkurs*. Klagenfurt 1998, с. 2 (з вказівкою на: *Anhang zum Lesebuch für Landschulen. Pflichten der Unterthanen gegen ihre Monarchen. Zum Gebrauche der deutschen Schulen*. Wien 1782).

³ М. Мозер. *Причинки до історії української мови*, 3-тє вид. Вінниця 2011, с. 420–453.

⁴ *Повинности подданыхъ къ ихъ Монарсь. Во оупотребленіе оучилищъ парафіальныхъ. Въ Львовѣ: Писмены Іосифа Піллера, кес. Крал. Губер. Типографа. 1817 Года* (далі – ПП).

роз'яснював учням парафіяльних шкіл «руського обряду» ідеологію влади в Австрійській імперії⁵.

У Російській імперії традицію друку книжок про «обов'язки» запозичили також у XVIII ст. У 1726 р., через рік після смерті Петра I, у Санкт-Петербурзі вийшов російський переклад двотомної книжки Самуеля фон Пуфендорфа⁶. Ще цікавішим у контексті плекання культури вірнопідданства є російський переклад (з важливими змінами)⁷ доволі об'ємистої (250 с.) книж-

⁵ Цю брошурку було перевидано 1858 р.: *Обязки подданныхъ къ своему Монарху. Въ употребленіе школъ народныхъ*. Вѣдень. Въ ц. к. наклады школьныхъ книжокъ. 1858; уже назва показує, наскільки редактори тоді змінили мову (хоч іще не в дусі «народовців»), а зміст змінили дуже мало (див. витяг у посиланнях у розділі 4.2.).

⁶ *О должности челоуька и гражданина по закону естественному книги двѣ. Сочиненныя Самуиломъ Пуфендорфомъ. Нынѣ же На Россіискій съ Латінскаго преведенныя, Повелѣніемъ Благочестивѣйшія Великія Государыни ЕКАТЕРІНЫ АЛЕКСІЕВНЫ, Імператрицы и Самодержицы Всероссийскія, Благословеніемъ же святѣйшаго Правительствующаго Всероссийскаго СВНОДА*. Напечатаны же въ САНКТЪПЕТЕРБУРГСКОЙ Типографіи Ноября въ 17 день, 1726 года (передрук: Санкт-Петербург 2011). За спостереженнями Макса Окенфуса, цей твір був поширеним у бібліотеках російських імперських чиновників ще до появи його російськомовного перекладу (M. J. Okenfus. *The Rise and Fall of Latin Humanism in Early Modern Russia*. Leiden 1995, с. 103).

⁷ Про переклад загалом і про найважливіші зміни див.: M. Okenfus. *The Rise and Fall*, с. 206–213 (з одного боку, додано багато цитат із Біблії; з другого – у розділі про селян є чимало пропущень, зокрема тому, що Фельдгігерів опис ідеального «селянського стану» («Bauernstand») занадто виразно відрізнявся від реального становища селян Російської імперії, яка щойно зазнала Пугачовського бунту). За вказівки щодо наведених тут перекладів дякую Володимирові Маслійчуку та Володимирові Склокіну.

«Послух найвищим приказам і бажанням є конче потрібний»

ки згаданого вище Йогана Ігнаца фон Фельбігера під назвою «О должностях человека и гражданина»⁸: це вже була «Книга, к чтению определенная в народных городских училищах Российской империи»⁹, яка, вийшовши 1783 р. в Санкт-Петербурзі, стала фундаментом обов'язкових курсів «о должности человека и гражданина», запроваджених унаслідок училищної реформи 1786 р. у школах Російської імперії¹⁰. Утім, через низький стан розвитку шкільництва в царській Росії безпосередній ефект від цих підручників залишався таки обмеженим. Окрім цього, сама мова тексту не була зрозумілою всім мешканцям Російської імперії, включно з населенням її окраїн. Саме тому 1839 р. провінційний чиновник Григорій Квітка (Квітка-Основ'яненко) оприлюднив у Харкові авторську версію напучення подібного роду¹¹, в якій пропагував ідеологію імперської влади на підставі місцевої народної мови і вкрай популярного трактування змісту.

ДВА ІМПЕРСЬКІ ЧИНОВНИКИ І АВТОРИ

Живучи й працюючи у двох монархіях, Іван Могилянський і Григорій Квітка(-Основ'яненко) були на локальному рівні

⁸ Усі російськомовні матеріали наведено за осучасненим правописом.

⁹ «Изданная по высочайшему повелению царствующей императрицы Екатерины Вторыя».

¹⁰ М. П. Стародубцев. Реформы образования Петра I и Екатерины II // *Известия Российского государственного педагогического университета имени А. И. Герцена* 148 (2012) 141–150.

¹¹ [Г. Квітка:] *Лысты до любезныхъ землякивъ*. Харьковъ. Въ губернской типографіи. 1839 (далі – КЛ). Висловлюю подяку Центральній науковій бібліотеці Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна, зокрема пані Ірині Кононенко, за фотографії першодруку.

учасниками («агентами») різних імперських систем управління. Це, однак, не перешкодило їм спричинитися, кожному по-своєму, до розбудови мови й «словесності» своєї етнічної групи.

Іван Могилянський (1778, Улюч – 1831, Перемишль), священник і канонік Перемиської єпархії, студіював богослов'я у Львові й навчався на богословському факультеті Віденського університету. 1817 р. його було обрано послом Галицького крайового сейму, 1818 р. відзначено австрійським шляхетським званням із предикатом «Ritter von» (лицар), зокрема через заслуги з розвитку греко-католицьких парафіяльних шкіл у Галичині. У 1816 р. Могилянський став ректором заснованого ним Дяко-вчительського інституту в Перемишлі, того самого року він заснував Товариство галицьких греко-католицьких священників для поширення письма, просвіти і культури серед вірних на основі християнської релігії. Могилянський написав не лише важливі для галицьких русинів букварі й катехизми, а й рукописну «Граматику азыка славено-рускаго» та надзвичайно важливу передмову до неї – науковий трактат «Вѣдомѣсть о рускомъ языкѣ», що з 1829 р. вийшов у перекладах у польсько- й російськомовних журналах¹². У цьому тексті автор науково доводив незалежність руської мови супроти російської, польської та церковнослов'янської.

¹² Б. Білий. Могилянський Іван // *Енциклопедія історії України*, т. 7: *Мі-О* / редкол.: В. Смолій (голова) та ін. Київ 2010. Про «Повинности» у статті не згадано. Про Могилянського див. також: М. Мозер. *Причинки до історії української мови*, с. 384–453; М. Moser. *New Contributions to the History of the Ukrainian Language*. Edmonton – Toronto 2016, с. 171–218.

«Послух найвищим приказам і бажанням є конче потрібний»

На відміну від Івана Могильницького, Григорій Квітка (1778, с. Основа біля Харкова – 1843, Харків), нащадок старшинсько-козацького роду, зайняв у пантеоні історії української мови й літератури безумовно помітніше й більш знане місце. Після короткої військової кар'єри Квітка був послушником у монастирі (1804–1805 рр.), згодом повернувся на світський шлях: у 1806–1807 рр. служив у народному ополченні, у 1817–1828 рр. був маршалком повітового дворянства, згодом – головою Харківської палати кримінального суду. Квітка – один із засновників Харківського професійного театру (з 1812 р. працював його директором), Благодійного товариства (1812 р.), Інституту шляхетних дівчат (1812 р.), Харківської губернської бібліотеки (1838 р.), був членом Товариства наук при Харківському університеті. Він брав участь у виданні журналу «Українській Вѣстникъ» (1816–1817 рр.), сприяв виданню альманаху «Молодикъ» (1843–1844 рр.)¹³. Від 1820-х рр. Квітка займався літературною діяльністю. Спочатку він писав комедії, і деякі з них популярні досі (зокрема «Сватання на Гончарівці», 1835 р.). Згодом Квітка писав бурлескную прозу («Салдацький патрет», «Мертвецький великдень», повість «Конотопська відьма»), нарешті – сентиментальную прозу («Маруся», 1834 р.; «Сердешна Оксана», 1841 р.). Серед його російськомовних творів заслуговують на увагу історико-художні та етнографічні нариси, як-от «Головатый» (1839 р.), «Украинцы» (1841 р.), «История театра

¹³ У сучасних наукових працях назви цих журналів найчастіше наводять українською. Однак у них переважали російськомовні тексти, тому наводжу їх в оригінальній формі.

в Харькове» (1841 р.)¹⁴. Натомість «Лысты до любезныхъ землякивъ» (1839 р.), хоч їх давно оприлюднено в різних осучаснених виданнях творів Квітки-Основ'яненка¹⁵, не належать до його найвідоміших творів¹⁶.

МОВА ВІРНОПІДДАНИХ ПОВЧАНЬ ТА ЇЇ АДРЕСАТИ

Щоби зрозуміти мову – чи то, краще, мови – творів Івана Могильницького і Григорія Квітки, варто стисло нагадати про різні шляхи розвитку їхньої рідної мови в Австрійській і Російській імперіях.

У Галичині¹⁷ до революції 1848–1849 рр. фактично всі руські інтелектуали, які працювали над розвитком народної мови, були греко-католицькими священиками¹⁸. І хоч, починаючи від 1830-х рр., декого з цих священиків уже тягнуло до світської художньої літератури (включно з перекладами), переважною цариною їхньої діяльності залишалися інші сфери: панегірич-

¹⁴ Л. Шепель. Квітка-Основ'яненко, Григорій Федорович // *Енциклопедія історії України*, т. 4: *Ка-Ком* / редкол.: В. Смолій (голова) та ін. Київ 2007.

¹⁵ Див., наприклад: Г. Квітка-Основ'яненко. *Зібрання творів у семи томах*, т. 7. Київ 1981, с. 418–434.

¹⁶ Див. також: Ол. Александров. Масово-комунікаційні моделі «Листів до любезних земляків» Григорія Квітки-Основ'яненка // *Діалог: ме-діа-студії* 18–19 (2014) 16–26.

¹⁷ Нагадаємо, що до 1849 р. Буковина входила до складу корунного краю «Galizien und Lodomerien». Про закарпатські території тут не йтиметься.

¹⁸ M. Moser. Clerics and Laymen in the History of the Modern Standard Ukrainian Language, с. 82–98.

«Послух найвищим приказам і бажанням є конче потрібний»

ні вірші, проповіді, а також навчальна і (дедалі більше) наукова проза, для якої не існувало жодних тяглих традицій¹⁹. Вибір цих жанрів сильно впливав на мову відповідних творів. Поки не сконсолідувалася праця над сучасною українською стандартною мовою²⁰, «руська» мова перших десятиліть XIX ст. часто рясніла словами й конструкціями з церковнослов'янських і «простомовних» традицій²¹, а також запозиченнями з польської чи, інколи, й із російської мови²². Функції модерної «високої мови» серед галицьких еліт зазвичай виконувала польська, часом – німецька, а в деяких контекстах – і латина.

Проте варто нагадати, що не лише Могильницький, але і його послідовники часто писали на підставі народної мови, коли в їхніх текстах шлося не про «високі», а про «побутові» справи²³. Це стосується також мовного середовища греко-католицьких парафіяльних шкіл, яке є особливо цікавим у контексті «Повинностей підданих». У букварях для цих шкіл

¹⁹ М. Мозер. *Причинки до історії української мови*, с. 303–331.

²⁰ Про поняття «стандартної мови» стосовно розвитку української мови в XIX ст. див., наприклад: М. Moser. *New Contributions to the History of the Ukrainian Language*, с. 337–349; М. Мозер. Стандартизація «руської» (української) мови в Галичині – досвід двох поколінь «народовців» // *Slovenské spisovné jazyky od teorie k praxi. Formování jazykového vědomí a postojů k jazyku* / ред. Н. Gladkova, М. Giger, О. Bláha. Praha 2018, с. 123–142.

²¹ Про так звану «просту (руську) мову» ранньомодерної доби див.: М. Мозер. *Причинки до історії української мови*, с. 40–131. Коротко зазначимо, що на цю мову сильно впливала польська.

²² Там само, с. 641–666.

²³ Там само, с. 420–453; М. Moser. *New Contributions to the History of the Ukrainian Language*, с. 219–228.

розділи про сільський побут часто написано на підставі народної мови русинів, розділи про катехизацію – на підставі «простої мови», а молитви й витяги з Біблії подано церковнослов'янською²⁴. У першій половині ХІХ ст. тексти про імперський порядок, які містилися в цих букварях, зазвичай були написані польською мовою (часом додавалися й німецькомовні тексти)²⁵. Саме тому «Повинности подданныхъ ку ихъ Монарсъ» слід уважати чи не першою спробою впровадити новітню «руську» мову до «високої» світської тематики. Текст цікавить нас навіть попри те, що він навряд чи був дуже поширений серед руського населення Галичини, а його мова вельми далека від народної.

Насправді мова брошури вкрай консервативна, вона перш за все ґрунтується на церковнослов'янській основі (*чесо ради: ПП, с. 5; множає: ПП, с. 4; имуце: ПП, с. 5; имуцья: ПП, с. 3; розмаитая* (закінчення!) *имена: ПП, с. 4*). Водночас у мові «Повинностей» трапляється чимало полонізмів (*поневажъ: ПП, с. 5; найвієнкшее: ПП, с. 10; тєразъ: ПП, с. 10; оразъ: ПП, с. 16; члонки: ПП, с. 11; крєвны: ПП, с. 32* тощо), і загалом вона

²⁴ Нагадаємо, що в Австрійській монархії, на відміну від Російської імперії, зберігалися традиції церковнослов'янської мови місцевої редакції. Див., наприклад: М. Мозер. Церковнослов'янська мова української редакції в дзеркалі міжнародної славістики // *Українське мовознавство* 45/2 (2016) 102–110.

²⁵ М. Moser. Multilingualismus und nationale Stereotype – mehrsprachige Erstlesefibeln aus Galizien // *Dekonstruktion und Konstruktion zwischen Sprach- und Literaturwissenschaft. Festschrift für Ulrich Schweier zum 60. Geburtstag* / ред. Е. Graf, I. Mendoza, В. Sonnenhauser. Leipzig – Wien 2015, с. 189–208.

складається з украї непереконливої мішанини з різних джерел. Правопис брошури етимологічний, при цьому є чимало відхилень, які пояснюються впливами місцевих руських діалектів (насамперед це стосується дуже свавільного вживання букв *и* та *ы* (див. *витяги* в 4 розділі); часом трапляється написання *и* замість *ь* (див. *ихати*: ПП, с. 5, замість *ьхати*) тощо²⁶. Структура брошури близька до катехитичної: весь текст побудовано на чергуванні питань і відповідей, при цьому останні позиціоновано як одвічну істину в найвищій інстанції. Іванові Могилянському не були потрібні жодні офіційні обґрунтування своєї публікації та її мети. Ця локальна адаптація загальноімперського тексту була призначена для офіційного вжитку в руськомовних парафіяльних школах, які підтримувала імперська влада.

Мовна ситуація в так званих «малоросійських» губерніях Російської імперії в ранньому ХІХ ст. суттєво відрізнялася від галицької. Відносно молодою «високою» мовою серед тутешніх еліт була тоді новозбудована російська стандартна мова²⁷, а серед верхів суспільства, починаючи від другої половини ХVІІІ ст., – і французька (для декого навіть у Російській імперії, зокрема на Правобережжі, за «високу» слугувала

²⁶ Наводжу тут текст у трохи спрощеному вигляді; насправді його видрукувано давньою кирилицею, з відповідними характеристиками: вживання малого юса, титла тощо.

²⁷ Розбудова російської стандартної мови відбувалася впродовж ХVІІІ ст., і цей процес не завершився миттєво, див.: «While the Modern Russian period is usually reckoned from Pushkin's time, standardized language whose norms started to form in the late 1800s stabilized in the middle of the twentieth century» (В. Comrie, G. Stone, М. Polinsky. *The Russian Language in the Twentieth Century*. Oxford 1996, с. 3–4).

польська мова). Ситуація з «малоросійською» словесністю суттєво відрізнялася від тої, що була в Галичині. По-перше, від пізнього XVIII ст. тутешню редакцію церковнослов'янської мови було офіційно замінено російською, а сфера вживання церковнослов'янської мови як такої обмежувалася релігією²⁸. У діловодстві місцева мова вийшла з ужитку між 20-ми і 70-ми рр. XVIII ст.²⁹, її замінила російська. «Простомовні» традиції замовкли ще раніше, від пізнього XVII ст.³⁰ Упродовж XVIII ст. письменство місцевою мовою дедалі більше обмежувалося сферою «низьких», комічних жанрів: сатир, комедій та бурлесків. «Енеїда» Івана Котляревського 1798 р. мало що змінила; недаремно Тарас Шевченко в 1847 р. назвав її, за всієї належної поваги, «сміховиною на московський шталт»³¹.

У середині 30-х рр. XIX ст. саме Григорій Квітка зробив великий крок у напрямку зміни соціолінгвістичного статусу локальної мови, довівши в 1834 р. своєю «Марусею», що тутешня народна мова годилася не лише для бурлеску, – нею можна викликати й модні тоді «сентиментальні» сльози³². Проте

²⁸ М. Мозер. Церковнослов'янська мова української редакції, с. 102–110.

²⁹ М. Мозер. *Причинки до історії української мови*, с. 280–302; M. Moser. Russisch in der Privatkorrespondenz ukrainischer Frauen aus dem 18. Jahrhundert // *Die russische Sprache und Literatur im 18. Jahrhundert: Tradition und Innovation – Русский язык и литература в XVIII веке: традиция и инновация. Gedenkschrift für Gerta Hüttl-Folter* / ред. J. Besters-Dilger, F. Poljakov. Frankfurt am Main 2009, с. 289–322.

³⁰ М. Мозер. *Причинки до історії української мови*, с. 112–131.

³¹ М. Мозер. *Тарас Шевченко і сучасна українська мова: спроба гідної оцінки*. Львів 2012, с. 54.

³² Див., наприклад: М. Мозер. *Історія української мови*. Київ 2018, с. 18–19.

«Послух найвищим приказам і бажанням є конче потрібний»

й «Марусю», певна річ, ще не було написано українською стандартною мовою: остання ще не стала мовою навчання, преси, судочинства тощо. Тому Квітка, заповзявшись пояснювати імперську владу селянам, вирішив виступити не як учитель, а як «землякъ вашъ Основ'яненко», що дружньо викладає все так, якби сидів у шинку, але говорить від імені влади: «Отже-то Началство и подозволило мыни обо всимъ до васъ пысаты, та усе по нашому, щобъ усякому розумно було, и що бъ вы усе до слова розибралы, не толкуючы его по своему» (КЛ, б. с.; з передмови). Чому саме він пішов цим шляхом, Квітка пояснив представникам місцевих еліт у вельми цікавому російськомовному рекламному оголошенні в «Прибавлениях» к «Харьковским губернским ведомостям» (1840, № 1):

Простой народ наш любит и склонен к учению. В селении, где есть церковь, а следовательно есть и пан дяк, безошибочно можно положить на 500 душ пять письменных. [...] Решился я приняться беседовать с ними о предметах, необходимых для них, но еще не ясно ими понятых; об обязанностях их к начальствам, властям, семействам и благосостоянию своему. Писать к ним книжным языком не было бы никакой пользы, и они бы то же сказали: «Очень чувствительно, да непонятно». Потому я принялся говорить им их языком и объяснять по их понятиям.³³

³³ Цит. за: Г. Квітка-Основ'яненко. *Зібрання творів*, т. 7, с. 433–434. У рекламі Квітка пропонує брошурку «гг. управляющим казенными крестьянами, гг. помещикам как здешней, так и других губерний, где понятно малороссийское наречие. Пусть прикажут испытать: приняты ли будут сельскими грамотеями эти листы и понятны ли они будут слушающим их?».

Роль «земляка», який пояснює імперські порядки «по-нашому», дозволила Квітці радше «бесідувати», ніж писати, максимально орієнтуючись на мову й мовлення слобожанського селянина. Термінологія влади в нього переважно російська, і загалом трапляється чимало росіянізмів. Правопис «Листів» ґрунтується на «ярижці», тобто передає тутешню мову на підставі російського алфавіту (гражданки).

Стиль простої промови до «земляків» відчувається скрізь: коли Квітка пояснює в передмові, чому саме він написав цю «розумну книжку» і що з нею слід робити, він звертається до адресатів із проханням «слухайте!», а не «читайте!»:

Такъ слушайте жь мене и казенни, и панськи, и усякий народъ: нехай хто письменный вамъ чита, а вы слушайте, и колы що до дила скажу, то – будьте ласкавы, перенимайте и робите такъ, якъ тутъ вамъ совитуецця, та знайте, якъ бы що небудь не до дила зпысавъ, або не до добра васъ навчавъ, такъ бы мени не подозволило Началство; бо якъ батько за дитьмы, такъ воно догляда, що бъ вамъ у симъ [так!] було добре жыты (КЛ, б. с.).

Наприкінці останнього «Листа» Квітка прощається зі своїми слухачами:

[...] а теперъ бувайте здоровы и нехай вамъ Богъ помага на усе добре, а видъ худого дила нехай оборонить, а й самы бережитесь (КЛ, с. 48).

Виразна народнорозмовність брошурки та її стилізація під усне спілкування підкреслюються часто вживаними вигуками (*еге, ке, гай-гай* тощо), формами наказового способу 1-ї ос. мн. (на кшталт: *розберимь!*), 2-ї ос. мн. (*слухайте!*) та, не раз, 2-ї ос. одн.

«Послух найвищим приказам і бажанням є конче потрібний»

(*не лежы!*). Окрім цього, Квітка часто ставить риторичні питання, а також пропонує всілякі «пры-повист»-і з драматичними елементами, зміст яких зорієнтовано на найближче коло уявних слухачів. Ще одним маркером підкресленої «простоти» тексту є нібито «каламбурна» (а насправді просто місцева) форма чужих слів (див. *некруть*: КЛ, с. 7; *лепортъ*: КЛ, с. 19; *кунпанія*: КЛ, с. 40; *Ахвыцерамъ*: КЛ, с. 18; *анахтемська*: КЛ, с. 37; *кумандуе*: КЛ, с. 35; *резонтъ*: КЛ, с. 39).

Не слід забувати й того, що текст Могильницького написано на 22 роки раніше, ніж Квітчині «Листи», а саме ці роки були дуже важливими для розвитку української стандартної мови не лише в Російській, а й в Австрійській імперії³⁴. Проте, оскільки до 1839 р. брошури з «Повинностями підданих» Могильницького ще не було замінено новою версією, а з перспективи адресатів вона й далі залишалась «актуальною», порівняння цих двох брошурок таки має сенс.

ЗМІСТ БРОШУРОК ТА ОКРЕСЛЕННЯ КОЛА АДРЕСАТІВ

Брошура Могильницького складається з 13 розділів:

Первый Раздѣль: О зверхностехъ, Второй Раздѣль: О правительствующей власти, Третій Раздѣль: О повинностехъ подданныхъ въ обще, Четвертый Раздѣль: О чести, юже подданій Монарсѣ винни суть, Пятый Раздѣль: О Обязыку

³⁴ Ми також не повинні забути, що справжніми «піонерами» політичного дискурсу на підставі місцевої української мови були польські революціонери (див.: М. Мозер. *Причинки до історії української мови*, с. 562–601).

Вѣрности, Шестый Раздѣль: О повинности послушеньства, Седмый Раздѣль: О повинностехъ одданія [так!] податковъ, Осмый Раздѣль: О повинностехъ въ часѣ войны, Девятый Раздѣль: О повинностехъ жолнѣрей, Десятый Раздѣль: О кривоприсяствѣ жолнѣрей, Єдинайцятый Раздѣль: О карѣ на дезертерей, Дванайцятый Раздѣль: О повинностехъ Дезертерей, Тринайцятый Раздѣль: О милости Отечества (ПП, різні сторінки).

Щодо уявлених адресатів брошурки, то варто звернути увагу на визначення в назві («Во употребленіе училищъ парафіальныхъ») та на вказівку: «Найвышша Зверхность въ нашемъ отечествѣ называется: Кесарь, купно Царь Венгерской, Ческой, и нашей землѣ. Нашъ край называется королевство Галѣцій и Лодомеріи» (ПП, с. 4). Виходить, що «наша земля», «нашъ край» – це лише «королевство Галѣцій и Лодомеріи». Питання про те, чи в «наше отечество» входить уся Австрійська імперія (назва «Австрія» в брошурці Могилянського не вживається), залишається відкритим.

Далі виявляється, що «Отечество», згідно з брошуркою Могилянського, ґрунтується перш за все на соціальних зв'язках, до того ж, начебто і природних:

Черезъ Отечество разумѣемъ не токмо сей край, въ которомъ есмься родили и годовали, но такожде сей край, которому яко мешканьцы присовокуплены есмь, и въ которомъ покровительствомъ, и инними добродѣйствами обивателя тѣшимся. Каждый члѣвкъ повиненъ такъ Отечество любити, якъ Отца и Матерь любитъ. Уже натура милость Отечества на сердцахъ нашихъ вырила. Отъ туду слѣдуетъ, же ку Отечеству то само чинити маемъ, що по-

«Послух найвищим приказам і бажанням є конче потрібний»

божнії дѣти своїмъ родителемъ творять. Побожнії дѣти лѣпше любять своїхъ родителей, анежели своя сосѣди. Мѣщане и селяне стараются всегда лѣпше и о добро власнаго мѣста, или власнаго села анежели о добро сусѣдскихъ мѣстъ и сель (ПП, с. 43).

Квітчин текст складається з чотирьох «Листів», які залишаються без назв. У першому йдеться про те, що «Царство наше таке вельке», що за царя треба молитися та що, мовляв, усі піддані рівні перед царем. У другому листі Квітка доводить, що треба пильно працювати, щоби платити податки, адже, мовляв, навіть поміщики й дворянство платять податки. У третьому листі автор ставить наголос на тому, що селянські родини завжди повинні залишатися в складі великих сімей, за зразком «москалів», і не розділяти майно серед синів. У четвертому листі Квітка окремо зупиняється на нищівних наслідках пияцтва й доводить, що горілка руйнує селян.

Щодо кола уявлених адресатів, то, крім згаданих вище Квітчиних міркувань, ідеться про те, що «наша Губернія» знаходиться в «нашемъ Царствѣ», величиною якого уявний мовець дуже пишається: «Царство наше таке вельке, що й нема його билшого. [...] Ось для сѣго и е Губернии, отъ якъ и наша Харьковська, що и въ ній народу усякого е билш мылльйона, зъ женськимъ поломъ» (КЛ, с. 5). Так, Квітка вважав «батьківщиною» своїх адресатів не лише Харківську губернію, а й усю Російську імперію; про інші малоросійські губернії автор «Листів» не згадує, хоч у рекламі виразно вказав, що його брошурка була призначена для вжитку і в них (див. посилання 33).

УЯВЛЯННЯ СУСПІЛЬСТВ

Структуру суспільства в брошурці Могильницького представлено за схемою «згори вниз»:

1. Вопрос [так!, без твердого знака. – М. М.]. Что разумѣемъ чрезъ реченіе Зверхность? Отвѣтъ. Чрезъ реченіе Зверхность разумѣемъ особы, надъ иними [так!] поставленыя, власть и право имущія законы и уставы давати, о тѣхъ захованіи бдѣти, и преступники карати. [...] На свѣтѣ суть двоякія зверхности, сієсть: Високія и нишія. Високія Зверхности суть тыя, яже найвышшу власть въ краю мають и ю полнятъ (ПП, с. 3). Нишія Зверхности суть тыя, яже отъ найвышшой Зверхности оустановляются, дабы ей въ многоразличныхъ трудахъ обладательства помагали (ПП, с. 3).³⁵

Високія Зверхности мають розмаитая имена: въ некоторыхъ краяхъ называются: Кесарь, въ инныхъ Царіе, Архикнязи, великіи князи, и проч. [...] Найвышша Зверхность въ нашемъ отечествѣ называется: Кесарь, купно Царь Венгерской, Ческой, и нашей землѣ. Нашъ край называется кролевство Галѣцій и Лодомеріи. Кесарь или Царь называется такожде: Монарха, Земледержца или Панующій (ПП, с. 4).

³⁵ Див.: *Обовязки пѣдданныхъ къ своему Монарху. Въ употребленіе школъ народныхъ*, с. 3: «Що разумѣся пѣдъ словомъ зверхность? Отвѣтъ. Пѣдъ словомъ зверхность разумѣются такіи особы, которіи суть надъ другими поставленніи, и мають власть и право, другимъ давати законы и предписы, тихъ исполнянія смотрѣти, и преступниковъ тихже карати. [...] Найвышшою зверхностію въ нашѣмъ отечествѣ суть Его цѣсарско-королевское Апостольское Величество, то єсть Цѣсарь Австріи [...]».

«Послух найвищим приказам і бажанням є конче потрібний»

Нишшія Зверхности называются по ряду ихъ чиновъ: Минѣстри, Президенти, Совѣтники. Такожде Губернія, Циркуль. Въ мѣстахъ прочее суть Бурмистры, Ассесоры, на селѣ: Домѣнія, Вѣйти, присяжны (ПП, с. 4). Подданіи нишшихъ клясь называются: Мѣщане и Селяне. Мѣщане суть ремеслники, рукодѣлцы и купцы. Мѣщане называются, иже по мѣстахъ и мѣстечкахъ мешкають (ПП, с. 10). Селяне суть тїи, иже на селѣ мешкають, и землю дѣлають (ПП, с. 11).

У Квітчиних «Листах» структуру суспільства, навпаки, представлено з перспективи «земляків», тобто за принципом «знизу вгору»:

Попередь усього, розберимъ що то означа: той казенный, той панський, той обыватель, той економіческій? Се, люды добри, коли хочете знаты, се усе суть едино (КЛ, с. 5).

От-тымъ-то усяка Губернія розписана на уизды; а що люды по уиздамъ у слободахъ та у селахъ живутъ, такъ ти розписаны по своему сорту, и усе особе. Войскови обыватели, економічески, казенни крестьяни, выморочни, помищыччи, ильготни, отставни салдаты и усякый якый е народъ, уси росписаны по своему чыну и у усякому сорту; у усякому сели и слободи е свои началныкы, а надъ нмы судящи і командиры у уиздному городи, а надъ тмы уизднымы е у Губерському городи, а надъ всимы имы е Губернаторъ, та ще и Генераль-Губернаторъ (КЛ, с. 6).

Паньски жъ люды, що зовутця и по книгамъ пышутця «помищыччи крестьяни», такъ тмы завидують [...] самы паны (КЛ, с. 6).

Якъ надъ казенными Справныкъ, а бо Становой порядкуе, объ подушнимъ и усякимъ збори хлопоче, роботы загадуе

і усякий и порядокъ дае, такъ надъ своимъ подданимъ усякъ помищыкъ убываеця (КЛ, с. 6–7).

Отъ такъ, якъ и у вийськи: – то зовутця уланы, то гусары, то пихотнм [так!], и надъ усякымы е свій началныкъ, а усе наровно, усе [8] салдаты; хочъ усякому е своя робота, а усе до одного дила доходытця (КЛ, с. 7–8).

А усёму сёму народови, хочъ салдатамъ, хочъ мужыкамъ усякого сорту, и купцямъ, и панамъ, и судящымъ, и усимъ-усимъ, хто е у нашому Царстви, одна Голова, одинъ Началныкъ одинъ ГОСУДАРЬ нашъ, ИМПЕРАТОРЬ НИКОЛАЙ ПАВЛОВИЧЪ [...] (КЛ, с. 8).

ЛЕГІТИМІЗАЦІЯ ВЛАДИ

Уявлення про законний і непорушний порядок імперської влади в дискурсах обох творів ґрунтується на тому, що влада гарантує громадський спокій (це традиційна думка, на якій наголошували також прихильники «природного права», включно зі згаданим уже Пуфендорфом)³⁶.

У Могильницького читаємо, що без влади ніхто не був би «безпечнымъ», а тому піддані мають виявляти супроти неї «милость, вѣрность и послушеньство»:

Житіє сполечное безъ Зверхности состояти не можетъ, люде складающій е въ обще множае ко злomu, якъ къ добро-

³⁶ Про дискурсивну легітимізацію влади загалом див., наприклад: M. Stopfner. *Wie kommuniziert man Legitimation? Sprachliche und außersprachliche Strategien der Politik im historischen Vergleich – eine linguistische Deutung historischen Arbeitens // Wie kommuniziert man Legitimation? Herrschen, Regieren und Repräsentieren in Umbruchsituationen* / ред. A. von Schlachta, E. Forster, K. Schnegg. Göttingen 2015, с. 9–26.

«Послух найвищим приказам і бажанням є конче потрібний»

му склонній суть (ПП, с. 4). Яковий пожитокъ приносять Зверхности? Зверхности содержаютъ добрый порядокъ въ мѣстахъ, селахъ, и въ цѣломъ краю. Ащебы жадныхъ Зверхности не было, все бы по мѣстахъ, селахъ и по цѣломъ краю въ найвієнкшій неладъ и замѣшаніє попало. Никто безъ небезпеченьства несмѣлбы по краю ихати, ходити, ане спокойне въ власномъ дому мешкати. Чесо ради не былбы никто въ дорозѣ и въ дому безпечнымъ? Для того, поневажъ каждый человекъ маєть неприятели, и понеже много людей чужего добра желаютъ. [...] Неприятели и разбойники не имуще жадной перешкоды, билибы насъ калѣчили, мордовали, и домыбы нашыя палили (ПП, с. 5). Обладатели стрегуть безпеченьства краю, даютъ уставы, и подданныхъ до ихъ захованія сурово принуждаютъ (ПП, с. 9). Карають [так!] злочинцы, а обороняють и защищаютъ добрыхъ и побожныхъ подданныхъ. Подданіи винніи имъ суть зато: милость, вѣрность и послушеньство (ПП, с. 10).

«Землякъ Основьяненко» не тільки пише про необхідність «защыты», а й наводить конкретні випадки зіткнень, які могли би трапитися поміж його адресатів. Згідно з Квіткою, влада керує всім так, що «йде усе гараздъ», і саме тому її треба підтримувати, перш за все – податками:

Царство наше таке вельке, що й нема його билшого. [...] Треба жъ имъ порядокъ даты; треба кожного защытыты. Ось для сѣго и е Губернии, отъ якъ и наша Харьковська, що и въ ній народу усякого е билш мылльйона, зъ женськимъ поломъ (КЛ, с. 5).

[...] Тамъ Мыхайло зъ Мыкытою объ левади – примеромъ кажучы: – тамъ Даныливци зъ Деркачивцями объ скотыні

[...] тамъ такы зъ такымы объ другымъ, та й Господы! [...] (КЛ, с. 6).

Паньски жъ люды, що зовутця и по книгамъ пьшутця «помищыччи крестяни», такъ тьмы завидують, управляютця и порядокъ дають самы паны, усякъ у своій держави. Якъ надъ казеннымы Справнымъ, а бо Становой по-[7:]рядкуе, объ подушнимъ и усякимъ збори хлопоче, роботы загадуе і усякый и порядокъ дае, такъ надъ своимъ подданымъ усякъ помищыкъ убываетця, подушне розпридиля, порядокъ дае и защыща ихъ видъ усякыхъ обыдъ чы по сусидству, чы видъ чого бь-то не було; некруть дае по своій воли кого и скилки слидуе и усяке таке, якъ е у своему господарстви. За те вони повинны помищыку своему робыты, слухаты его у усякимъ дили и якъ отця и начальника почыговаты, а черезъ те, облегченые е началству: вже имъ нема хлопоть прямо зъ мужыкамы: прямо пьшуть до пана, що от-то и то треба зробыты, стилки пидвидъ пидъ-военну команду выслаты, от-таку дорогу, а бо мистъ справыты; отъ помищыкъ и распорядытця, щобъ не у тягость було людямъ и зъ порядкомъ зроблено.

От-такъ и йде усе гараздъ. Нема ниякои замишкы: усякъ надъ своимы распоряжа и усе йде справно и ни кому не тяжко, и ни хто не з-обиджень [без крапки наприкінці рядка] Усимъ на-рівно, тилки для порядку по рознымъ спыскамъ йдуть и щобъ не замишатыся, такъ ризно зовутця (КЛ, с. 6–7).

Очікувано, в обох текстах повторно вказується на Біблію, згідно з якою владу, мовляв, дано від самого Бога. У Могильницького наголос на Біблії відчутніший, адже брошурка була призначена для вжитку в парафіяльних школах:

«Послух найвищим приказам і бажанням є конче потрібний»

Зверхности имуть власть [так! – М. М.] свою отъ Бога. Знаемъ сіе изъ писма святаго (ПП, с. 6; далі на с. 6–7 наведено цитати з Біблії).

Вси Земледержцы правомъ наслѣдствія или вибору обладательство получающіи, власть отъ Бгѣ имуть. Кесары, Царіе и прочія Зверхности сего ради власть отъ Бгѣ имуть, понеже Бжѣ мѣстце на Земли заступуютъ. Бгѣ обладаетъ воистинну симъ свѣтомъ, но Бгѣ есть невидимымъ. Сего ради поставилъ на свое мѣстце Земледержцы и Князы, таковымъ образомъ чрезъ ныхъ симъ свѣтомъ обладаетъ (ПП, с. 8).

Воздадите убо Кесарева Кесареви, и Бжїя Бгѣви (ПП, с. 25).

Подданїи монарху чтити повинни, понеже тое Бгѣ, сей вѣчный, безсмертный и невидомый Царь приказуеть. Заповѣдь сія записана есть въ первомъ посланїи стѣго Апостола Петра [...] Бгѣ боитесь, Царя чтите. Монарху тако чтити подобаеть, яко чтемъ Отца и матеръ. Повиннисмо его такъ якъ родителей чтити, понеже монарха есть Отець своихъ подданныхъ. [...] Називаемъ Монарху, Отцемъ отечества, понеже онъ о щасливотть подданныхъ тако, якъ добрый Отець о щасливотть дѣтей старается (ПП, с. 15).

Чтимъ такожде Монарху боящеся его (ПП, с. 17).

«Землякъ Основьяненко» також переконає, що цар – «якъ Богъ на небесахъ», хоча класичну біблійну цитату («Воздайте Боже Богови, а Кесарева Кесареви»: КЛ, с. 20–21) наводить лише тоді, коли доводить необхідність податків. Так чи так, царя фактично поставлено на місце Бога, адже «усе через НЕГО»:

А усѣму сѣму народови, хочъ салдатамъ, хочъ мужыкамъ усякого сорту, и купцямъ, и панамъ, и судящимъ, и усимъ-усимъ,

хто є у нашому Царстві, одна Голова, одинъ Началныкъ одинъ ГОСУДАРЬ нашъ, ИМПЕРАТОРЬ НИКОЛАЙ ПАВЛОВИЧЬ [...] Якъ Богъ на небесахъ, такъ ВИНЬ у насъ на землі! І що-то? Якъ отець милосерднѣй! Таки словно якъ батько у симѣ, вбываеця за усихъ, доглядає за усима, щобъ усимъ було по ривно чы роботы, чы достатку и що бъ ни хто з Его дитей ни жодного не зобыдывъ; такъ и ВИНЬ, ЕГО ИМПЕРАТОРСКОЕ ВЕЛИЧЕСТВО ничъ и день трудытця, надъ усимъ догляда, началныкивъ поставя усюды и яко мога повелива и указы посила, щобъ усюды була правда [...]. Ему Нашому Царю и Отцю, уси мы ривнисиньки, уси Ему якъ дити. [...] (КЛ, с. 8).

Усе-усе що є въ тебе, що прыдбавъ, що заробляешъ, що зберешъ, усе через НЕГО, через ЕГО тоби зашчыту и черезъ ЕГО труды и догляданья, що бъ нам усимъ було добро (КЛ, с. 9).

ОБОВ'ЯЗКИ «ПІДДАНИХ»

Обидві брошурки переконують, що за імператора слід повсякчас молитися і що його треба щиро любити; водночас вони наголошують на світських обов'язках: працювати на користь держави, виховувати дітей та, зокрема, платити податки. У брошурці Могильницького читаємо:

Чи досить єсть Монархамъ поверховне низко ажъ до земли кланятися? Сіє не єсть досить, Бгѣ хочеть да бы єсьмы ихъ внутрне въ сердци шановали. Шануемъ Монарховъ въ сердци, когда ихъ високо почитаемъ, любимъ, имъ долгожитіє, щасливе панованіє, оразъ все доброе жичимъ, и Бгѣ о семъ молимъ, когда ихъ приказомъ съ всякимъ по-

«Послух найвищим приказам і бажанням є конче потрібний»

слухеньствомъ поддаемъ, все то исполняюще, що оны для добра цѣлаго краю розпоряжають (ПП, с. 16).

Вѣрній подданій къ ихъ Монарсѣ такъ заховатися повинни, якъ вѣрній слуги къ своимъ господаремъ заховуются. Подданій повинни взоромъ слугъ заховатися: понеже Монарха имъ паномъ єсть, и такъ ихъ житіємъ, яко тежъ ихъ имѣніємъ обладаєть (ПП, с. 18).

Подданій въ обще повинни подлугъ можности, каждый за себе до благостоянія цѣлой сполечности прикладатися. [...] Селяне и мѣщане суть съ собою узомъ сполеченства аки члонки єднаго тѣла стисле полученіи (ПП, с. 11).

Уподобленіє сіє знаменуєть, да бы єдень станъ другимъ не гордилъ, но єдень другаго такъ подпиралъ, якъ єдень членъ тѣла другій рагуєть и содержаетъ. (Павель. Римл.) (ПП, с. 12).

Повинности селяномъ слѣдующія: дабы пильне работали, Бгѣ молили, и єму служили, дабы между собою, якоже и со рожновѣрцами спокойне жили, пїяньства, злодѣйства, лѣнивства и инныхъ выступковъ хранилися (ПП, с. 12).

Стѣій Апостоль Павель напминаєть слуги, дабы въ своимъ стану и поволаніи спокойне жили. То само тичится наемниковъ и прочія челяди. Мѣщане повинни между собою спокойне жити, неутрудими, миролюбивы, и побожны [14:] хрїстїаны быти, такожде роботы своя безъ ошуканьства дѣлати (ПП, с. 13–14).

Обыватели краю могутъ до благостоянія Отечества чворакко помагати: А) Стараніємъ дабы краю на хлѣбѣ не збывало. Б) Заложеніємъ позиточныхъ рукодѣліи. Г) Помноженіємъ богацтва краю. Д) Цвѣтнымъ состояніємъ художествъ и наукъ (ПП, с. 43).

Мѣщане и селяне повиннися изряднѣ о доброе вихованіе дѣтей старати. [...] дабы изъ нихъ побожнїи хрїстїане, ужитечнїи члены краю, и почтивїи подданїи статися могли (ПП, с. 14).

Подданїи суть обовязанїи Монарсѣ, податки, цда, и инныя наложенныя даны платити. [...] Обовязокъ сей грунтуется на словѣ Бозкомъ [Апостоль Павелъ...] (ПП, с. 23; див. також с. 19, 24–25, 45).

Окремо у брошурці Могильницького йдеться про те, що «Ошукующїи мыто грѣшатъ такожде для того, поневажъ прочїи подданїи часть [26:] свою ретельне платящїи, ради сего недоходу тимъ віенцей платити мусять» (ПП, с. 25–26), не кажучи вже про те, що «Ошукующїи бовемъ выннымъ стается непослушенства противо Монарсѣ» (ПП, с. 25). Як уже було згадано, сильний наголос ставиться на військовій службі. Зокрема, йдеться про те, що «недостатокъ живности» на ній треба «терпеливе зносити» (ПП, с. 32), а «хорїи или раненїи жолнѣре [...] повинни на волю Бжїю покорне отдаватися» (ПП, с. 32)³⁷.

³⁷ Цікаво, що, згідно з брошуркою Могильницького, мав думати солдат у ситуації смертної безпеки. Хоч обов'язок перед «Монархою» (так!, див. пол. monarcha) наведено першим, сильніший наголос поставлено на тому, що військовий, мовляв, умирає за «батьківщину», за майно та за родичів: «Що повинни мислити, егда въ таковомъ разѣ житїе ихъ въ небезпеченьствѣ обрѣтается? Повинни мислити, же воюють за Монарху, за ихъ отечество, за ихъ имѣнїе, за своя жены и дѣти» (ПП, с. 28. Звернімо увагу, що йдеться про «ихъ отечество» та про «ихъ имѣнїе», а не «свое». Чи це банальна помилка?). «Жолнѣръ смерти боящїйся повинень себѣ въ мысли представити, же онъ за своя вспольбиватели, за своя дѣти, и кривны воюеть» (ПП, с. 32).

«Послух найвищим приказам і бажанням є конче потрібний»

«Землякъ Основьяненко» підкреслює значення податків з огляду на військо, суди, освіту. Він також пропонує дуже конкретні поради, як селяни можуть ощаджувати гроші, щоб залишатися повсякчас платоспроможними:

Вы жь думаете, що тилки усего и треба, що бь молитися за Царя? – И ни. Треба усякому те робыты, що законъ повелива [...] (КЛ, с. 11).

От-такъ и намъ, землякы мои любезни, треба усякому свое дило робыты. Мы не салдаты, мы не военни, такъ намъ треба имъ зпомогу даты. Якъ же то? – Ось якъ. Салдату треба, хочъ у походи, хочъ на кватери, треба и мундфръ, и усяка одежа і харчъ. [...] И противъ Туркивъ, и противъ Черкесивъ; и до Нимцивъ треба и у Сыбири треба, бо скризъ наша граныця; хочъ и замыреные, хочъ нашихъ и боятця уси, та усежъ треба щобъ військо стояло на поготови по-быля гряныци, та ще що бь не мала и сила! [...] (КЛ, с. 12).

[...] Треба жь и судящымъ жалованья, треба суды протопыты, треба имъ и свитла и чы мало чого! А карабли построиты? [...] Та чы мало такого, що треба содержать? Усяки учылыща, усяки казенни хоромы по городамъ построиты, малыхъ диточокъ, сыритокъ выгодуваты, до науки – до розуму довесты, та такы на усе – на усе треба казны! (КЛ, с. 12–13).

[...] не боимось ни якихъ злодіякъ и розбойныкивъ, [...] бо е на се судящи, [14:] вони защытятъ и по правди зроблють [...] (КЛ, с. 13–14).

Або ось як я вамъ совитую: [...] часточку заховай, а останнѣ укынь у ту скрынку, що я кажу, та й заховай ии

бережненько, та вже ни жоднымъ способомъ не посміи видтиля узяты ни одного шага; хочъ позычь [...]»³⁸ то вже казенне, хочъ ты ще и не знишь, воно ще въ тебе, та вже ты его обещавъ у казну и тратыты его такый-же грихъ, якъ бы ты потратывъ те, що на церковь Божу обещавъ. По закону, однаковисинько за потрату церковной сумы и казенной (КЛ, с. 16).

[...] тогды вже, подякуй Богу мылосердному, що помигъ тобі заробыты, отъ [17:] и видбый тую скрынку и несы до своего началства и виддай [...]» (КЛ, с. 16–17).³⁹

У післямові Квітка згадує також і про обов'язок навчати дітей, згідно з порадами «Листів»:

Слушайте тилки, перенимайте и детей своихъ вчите, и що бачыте за нмы, що не на добро йде, такъ вы не давайте имъ воли. Попередъ усего вчите ихъ Богу молытыся, до церкви Божой ходыты, начальныкывъ и батька и матиръ слухаты, старшыхъ себе шановаты и противъ усякого, хочъ противъ меншого себе звичайнымъ буты [...]» (КЛ, с. 48).

³⁸ Деінде читаємо: «Нехай Богъ боронить усякого чоловіка від позычкы! Знаємо, що воно е» (КЛ, с. 28).

³⁹ Див. далі: «Ты видавай пры свидателяхъ, пры старыкахъ, при чесныхъ людяхъ, та й озьми заразъ квитокъ и колы тутъ не буде кого письменного тобі прочытаты, то бижы мерщій до дяка, або до попа, або до якого письменного у сели, нехай тобі прочыта; колы буде такъ запысано вирно, то дома заховай бережно, яка мога щобъ не пропала. Колы жъ буде яко хвалшъ у квитку, заразъ объявляй началству и хочъ до Справныка дійды, а доказуй свою правду, не боячысь никого и на свидителей здавайся» (КЛ, с. 17).

«Послух найвищим приказам і бажанням є конче потрібний»

ПРО НАСЛІДКИ НЕСЛУХНЯНОСТІ

Брошурка Могильницького впевняє, що сувора кара за неслухняність чекає не лише від володаря земного (імператора), але й від небесного Володаря:

Сїи грѣшати противо сей повинности, которїи Монаршѣ зле жичать, на противь нему шемругь, или нимь погоржають (ПП, с. 18). [...] Лѣньвиї, разпустнїи, пїяници селяне восполите убожіють, на смѣхъ и поруганїе приходять, вчасне умирають, наостатокъ затыгають на себе страшный судъ Бжїи, и вѣчное потупленїе, такъ, якъ и каждый инный человекъ такимъ симъ виступкомъ отдающїйся (ПП, с. 13).

Окрему увагу звернено на дезертирство й покарання за нього (загалом тема обов'язків військових домінує в чотирьох із 13 розділів; ПП, с. 28–41).

Квітка також доводить, що не платити податків – це гріх супроти царя й самого Бога. Наслідки відповідні:

[...] Се не видѣ насъ и не видѣ кого стало, якъ видѣ самого Бога. Пыталыся люды у Господа Бога, чы треба Цареви платыты подушне? Такъ Винъ Самъ, Своими Святымы словамы [21:] такъ повеливъ: «Воздайте Боже Богови, а Кесареве Кесареви», Кесарь же все ровно означа, що ЦАРЬ, ГОСУДАРЬ ИМПЕРАТОРЬ и Кесарь. Так бачыте якъ Господь повеливъ? Та ще и те. Якъ самъ Господь на земли бувъ, такъ прыйшлы зъ него требоваты подушне, бо думалы, що винъ е простый чоловикъ, якъ и мы гришны. Отъ Апостолы и пытаютця его, чы треба платыты подушне? То господь повеливъ, що треба непременно и якъ не имивъ грошей, то повеливъ Петру Апостолу пийматы

рибу и у зябрах знайдешъ, – сказав, гроши, то й заплати и за мене и за себе (КЛ, с. 20–21; див. також с. 18–19).

Отъ воно и виходить що на се е Божый законъ. А хто Божого закону не сполня, той е гришныкъ. [...] Хочешъ ты Царство небесне получиты? Хочешъ ты у Бога мылосердного мылосты получиты? [...] (КЛ, с. 15).

Особливо перешкоджає добробуту й платоспроможності селян пияцтво, внаслідок якого людина втрачає повагу інших. Темі пиятики Квітка присвячує весь четвертий «Лист»:

Отъ ище що видводить насъ видъ усякого добра. Видъ церкви святои видгана, Богу мольтись не дае, межъ добрыхъ людей не пуска, видъ прыятеливъ и родычивъ видпыхае, у симби роздоръ, худоби переводъ, здоровья занапаша і зводить чоловика ни на-що. Се не хто, якъ проклята горилочка, діявольській напытокъ, чортивъ збытень, гаспыдова душепарка, анахтемська прыпарка! Що бъ вона злыла зъ свиту Божого для людського счастья! И нема лютишого зла, якъ сая горилка! (КЛ, с. 37).

Господь сказаль Своимъ словомъ: «Пьяныця не увйде у царство небесне». Отъ яке страшне дило напыватись! (КЛ, с. 44).

Нібито бачачи перед собою селянську аудиторію, Квітка, у міцно відчутній насолоді від плекання бурлескних традицій, мальовничо зображає п'яницю («Подивитесь же на пьянычку»; КЛ, с. 40), який цілує свиню тощо. Закінчується цей «Лист» закликком:

Цуръ же їй и пекъ! Не будемо їи пыты николы и ни якъ. Бачыте до якого лыха и одна чарка доводить. [...] Видъ чого, нехай мылосердный Богъ боронить усякого Хрыстыянына! (КЛ, с. 46–47).

«Послух найвищим приказам і бажанням є конче потрібний»

НАГОРОДА ЗА СЛУХНЯНІСТЬ

За виконання обов'язків сумлінного підданого, навпаки, чекає нагорода – як суспільна, так і небесна. Згідно з брошуркою Могильницького, це, крім загального добробуту, перш за все «надгорода отъ Бгѣ», а для вірних солдатів – ордени й вищі ранги:

До послушеньства Монарсѣ повинна насъ побуждати надгорода отъ Бгѣ обѣцяна (ПП, с. 23).

На томъ свѣтѣ уже мають вѣрніи жолнѣре свѣдоцтво добраго сумленя, славы предъ старшими своїми, и инними людьми, такожде часто отъ Монархи знаковъ славы, и вышшихъ степеней сподѣватися (ПП, с. 39).

Квітка розлого пише про перспективу добробуту завдяки пильній праці. У першій з його розповідей на цю тему («Розскажу вам пры-повиствъ»: КЛ, с. 22) ідеться про «пана діда», який, увесь час мріючи про плоди праці, не виконує її. Усе це «треба усякому тямты и не забуваты того, що меншь говоры, а билшь робы, то и прыдбаешъ стилки, що и оплатышь за уси души, и про твою душу ще зостанетця що не-будь» (КЛ, с. 24)⁴⁰. Відповідаючи на питання-пропозицію: «Подумаймо лышень, видъ чого-то люды бидниють?» (КЛ, с. 25), Квітка вигадує приклад родини, яка збідніла через те, що батько

⁴⁰ Квітка не раз заохочує селян до праці: «Не лежы, кажу, безъ дила не будешъ: и себе пропытаешъ и у казну часточку знесешъ. [...] Не усю ж разомъ требуютъ» (КЛ, с. 15); «[...] розплачуйся, не запускай. Тут вп'ять не лежи» (КЛ, с. 14–15); «Языкомъ небагато наробишь [так!] и заробышь» (КЛ, с. 22) тощо.

розділив майно між усіма синами. Пропозиція не розділяти майна, за зразком росіян, – одна з центральних тем «Листів»:

Гай-гай! [...] [30:] Що бь то було не виддиляти сына? Що бь-то робыты усимъ у купи? Билше рукъ, билше сылы, билше бь и заробиткивъ. [...] Отъ и выходьтъ, що ни якъ не треба виддилятысь видь симь, хочъ бы въ тебе десятеро дитей було. Прымеромъ скажемо: живе те вы соби три брата, отъ въ тебе жинка и трое дитокъ, у другого брата тежъ жинка и двое дитокъ, а третій братъ парубокъ. [...] [31:] та усе такы вамъ сходнишь: у васъ е кому и панщину зправляти, и дома робыты, а у того брата одынь винъ самъ, и панщину видбуты, и у поли робыты, и коло господарства справлятысь; усе-жь то якъ одынь, такъ одынь [...] (КЛ, с. 29–31).

Очікувано, Квітка обґрунтовує своє твердження «класичною» історією («Скажу вамъ и тутъ пры-повисть»: КЛ, с. 31): чоловік, який умирає, відповідає на питання синів про те, чи варто їм розділити майно після його смерті (в інших версіях історії це Володимир Великий, який доводить своїм синам, що вони сильніші, коли тримаються купи)⁴¹: «Тут батько звеливъ податы до себе пучокъ вербовыхъ прутьивъ, звязаныхъ крипкенько; хто его зна, для чого вони тамъ стоялы⁴²» (КЛ, с. 31). Поламати їх сини, звісно, можуть лише разом...⁴³

⁴¹ Див.: М. Moser. *New Contributions to the History of the Ukrainian Language*, с. 260–261.

⁴² Це останнє жартівливе запитання гарно ілюструє, як виразно Квітка бачив перед собою читача-слухача.

⁴³ «– Эге, сыны мои любезни! – тогда сказавъ имъ батько: – се вамъ сказано на догадь. Отъ такъ и вы: колы будете уси у купи, нерозлучно, та

«Послух найвищим приказам і бажанням є конче потрібний»

Далі цей уявний батько питає: «Адже бачылы, якъ на соборну дзвиницю зтасковалы от-той велькый дзвинь?» (КЛ, с. 35). Певна річ, тільки громада має силу, при цьому «до громады треба майстера», адже: «Винъ зна свое дило, винъ и кумандуе [...]. От-такъ – у усякому дили» (там-таки). Отже, Квітка виступає пропагатором не лише імперської системи організації суспільства, а й певних архаїчних рис великоруської етнічної культури, як-от велика патріархальна родина.

ВИСНОВКИ

Брошурка Івана Могильницького, що вийшла 1817 р., була обробкою текстів, які, згідно з традиціями Йогана Ігнаца Фельбігера, містилися в загальноімперських шкільних підручниках. Дітям із греко-католицьких парафіяльних шкіл, у яких їх навчали читати й писати, елементарної математики та основ релігії, напевно, було дуже важко зрозуміти зміст брошурки.

З одного боку, все в ній викладено у стилі абстрактних правил, які треба механічно зазубрювати, а більшість обов'язків не була пов'язана з конкретним досвідом дітей. До того ж, мова брошурки Могильницького була дуже далекою від рідної мови дітей, і вони її, мабуть, ледве розуміли. Це, до речі, симптоматично для раннього етапу розвитку новітньої стандартної

не видділяючысь жыты, то ни хто [33:] вамъ ни чого не зробіть. [...] От так-то воно було. Подивитесь, якъ воно у москаливъ йде? [...] Уси жьвуть у воднимъ двори, хата по быля хаты, та и впьять хата [...] А скилки вони у день уроблять? А скилки зароблять? Та усе жь-то до купы, до купы, чы хлѣбушку, чы денежки до купы зкладають, [...] тымъ у ныхъ усѣго е, и ще и богато е» (КЛ, с. 32–33).

мови русинів у Галичині загалом: як відомо, у певному розумінні праця над її розбудовою розпочалася не «знизу», а «згори»⁴⁴. Мова брошури Могильницького однозначно була «зависокою»; вона являла собою занадто штучну мішанину різних мовних традицій на церковнослов'янському підґрунті.

З іншого боку, не слід забувати, що саме Могильницький був переконаний у самостійності руської мови і, в певному розумінні, став справжнім піонером її розбудови. Так само варто вказати на те, що мова «Повинностей» Івана Могильницького не мала бути мовою, якою «бесідували» з «простим народом» – так, щоб і йому було все зрозуміло. Згідно з Могильницьким, ця мова, якою він пояснив поважні справи, мала стати повноцінною стандартною. Упродовж 1830-х і 1840-х рр. наступне покоління галицьких інтелектуалів – предтеча «народовців», – яке потрапило під вплив загальноєвропейського романтизму, вже краще розуміло, що ця повноцінна стандартна мова мала бути значно ближчою до народної⁴⁵.

Опублікований у 1839 р. твір Григорія Квітки-Основ'яненка чудово оприявнює переваги й недоліки раннього розвитку літературної мови мешканців «українних» губерній Російської імперії. З одного боку, «Листи» написані на підставі гарної народної мови, тому будь-який адресат напевно розумів їх не гірше, ніж сучасний читач. З другого – і функція, і стиль

⁴⁴ M. Moser. *New Contributions to the History of the Ukrainian Language*, с. 337–349.

⁴⁵ Маючи на увазі «народну» мову, представники цього покоління все ще вбачали в ній тільки південно-західні діалекти, див.: М. Мозер. Стандартизація «руської» (української) мови в Галичині.

«Послух найвищим приказам і бажанням є конче потрібний»

«Листів» симптоматичні для «малоросійської» літератури ХІХ ст. дошевченківського періоду, а частково й пізніших десятиліть, адже, щоб пояснити «поважні теми» «землякам», Квітка вирішив, що «писати к ним книжним язиком не было бы никакой пользы», а слід було «говорить им их язиком и объяснять по их понятиям» (див. вище).

Отож весь тон брошулки Квітки – який, безсумнівно, щиро любив «простий народ», його мову та мовлення, – а також те, що Квітка писав про цю брошулку в зверненнях до освічених сучасників, не дозволяє вважати «Листи» якимось етапом розбудови новітньої української стандартної мови. Водночас «Листи» відображають принципово позитивне, але водночас і патерналістське ставлення до народної мови, яку Квітка суттєво пов'язував зі світом українського села.

Щодо загального змісту, то обидва тексти дуже схожі, хоч де-не-де наголошують різні деталі. В обох текстах помітні певні елементи «природного права», які потрапили до Російської імперії в перших десятиріччях ХVІІІ ст. завдяки згаданим вище перекладам творів Пуфендорфа й Фельбігера (зокрема йдеться про ідею, що в політичній спільноті виконання обов'язків винагороджується загальним добробутом, що взаємини в цій спільноті ґрунтуються на «суспільній угоді»); водночас легітимізація влади в них ґрунтується перш за все на Біблії (від авторитету якої не відмовлялися, до речі, й головні теоретики «природного права»)⁴⁶.

⁴⁶ Див.: E. Engle. *Lex Naturalis, Ius Naturalis: Law as Positive Reasoning & Natural Rationality*. Melbourne 2010.

Найсуттєвіша ж різниця між двома текстами стосується таки мовознавчих питань, і наступні покоління вирішили їх переконливіше, ніж Могильницький і Квітка. У «малоросійських» губерніях відійшли від прози «любезного земляка»; у Галичині наближали свою мову до «народної» і тоді, коли писали й говорили про «високі» предмети; між 60-ми й 90-ми рр. ХІХ ст.⁴⁷ було остаточно прийнято норми, вироблені на території підросійських губерній (попри певні галицькі особливості), й успішно завершено перший етап стандартизації української мови⁴⁸.

Міхаель Мозер

⁴⁷ М. Мозер. Стандартизація «руської» (української) мови в Галичині, с. 123–142.

⁴⁸ Не останньою чергою це стало можливим завдяки мовно-політичним обставинам в Австрійській імперії (від 1867 р. – австрійській половині Австро-Угорщини); див.: М. Moser. The Fate of the “Ruthenian or Little Russian” (Ukrainian) Language in Austrian Galicia // *The Battle for Ukrainian. A Comparative Perspective* / ред. М. S. Flier, А. Graziosi. Cambridge, MA 2017, с. 97–117.

Chapter 5

**«Obedience to the Highest Commandments
and Wishes Is Absolutely Necessary»:
Ivan Mohylnytskyi's «Duties of the Subjects» (Lviv, 1817)
and Hryhorii Kvitka-Osnovianenko's
«Letters to My Beloved Compatriots» (Kharkiv, 1839)
(by Michael Moser)**

After the Napoleonic Wars, in both the Austrian and Russian Empires representatives of the authorities attempted to instruct the “Ruthenian” or “Little Russian” (i. e., Ukrainian) populations regarding their imperial duties in their own (“Ruthenian” or “Little Russian”) language.

In 1817 Ivan Mohylnytskyi, a cleric from Przemyśl eparchy, published a brochure about the “Duties of the Subjects” that was largely based on Johann Ignaz von Felbiger’s model and similar German-language brochures used in the schools of the Habsburg Monarchy. Mohylnytskyi’s text was organized like a catechism, and it was written in a rather traditional “Ruthenian” language, which was still quite far from the vernacular. Mohylnytskyi’s brochure was designed for the use in Greek Catholic parochial schools; it retained a certain significance until well into the 1850s, as is confirmed by a re-edition of 1858.

Johann Ignaz von Felbiger’s major work “On the Duty of Man and Citizen” had been translated into Russian in 1783, and it was used in the schools of the Russian Empire, where Felbiger’s major ideas thus exerted great impact. In the late 1830s, Hryhorii Kvitka (“Kvitka-Osnovianenko”), a writer and imperial official from

Kharkiv, arrived at the conclusion that “Little Russian” commoners did not understand what the imperial authorities expected from them based on Russian-language publications. Therefore he published his “Letters to My Beloved Compatriots” (Kharkiv, 1839), which addressed the population of the “Little Russian” gubernias in an expressly popular style and in a strongly vernacular-based language.

Both Mohylnytskyi and Kvitka underlined that obedience to the Emperor and his authorities (paying taxes, serving in the army, etc.) was prescribed by the laws of God and would be rewarded on earth and in heaven. While Mohylnytskyi’s text explained the imperial order in a top down approach, Kvitka adopted the perspective of a friendly adviser who had a good understanding of the world of the “Little Russian” peasants and their concrete problems.

While both texts have a lot in common, they at the same time perfectly reflect the general differences between the “Ruthenian” and the “Little Russian” national and linguistic movement in the first half of the 19th century.

ЗАМІСТЬ ПІСЛЯМОВИ

Цей завершальний текст збірника не є результатом самостійного емпіричного дослідження. Він розвинувся зі вступних та дискусійних зауважень, висловлених під час львівської конференції про імперські ідентичності. Метою цих нотаток є коротко окреслити дослідницьку перспективу студій, представлених у колективній монографії, та запросити читачів до подальшої дискусії навколо порушених питань.

Автори розділів монографії проаналізували сприйняття приналежності до імперій ряду історичних персонажів другої половини XVIII – початку XIX ст., що опинилися як по російському, так і по австрійському боці імперського кордону. Ця проблема є особливо цікавою й тому, що самоідентифікація з імперією не була однотипним процесом, бо й самі імперії у той час були доволі динамічними проектами. У фокусі представлених тут студій перебуває не звичний для української історичної уяви час дезінтеграційного занепаду імперських організацій напередодні Першої світової війни, а радше «Золота доба» імперської експансії і модернізації. Слід врахувати, що в той період новочасного українського націоналізму як інтелектуального чи політичного проекту ще не існувало, а тому

історики можуть виявляти лише певні елементи української етнокультурної самоідентифікації, які стали національними «будівельними блоками» вже згодом, упродовж «довгого» XIX ст. Натомість політичні й соціальні нововведення кінця XVIII – початку XIX ст. спричинили швидку модернізацію імперського устрою. Просвітницькі технології правління, нові форми організації простору й легітимізації політичної влади дали змогу австрійському і російському імперським проектам утвердитися на Сході Європи. Єдиним серйозним викликом для них стали наполеонівські військові кампанії, що потенційно могли докорінно змінити політичну мапу Центральної і Східної Європи, однак завершилися поразкою революційної Франції та її союзників (як-от Варшавського герцогства) й не перешкодили утвердженню нової імперської політичної системи. Зрештою, навіть наполеонівська альтернатива мала яскраво виражений імперський характер, що не обіцяло нікому швидкої національної емансипації¹. Одночасно з ліквідацією Гетьманщини, поділами Речі Посполитої, антиосманськими і наполеонівськими війнами розпочалася інтеграція нових імперських еліт та формування імперської ідентичності й у східноєвропейських прикордонних регіонах.

З модернізацією імперського устрою змінився й характер взаємовідносин різноманітних суспільних груп з центральним урядом. Якщо для домодерних імперій було характерним

¹ Див. докладніше: В. Ададуrow. «Наполеоніда» на Сході Європи: Уявлення, проекти та діяльність уряду Франції щодо південно-західних країн Російської імперії на початку XIX століття, 2-ге вид. Львів 2018, с. 519–527.

лояльне ставлення до правлячої монаршої династії за умови збереження етнічних, регіональних чи локальних партикуляризмів, то імперія модерного типу намагалася подолати внутрішні адміністративні й культурні особливості та сформувати цілісний імперський простір, якому, до того ж, надавали символічного значення «Вітчизни» (означеної як «Отечество», «Vaterland», «Oczyzna» тощо). Наскільки успішними були ці зміни та чи сформувалася імперська ідентичність у представників українського (руського/малоруського) суспільства на зламі XVIII і XIX ст.? Як різноманітні форми імперської ідентичності узгоджувалися з проявами регіональних чи етноконфесійних партикуляризмів? І як саме поняття імперської ідентичності співвідносилося з традиційною династичною лояльністю еліт і «наївним» монархізмом селянських мас? У розділах монографії застосовано різні концептуальні моделі імперських ідентичностей, а також робиться розмежування між сталими ідентичностями й ідентифікаціями, які залежали від змінного контексту.

Процес формування імперських ідентичностей був нерозривно зв'язаний із трансформацією традиційнішого поняття «підданий» у новочасне поняття «громадянин». Як стверджує автор «нової історії» Габсбурзької монархії (а за часом виходу з друку – усе ще найновішої) Пітер Джадсон, започатковані Марією-Терезією зміни остаточно реалізувалися вже під час правління Франца I, який, на відміну від своїх попередників, реформатором не був. Проте, на думку історика, саме «його проголошення Австрійської імперії в 1804 р. остаточно перетворило різноманітні володіння Габсбургів у єдину

державу», а запроваджений ним у 1811 р. Цивільний кодекс утвердив перетворення підданих на рівних перед законом громадян («тобто індивідуальних чоловіків і жінок зі спільними юридичними правами й обов'язками, зафіксованими в їхніх неопосередкованих відносинах із центральною державою»)². Особливо палкими прихильниками такої трансформації були урядовці з державних бюрократичних структур, кількість яких зростає в час просвітницьких реформ, а їхня власна лояльність стосувалася насамперед держави і меншою мірою – монаршої династії. У зв'язку з цим Джадсон навіть дотепно називає тогочасних австрійських урядовців «світським духовенством» на службі імперській державі³. Продовжуючи це порівняння, можна зазначити, що в підавстрійській Галичині, *vice versa*, вже греко-католицьке духовенство перебрало на себе функції імперських службовців. Надавши греко-католицьким священикам нові освітні й матеріальні ресурси та, по суті, заново сформувавши це духовенство як суспільний стан, імперський уряд активно використовував його як інструмент власної політики.

Корегуючи цей погляд, дослідження Вадима Ададунова показує значення консервативного сприйняття монарха не як першого урядовця серед громадян, а як Богом даного правителя, що тривало й у постпросвітницьку епоху. У цій розвідці розкривається роль особистої лояльності до особи імператора як чинника формування імперської ідентичності у випадку такої знакової постаті, як греко-католицький митрополит Антоній Ангело-

² P. Judson. *The Habsburg Empire. A New History*, с. 51, 54.

³ Там само, с. 61.

вич, а також його оточення. Ретельна реконструкція особистого життєвого шляху Ангеловича висвітлює, зокрема, значення навчання в імперській столиці, Відні, для формування загальноімперської суспільної і культурної оптики цієї особистості. У цьому випадку вибір ідентифікації з монархією Габсбургів не був ситуативним і залежним від контексту, а свідчив про послідовну особисту ідентичність греко-католицького архиєрея.

Досвід проживання в іншій імперській столиці, Петербурзі, та сакралізація імператорської родини відіграла важливу роль і в набутті імперської ідентичності одним із персонажів розвідки Володимира Склокіна – новоспеченим російським дворянином Іваном Острозьким-Лохвицьким, життєвий простір якого «не обмежувався вузькими етнічними чи регіональними рамками, а був передусім імперським». Його випадок також демонструє, як наголос на православній конфесійній і слов'янській етнокультурній спільності з російським ядром імперії полегшував імперську інтеграцію вихідцям із родин козацької старшини – і з Гетьманщини, і зі Слобожанщини. Якщо, відповідно до відомої концепції Андреаса Каппелера про три неформальні імперські єрархії, політична лояльність і станова приналежність козацької старшини та її нащадків залишала їх на другорядних позиціях в імперії Романових, то саме конфесійний і мовнокультурний чинники дозволяли їм претендувати на чільне місце в імперії⁴.

Спираючись на концепцію Сергія Плохія про два типи російської імперської ідентичності у XVIII ст. – етнічний

⁴ А. Каппелер. Мазепинці, малороси, хохли: українці в етнічній єрархії Російської імперії // *Київська старовина* 5 (2001) 8–20.

і громадянський, Володимир Склокін наводить приклад і відмінної моделі побудови імперської тотожності – на основі просвітницького світогляду та лояльності до нових політичних інститутів Російської імперії. Як цей, так і інші представлені в монографії тексти демонструють широкий спектр можливих реакцій на імперську інтеграцію. У кожному наведеному випадку, попри відмінності світоглядних позицій і життєвих траєкторій, ми бачимо, як «імперія виступає значущою рамкою для цілого ряду ідентичностей» (використовую тут вислів авторів відомої концепції «нової імперської історії»)⁵. Водночас представлені в колективній монографії дослідження показують, що, поряд із впливом імперського центру, не менше значення в цьому процесі відігравав місцевий регіональний і навіть локальний контекст.

Особливість «імперської ситуації» у випадку східноєвропейського прикордоння полягала в тому, що останнє складалося з провінцій, сформованих під впливом не одного, а відразу кількох політичних і культурних центрів. Активна участь прибульців із річпосполитських українських теренів у суспільному житті Гетьманщини середини XVIII ст., проаналізована в розвідці Максима Яременка, свідчить про те, що вибір російської імперської лояльності був доволі поширеним засобом побудови особистої кар'єри. Характерно, що свою лояльність до монарха часто артикулювали й декларували в моменти особистих конфліктів на локальному рівні як засіб отримати

⁵ I. Gerasimov, S. Glebov, J. Kusber, M. Mogilner, A. Semyonov. *New Imperial History and the Challenges of Empire*, с. 29.

від імперського центру захист і прихильність. Своєю чергою, дослідження Володимира Кравченка вказує на значення польського інтелектуального впливу на Слобожанщину, поряд із «російським імперським і малоросійським етнокультурним».

Виразний політичний і культурний поліцентризм східноєвропейського прикордоння не зник навіть під централізаторським та уніфікаційним впливом імперської модернізації, набувши нового значення вже в епоху новочасного націоналізму. Його своєрідним проявом була стійкість регіонального партикуляризму і тривке значення традиційних регіональних кордонів (зокрема між Гетьманщиною і Слобожанщиною), трансформацію яких і простежив у своєму дослідженні Володимир Кравченко. Як бачимо, хоч інтеграція в уніфікований імперський простір сприяла посиленню географічної мобільності між окремими українськими історичними регіонами, впродовж першої половини XIX ст. регіональна самоідентифікація освічених еліт Слобожанщини залишалася важливим чинником.

Автори колективної монографії змогли переосмислити роль імперського фактору як не лише антагоніста новочасного національного відродження, а й чинника суспільного і політичного розвитку українських земель нової доби. Вплив процесів імперської модернізації на формування новочасних національних проєктів не завжди був негативним. Наприклад, творення єдиного імперського громадянства одночасно й розширяло уявлення про межі домодерних народів та закладало основу для дальшої понадстанової національної ідентифікації. Важливим наслідком імперської модернізації стало творення нової мережі освітніх закладів, а отже – поява, здебільшого

навколо університетів і семінарій, нових середовищ освічених кіл, якими були студентська молодь та інтелігенція, формування імперської «публічної сфери». Саме гуртки представників цих нових суспільних груп стали основними осередками національного руху в епоху романтизму. До того ж, більшість українських діячів першої половини ХІХ ст. не лише поєднували імперську лояльність з етнокультурною національною ідентичністю, а й часто виступали будівничими своїх імперій.

Проведений Міхаелем Мозером порівняльний аналіз текстів о. Івана Могильницького і Григорія Квітки-Основ'яненка, що мали на меті сформувати імперську «культуру вірнопідданства» серед учнів народних шкіл Галичини і, відповідно, українських селян «малоросійських губерній» Лівобережжя, показує ідеологічну схожість цих творів. Вони відрізнялися, головним чином, різною дистанційованістю від української народно-розмовної мови. Представлений матеріал, водночас, висвітлює обмеженість інтеграційних заходів імперських урядів. В умовах кріпацтва «панські люди» (поміщицькі селяни) й інші категорії підданих не могли стати повноцінними співгромадянами разом із представниками суспільних верхів («панами»). Селяни залишалися підданими поміщиків, хоч усіх разом їх і представляли рівними перед імператором (як дітей перед батьком). Водночас і сам простір імперії через обмеженість просторової мобільності залишався радше міфічним; відповідно, не було й потреби в його докладнішому географічному описі, а традиційний устрій суспільства перешкоджав поширенню серед суспільних низів і новочасної національної ідентичності.

Замість післямови

Розглянуті в монографії індивідуальні випадки представників освічених кіл із різних українських регіонів імперій Габсбургів і Романових репрезентують досить широку палітру суспільно-політичних установок. Ідентифікуючи себе як підданих, а інколи і як громадян своїх імперій, ці діячі водночас виявилися залученими до різномірних культурних і суспільних процесів. І хоча спроби творення нових імперських націй усе ж не завершилися успіхом, зумовлені ними модернізаційні зміни дали поштовх для розвитку альтернативних проектів колективної ідентичності.

Остап Серeda

IN PLACE OF CONCLUSIONS

This concluding text is not a fruit of an independent empirical study. It evolves from the introductory remarks and discussion on papers presented at the Lviv conference on imperial identities. The purpose of these concluding notes is to briefly outline the research perspective of the studies presented in this volume, and to invite readers to further discuss the issues raised.

The authors of this volume have analyzed the perception of belonging to an empire of several historical personalities of the second half of the eighteenth and early nineteenth centuries who acted on both sides of the Russian-Austrian imperial border. This problem is especially interesting because the identification with the empire was not always the same process, since the empires themselves were quite dynamic projects at that time. The studies presented here focus not on the time of disintegration and decline of imperial order on the eve of the World War I, a usual theme for the Ukrainian historical imagination, but rather on the “Golden Age” of imperial expansion and modernization. It should be borne in mind that modern Ukrainian nationalism as an intellectual or political project did not exist at that time, and therefore historians can detect only certain elements of Ukrainian ethnocul-

tural self-identification, which became national “building blocks” later, during the “long” nineteenth century. Instead, the political and social innovations of the late eighteenth and early nineteenth centuries caused the rapid modernization of the imperial order. Enlightenment technologies of government, new forms of spatial organization, and legitimization of political power enabled the Austrian and Russian imperial projects to establish themselves in Eastern Europe. The only major challenge for them was the Napoleonic military campaigns, which could have fundamentally changed the political map of Central and Eastern Europe but ended in defeat and did not prevent the establishment of a new imperial political system. After all, even the Napoleonic alternative had a pronounced imperial character and did not offer rapid national emancipation to anybody¹. The integration of new imperial elites and the shaping of imperial identity began in the Eastern European borderlands simultaneously with the liquidation of the Hetmanate, the partitions of the Polish-Lithuanian Commonwealth, and the Ottoman and Napoleonic wars.

With the modernization of the imperial system, the relationship of various social groups with the imperial government also changed. If the loyalty to ruling monarchical dynasty in exchange for the preservation of ethnic, regional, or local particularisms was a characteristic feature of the pre-modern empires,

¹ For more details see: V. Adadurov. *“Napoleonida” na Skhodi Yevropy: Uiavlennia, proekty ta diial'nist' uriadu Frantsii shchodo pivdenno-zakhidnykh okrain Rosiis'koi imperii na pochatku XIX stolittia*, 2nd edition. Lviv 2018, pp. 519–527.

In Place of Conclusions

the modernizing empires sought to overcome internal administrative and cultural differences and to form a coherent imperial space, which also received a symbolic meaning (referred to as “Otechestvo”, “Vaterland”, “Oyczyzna” etc). How successful were these changes and did an imperial identity take shape among the representatives of Ukrainian (Ruthenian / Little Russian) society at the turn of the eighteenth and nineteenth centuries? How did the various forms of imperial identity reconcile with the manifestations of regional or ethno-confessional particularisms? And how did the notion of imperial identity relate to the traditional dynastic loyalty of the elites and the “naive” monarchism of the peasant masses? Although different conceptual models of imperial identities are applied in this volume, it is important to notice a distinction between constant identities and contextually dependent identifications, which is often made.

The process of forming imperial identities has been inextricably linked to the transformation of the more traditional notion of a “subject” into the modern concept of a “citizen”. According to the author of “A New History” of the Habsburg monarchy (which is still the newest at the time of this publication) Pieter Judson, the changes initiated by Maria Theresa were finally realized during the reign of Francis I, who, unlike his predecessors, was not a reformer. However, according to the historian, it was “his declaration of an Austrian Empire in 1804 that finally transformed the Habsburg’s diverse holdings into a single state,” while the Civil Code, introduced in 1811, confirmed the conversion of imperial subjects into citizens equal before the law (“that is, as individual men and women with common legal rights and obligations an-

chored in their unmediated relationship to a central state”)². Especially fervent supporters of this transformation were government officials from the bureaucratic structures, whose numbers had grown during the Enlightenment reforms. Their own loyalty was primarily to the state, and to a lesser extent to the monarchical dynasty. In this regard, Judson even wittily calls the Austrian governmental officials a “secular priesthood” in service of the imperial state³. Continuing this comparison, it can be noted that in Austrian Galicia, vice versa, it was the Greek Catholic clergy that assumed the functions of imperial servants. After providing Greek Catholic priests with new educational and material resources and shaping this clergy as a social estate, the imperial government actively used it as an instrument of its own policy.

Correcting this view, Vadym Adadurov’s research shows the importance of the conservative perception of the monarch, seen not as the first servant of the state among fellow citizens but as of the God-given ruler, which continued into the post-Enlightenment era. This study reveals the role of a personal loyalty to the emperor as a factor in the formation of imperial identity in the case of such a significant figure as the Greek Catholic Metropolitan Antonii Anhelovych and his entourage. A careful reconstruction of Anhelovych’s personal life highlights how important his studies in the imperial capital, Vienna, were for the formation of his imperial social and cultural optic. In this case, his choice to identify personally with the Habsburg monarchy was not

² P. Judson. *The Habsburg Empire. A New History*, pp. 51, 54.

³ *Ibid.*, p. 61.

situational and context-dependent but proved the consistent personal identity of this Greek Catholic church hierarch.

The experience of living in another imperial capital, St. Petersburg, and the sacralization of the imperial family also played an important role in the acquisition of imperial identity by one of the figures studied by Volodymyr Sklokin, the newly-made Russian nobleman Ivan Ostrozky-Lokhvytsky, who acted in a space that “was not limited by narrow regional or ethnic boundaries, and was foremost the imperial one.” His case also demonstrates how the emphasis on the Orthodox confessional and Slavic ethno-cultural unity with the Russian core of the empire facilitated imperial integration for the descendants of the families of high-ranked Cossacks, both from the Hetmanate and the Sloboda Ukraine. According to Andreas Kappeler’s well-known concept of the three informal imperial hierarchies, the Cossack officers and their descendants were kept at the secondary position in the Romanov Empire by the criteria of political loyalty and estate status, but instead confessional, linguistic and cultural factors enabled them to aspire to a leading role in the empire⁴.

Building upon Serhy Plohy’s concept of two types of Russian imperial identity in the eighteenth century, ethnic and civic ones, Sklokin gives an example of still another model of construction of imperial self-identity, one that was based on the Enlightenment worldview and loyalty to the new political institutions of the Russian Empire.

⁴ Andreas Kappeler. *Mazepintsy, Malorossy, Khokhly: Ukrainians in the Ethnic Hierarchy of the Russian Empire // Culture, Nation, and Identity: The Ukrainian-Russian Encounter (1600–1945)* / ed. by A. Kappeler, Z. Kohut, F. Sysyn, M. von Hagen. Edmonton – Toronto 2003, p. 162–181.

In Place of Conclusions

This text, and other studies presented in this volume demonstrate a wide range of possible reactions to imperial integration. In each case, despite the differences in worldviews and life trajectories, we see “Empire as a frame of reference for a number of identities” (using the observation of the authors of the well-known concept of “new imperial history”)⁵. At the same time, the studies presented here show that regional and local contexts, along with the influence of the imperial center, played a significant role in this process.

The peculiarity of the “imperial situation” in the case of the Eastern European borderlands was that the latter consisted of provinces formed under the influence of not a single, but several political and cultural centers. The active participation of newcomers from Ukrainian territories of the Polish-Lithuanian Commonwealth in the social life of the Hetmanate in the middle of the eighteenth century is analyzed in the essay of Maksym Yaremenko. It shows that the adaptation of the Russian imperial loyalty was a fairly common means of building a personal career. It is noteworthy that loyalty to the monarch was often articulated and declared in times of personal conflict at the local level as a means of obtaining protection and favor from the imperial center. Volodymyr Kravchenko’s research points to the importance of Polish intellectual influence, along with “Russian imperial and Little Russian ethnocultural” influence, on the Sloboda Ukraine.

The marked political and cultural polycentrism of the East European borderlands did not disappear even under the centralizing

⁵ I. Gerasimov, S. Glebov, J. Kusber, M. Mogilner, A. Semyonov. *New Imperial History and the Challenges of Empir*, p. 29.

In Place of Conclusions

and unifying influence of imperial modernization, gaining new significance in the era of modern nationalism. Its peculiar manifestation was the stability of regional particularism and the lasting significance of traditional regional boundaries (in particular, between the Hetmanate and the Sloboda Ukraine). Their transformation is traced in the study by Kravchenko. Although the integration into a unified imperial space helped to increase geographical mobility between various Ukrainian historical regions, regional self-identification of the educated elites of the Sloboda Ukraine remained an important factor during the first half of the nineteenth century.

The authors of this volume reconceptualized the role of the imperial factor, as it not only blocked the modern national revival, but also contributed in multiple ways to social and political development of the Ukrainian lands in the modern era. The influence of the processes of imperial modernization on the formation of modern national projects was not always negative. For example, the forging of a single imperial citizenship extended the views on the borders of pre-modern peoples, and laid the basis for the undermining of the estate system, which was important for the future shaping of national identity. An important consequence of imperial modernization was the creation of a new network of educational institutions, and thus the emergence of a new milieu of educated circles, mostly student youth and intelligentsia, around the universities, the formation of the imperial “public sphere”. These circles of representatives of new social groups became the main centers of the national movement in the Romantic era. In addition, most Ukrainian figures of the first half of the nine-

teenth century not only combined imperial loyalty with ethnocultural national identity, but they often acted as the builders of their empires.

Michael Moser's comparative analysis of the texts of Father Ivan Mohylnytsky and Hryhoriy Kvitka-Osnovyanenko, who aimed to form an imperial "culture of loyalty" among the pupils of Galician elementary schools and, respectively Ukrainian peasants of the "Little Russian provinces" of the Left Bank, shows their ideological similarity. These texts differed mainly by how distant they were from the Ukrainian vernacular. The material presented indicates the limitations of the integration measures of the imperial governments. Under the conditions of serfdom, "*panski liudy*" (landlord's peasants) and other categories of subjects could not share citizenship with representatives of the upper social classes ("*pany*"). The peasants remained subjects of their landlords, though they both were represented as equal before the emperor (as children before their father). At the same time, the space of the empire itself remained rather mythical due to limited geographical mobility; consequently, there was no need for a more detailed geographical description of it, and, at the same time, the persistence of a traditional structure of society also prevented the spread of modern national identity among the lower classes.

The individual cases of representatives of the educated circles from different Ukrainian regions of the Habsburg and Romanov Empires that are discussed in this volume represent a rather wide palette of socio-political attitudes. Identifying themselves as subjects, and sometimes as citizens of their empires, these figures have been involved in heterogeneous cultural and social

In Place of Conclusions

processes. Although their efforts to create new imperial nations did not succeed, they contributed to modernization changes that stimulated development of alternative projects of collective identity.

Ostap Sereda

ІМЕННИЙ ПОКАЖЧИК

- Ададуrow Вадим 5, 24-25, 231, 274
Аксаков Іван 155
Алейніков Андрій 136
Ангелович Антоній 5, 171, 173-176, 178-179, 191, 194, 197, 199-204, 206-208, 210-231, 274-275
Анна Іоанівна 59-60
Антип, св. 100
Антонович Володимир 224
Антоновський Михайло 130-131
Арістотель 105
Арсеній (Могилянський) 67
- Багалій Дмитро 164
Базильчевський Карп 64
Бантиш-Каменський Дмитро 141, 154
Баррюель Огюстен, де 231
Берк Едмунд 231
Бецький Іван 163
Бобровський Михайло 137
- Бовуа Даніель 14
Богаєвський Іоан 68, 70
Бодянський Йосип 156
Боровиковський Левко 158
Брюховецький Іван 144-145
- Вагилевич Іван 166
Варлаам (Шишацький) 48-49
Венелін Юрій 156
Виговський Іван 144
Володимир Великий 264
Вольтер 102
Воронцов Михайл 51
Вулкан Самуель 209
Вульф Ларі 14
- Гакстгаузен Август, фон 140-141
Ганді Ліла 11
Гарасевич фон Нойштерн Михайло 190, 197, 219, 221, 224-225
Гесс де Кальве Густав 138

Іменний покажчик

- Гесслінг Дідеріх 7-8
Голіцин Дмитрій 143
Гоголь Микола 124, 156
Гозлубін Іван 87
Грот Яків 138
Грох Мірослав 22, 116-117
Гулак-Артемівський Петро 128-129, 157-158, 160
- Георгі Готліб Йоган 131
Гесс Петер 185
Грабовський 226
Гудар Анж 110
Гудз Іван 202
Гюльденштедт Йоган 139-140
- Данилович Ігнатій 137, 158
Дашкевич Ярослав 177-178
Джадсон Пітер 273-274
Добрянський Антоній 194, 201
Долгоруков Василій 70
Долгоруков Іван 141
Доротей (Міхальський) 228
Дорошенко Петро 144
Драй-Хмара Михайло 46-47
- Егерманн 222
- Єлизавета Петрівна 20, 58, 64-65, 86
- Забіла Василь 50-51
Зубрицький Денис 195
Зуєв Василь 140
- Інокентій (Гізель) 20
- Йосиф II 9, 172, 182, 189, 204
- Калинка Валер'ян 166
Калиновський Григорій 136
Камінський Іоан 66
Кант Емануїл 101
Капелер Андреас 14, 275
Каразін Василь 126, 137-138, 151-154, 156, 163
Катерина II 9, 20, 48, 63, 69, 71, 75, 86, 88-90, 97-99, 105-106, 136, 159
Каченовський Дмитро 155
Квітка Григорій *див.* Квітка-Основ'яненко Григорій
Квітка Ілля 144, 146-147
Квітка-Основ'яненко Григорій 6, 10, 23, 84, 128, 134-135, 138, 147-152, 160, 162-163, 234, 237, 239-240, 244-247, 249, 251, 253, 260-268, 278
Кіцький Каєтан Ігнаці 219
Ковалевський 89-90
Когут Зенон 20

Іменний покажчик

- Кознарський Тарас 149
Костомаров Микола 158
Котляревський Іван 117, 160, 244
Кочубей Віктор 89, 137
Кравченко Володимир 5, 18, 24-25, 76-77, 168, 277
Краєвський Андрій 148, 162
Красіцький Ізидор 157
Краснокутський Федір 82
- Лев (Шептицький) 202
Левицький Йосиф 204
Левицький Михайло 229-230
Лелевель Йоахим 137
Леопольд II 182
Леся Українка 46-47
Лєвшин Олексій 128
Лісовський Федір 71
Лобко Павло 5, 45, 54-72
Лубенський Роман 64
Лубенський Стефан 59-61, 64
Людовік XVI 172
Ляйбніц Готфрід Вільгельм 101
Лянцкоронський Антоній 185
- Мазепа Іван 71, 145-146
Максиміліян (Рилло) 207
Максимович Михайло 156
Манн Гайнріх 7-8
Марія Павлівна 99
- Марія-Терезія 182, 189, 202, 204, 209, 273
Маслійчук Володимир 18, 76, 236
Маслов Олексій 70
Маслович Василь 128
Местр Жозеф, де 231
Метлінський Амвросій 156
Микола I 155
Михайловський-Данилевський Олександр 129
Міцкевич Адам 157-158
Могильницький Іван 6, 23, 230, 234-235, 237-241, 243, 247-248, 250, 252, 254, 256, 258, 261, 263, 265-266, 268, 278
Мозер Міхаель 6, 14, 23-25, 268, 278
Монтеск'є Шарль-Луї 102
Муратов Василь 154
- Назаревич Варфоломій 222
Наполеон I 48, 174-175, 177, 206, 213, 218-221, 224, 229, 231
Никитенко Олександр 84-85
- Окенфус Макс 236
Олександр I 101
Орлик Пилип 53
Острозький-Лохвицький Іван 83, 94-101, 106, 275

Іменний покажчик

- Паліцин Олександр 138
Пассек Вадим 141, 155
Переверзев Іван 132-137, 146, 150
Петро I 66, 236
Петров Іван 149
Платон (Малиновський) 51
Плетньов Сергій 138
Плохій Сергій 19-20, 83, 86, 100, 111, 275
Погодін Михайло 141, 163
Полевий Микола 138
Порфирій (Важинський) 222
Потьомкін Григорій 102, 110
Пріцак Омелян 123
Пуфендорф Самуель, фон 236, 252, 267
Пфуртшеляр Міхаель 174
Рафаїл (Заборовський) 59
Рачинський Ігнаці 220
Рєпнін Микола 137
Ризький Іван 126, 128
Рожнецький Олександр 217-220
Рорер Йозеф 185, 222
Румянцев Петро 53
Руссо Жан-Жак 102, 126
Северолі Антоніо Габріеле 209, 214
Серапіон (Лятошевич) 54-55
Середа Остап 6, 25, 279
Сєдлеж 205
Селіванов Тимофій 127
Симон (Тодорський) 51
Сисин Франк 18
Скородинський Миколай 208
Склокін Володимир 5, 24-25, 112, 236, 275-276
Сковорода Григорій 126, 130, 136-138
Снігурський Іван 204
Срезневський Іван 128
Срезневський Ізмаїл 138, 141, 159, 164
Сумароков Павло 140
Сумцов Микола 164
Тев'яшов Степан 87, 96
Тейлор Алан Джон Персиваль 171
Тимофій (Щербацький) 67
Тихорський Микола 162
Туманович Якуб 207
Турчиновський Ілля 50-51
Туфермахер Василь 97
Уваров Сергій 119, 167
Успенський Гавриїл 128
Фельбігер Йоган Ігнац, фон 235-237, 265, 267
Феофан (Прокопович) 20

Іменний покажчик

- Фердинанд (Домброва-Цехановський) 227
Франц I/II 171-172, 192, 194, 197, 208-209, 212, 214, 219, 228, 273
Фуко Мішель 8
- Цебриков Іван 107-108
Цебриков Костянтин 109
Цебриков Микола 109
Цебриков Роман 101-106, 108-111
Цертелев Микола 128
- Чарториський Адам Єжи 166, 185
Чеботарьов Харитон 132
Черкес Ілля 80-82
- Шафонський Опанас 135
Шаховський Олександр 129
Шевченко Тарас 117, 150, 163, 244
Шереметьєв Микола 84
Шидловський Євдоким 96
Шпигоцький Опанас 138
Штапс Фрідріх 174
- Щербінін Євдоким 105
- Юстин (Негребецький) 49, 51
- Яременко Максим 5, 23, 25, 72, 276
Яцик Петро 25
- Adadurov Vadym 5, 42-44, 232, 283
Anhelovych Antonii 232-233, 283
Beauvois Daniel 33
Catherine II 28, 39
Elizabeth 39
Felbiger Johann Ignaz von 269
Foucault Michel 26
Francis I 282
Gandhi Lila 30
Gizel Innokentii 38
Hessling Diederich 26-27
Hroch Miroslav 41
Hrytsak Pavlo 44
Jacyk Petro 44
Joseph II 28
Judson Pieter 282-283
Kappeler Andreas 33, 284
Karazin Vasilii 169
Kohut Zenon 36
Kotliarevsky Ivan 32
Kravchenko Volodymyr 37, 43, 169, 285-286

Іменний покажчик

- Kvitka (Kvitka-Osnovianenko) Ploky Serhii 37-39, 284
Hryhorii 29, 42, 169-170, 287 Prokopovych Theophane 38
- Lobko Pavlo 73-74 Sereda Ostap 6, 43, 288
Sklokin Volodymyr 5, 42-44,
113, 284
- Mann Heinrich 26-27
Maria Theresa 282
Masliichuk Volodymyr 37 Tsebrikov Roman 114
- Mohylnytskyi Ivan 42, 269-270,
287 Wolff Larry 33
- Moser Michael 33, 42-43, 269, 287
Yaremenko Maksym 42-43, 73,
285
- Ostrozky-Lokhvytsky Ivan 113,
284

ГЕОГРАФІЧНИЙ ПОКАЖЧИК

- Австрійська імперія *див.* Австрія
Австрійська монархія *див.* Австрія
Австрія 8-10, 16-17, 21-22, 171, 173-174, 184, 188, 191, 193, 196, 199, 204-206, 208-209, 211-214, 216, 218-219, 222-225, 235-236, 240, 242, 247-248, 250, 273, 275, 279
Асперн 205
- Бастіон віденський 204
Белзька унійна єпархія 231
Бельведер віденський 204
Бельгія 212
Бердичів 166
Берестейська унійна єпархія 231
Бирюцький повіт 84
Бирюч 98
Бібрецький деканат 201
- Біла Русь 118
Біла Церква 67
Білгород 98, 141
Білгородська губернія 132
Богемія 173
Буковина 122
- Валки 155
Варшава 175, 220
Варшавське герцогство 175-176, 218-220, 225-226, 272
Ватикан 179
Великий Вараздин 209
Велике князівство Литовське 52
Великоросія 49, 88, 119-120, 129, 135, 142, 154-155, 161
Виборг 88
Відень 9, 178, 184, 187, 189, 191, 193-196, 201-206, 208, 214, 216, 228, 275

Географічний покажчик

- Вільна 137, 158
Волга 134
Волинь 52, 61, 122, 124, 160
Волинська губернія 131
Воронізьке намісництво 84
Вороніж 98, 137
- Габсбурзька монархія *див.* Австрія
Галичина 8, 22, 52, 122, 134-135, 160, 177-178, 184-186, 188, 191-197, 202, 207, 211, 213-214, 216, 221-223, 225, 229, 238, 240, 242, 244, 248, 250, 266, 268, 274, 278
Галицька унійна єпархія 231
Галицька унійна митрополія 192
Гетьманщина 10, 18, 22, 45, 47-49, 51-54, 62, 67-69, 71, 75-77, 83, 111, 116, 123, 142-143, 272, 275-277
Греція 152
Гринів 201
- Дніпро 82, 107, 146, 156, 166
Дон 134
Дроздовичі 230
Дунай 205
- Естляндія 88
- Європа 152, 211, 272
- Житомир 166
- Закарпаття 122
Запорозька Січ 22, 52, 124
Заслав 54, 57
Західна Європа 180
- Ізюм 79
Ізюмська провінція 139
імперія Габсбургів *див.* Австрія
імперія Гогенцолернів *див.* Німецька імперія
імперія Романових *див.* Російська імперія
Італія 212
- Йосифа сад 204
- Кам'янецька унійна єпархія 231
Катеринослав 124
Київ 46, 48, 54, 56-57, 59, 67, 101, 119, 134, 136, 158, 167
Київська губернія 131
Київська Русь 100, 119, 130, 135, 156
Київське князівство 132
Київщина 52
Королівство Галіції і Лодомерії *див.* Галичина
Курськ 98, 141
Курське намісництво 94, 97, 140

Географічний покажчик

- Лівобережжя 142, 278
Ліфляндія 88
Лиман 102
Липці 140
Львів 6, 175, 178, 189, 192, 201, 203, 206, 216-217, 219-220, 225, 228, 234-235, 238
Львівська унійна єпархія 190, 197, 201, 231
Ляйпціг 110
- Малоросійська губернія 131, 156
Малоросійське генерал-губернаторство 156, 160
Малоросія 115-118, 120, 122-124, 129, 130-132, 136-138, 141-144, 146-148, 152-156, 161, 164
Медвенка 141
Моравія 173
Москва 46, 55, 67, 70-71, 98-99, 100, 119, 132, 135, 138, 166
Московське царство 125
Мценськ 98
- Німецька імперія 8
Німеччина 102, 212
Новгород 98, 100
Новий Оскол 98
Новгород-Сіверське князівство 132
- Новоросійська губернія 131-132
Новоросія 122, 124, 136, 156
- Оброшино 219
Одеса 138, 158
Олексіївка 84
Орел 98
Основа 239
Острогозьк 80, 81, 98
Острогозька провінція 84
Острогозький слобідський полк 84, 98,
Охтирка 81
Очаків 102-103
- Пенза 62
Перемишль 193, 207, 210, 215, 229, 238
Перемишльська унійна єпархія 197, 231
Переславль-Заліський 55, 67
Петербург *див.* Санкт-Петербург
Південна Росія 130, 134-135
Поділ 56-57, 59, 61
Поділля 52, 122, 124, 160
Подільська губернія 131
Полтава 152, 155-156
Полтавська губернія 156
Полтавський полк 67

Географічний покажчик

- «Полуденная Росія» див. Південна Росія
- Правобережжя 124, 146, 157-158, 243
- Прага 51
- Пратер віденський 204
- Прибалтика 127
- Пруссія 68, 71, 191, 193
- Псковська єпархія 49
- Радянський Союз 118
- Рим 213
- Річ Посполита 10, 51-53, 57, 67, 127, 184-186, 188, 191, 206, 208, 212, 219, 272
- Російська держава див. Росія
- Російська імперія див. Росія
- Росія 5, 9-10, 15-17, 19, 21-22, 45-47, 51-54, 56, 61, 70, 75-76, 79-80, 88-89, 92, 96, 101-102, 108-111, 117-120, 122, 124-125, 128, 130, 139, 147-148, 151-152, 155-157, 159, 162-163, 186, 191, 193, 236-237, 240, 242-243, 247, 249, 266-267, 275-276, 279
- Санкт-Петербург 9, 50-51, 66-67, 82, 9-101, 108, 110, 119, 121, 124, 166, 236, 275
- Святий Апостольський Престол 183, 195
- Святоюрська гора 225
- Священна Римська імперія 235
- Сибір 49
- Сілезія 51
- Слобідська Україна 5, 52, 75-76, 83-84, 88, 111, 115, 122-126, 129-130, 132, 134, 136-143, 146-149, 151-152, 154-157, 162, 164-167, 275, 277
- Слобідські полки 10, 18, 75-77, 81, 87, 94-95, 111
- Слобідсько-Українська губернія 84, 131, 154, 156
- Слобожанщина див. Слобідська Україна
- Слоновка 98, 100
- Смоленська губернія 85
- Сполучені Штати Америки 15
- Стрий 221
- Східна Європа 13, 124, 177, 272
- Твер 67, 98
- Тверська єпархія 54
- Тула 98
- Угорщина 173, 209, 219, 229
- Україна 16, 45-46, 50, 115-118, 120, 122-124, 135, 137, 146, 151, 160, 162
- Улюч 238

Географічний покажчик

- Франція 172-173, 181, 201, 211-214, 216, 272 Central Europe 281
Eastern Europe 32, 232, 281
- Харків 6, 24, 78, 81, 89, 98, 106-108, 111, 123, 125-129, 132, 138, 140-141, 151-152, 154-159, 161, 165-167, 234, 237, 239 France 233
- Харківська губернія 148, 154, 156, 164, 249, 253 Galicia (Austrian Galicia) 27, 41, 232, 283
- Харківська провінція 83 Great Russia 38-39, 113
- Харківське намісництво 92, 140 Halych 232
- ХОАМ 215, 227 Harvard 39
- Холмська унійна єпархія 222, 231 Hetmanate 27, 29, 36-37, 41, 73-74, 281, 284-286
- Центральна Європа 272 Hohenzollern empire 27
- Червона Русь 118 Kharkiv 29, 43, 114, 269-270
- Чернігівська губернія 156 Kyiv 73
- Чернігівське князівство 132 Little Russia 36-39, 113, 169-170, 269, 285
- Чорна Русь 118 Lviv 233, 269, 280
- Чуриловка 85
- Швейцарія 212 Ostrogozk 113
- Шенбрун 204 Poland 232-233
- Austria 233 Polish-Lithuanian Commonwealth 28-29, 73, 281, 285
- Austrian Empire (Habsburg Empire, Habsburg monarchy) 27-30, 34, 36, 39-41, 232, 269, 282-283, 287 Russia 28, 33, 36, 40-41, 169-170, 269

Географічний покажчик

- Russian Empire (Russian monarchy, Empire of the Romanovs) 27-30, 35-38, 40, 73-74, 114, 269, 284, 287
- Sloboda Regiments 29
- Sloboda Ukraine 27, 37, 113, 169-170, 284, 286
- St. Petersburg 284
- Ukraine 233
- USA 33
- Vatican 233
- Vienna 233, 283
- Volhynia 73

Імперські ідентичності в українській історії XVIII – першої половини XIX ст. / Колективна монографія за ред. В. Ададурова і В. Склокіна. – Львів: Видавництво УКУ, 2020. – 304 с. – (Серія «Видання Кафедри світової історії нового і новітнього часу УКУ», вип. 2).

ISBN 978-617-7608-23-2

Автори колективної монографії прагнуть переглянути усталені історіографічні стереотипи, пов'язані з впливом уніфікації XVIII – першої половини XIX ст. на соціальні ідентичності українців в імперіях Романових і Габсбургів. У розділах праці розглянуто співвідношення між загальноімперськими, (про-то)національними, регіональними та соціальними рівнями самоідентифікації різних історичних акторів. Спеціальну увагу приділено висвітленню українофільства й імперського ультрапатріотизму українських еліт, а також впливу Просвітництва на трансформацію соціальних ідентичностей у перехідний період кінця XVIII – початку XIX ст.

The collective volume aims to revise the established historiographic stereotypes related to the impact of the imperial unification on collective identities of Ukrainians in the Habsburg and Russian Empires during the 18th and the first half of the 19th leave century. It examines interrelationships among imperial, (pro-to)national, regional and social levels of identification of various historical actors. Special attention is paid to the Ukrainian sentiments and imperial ultra-patriotism of the Ukrainian elites as well as to the impact of the Enlightenment on the transformation of collective identities in the transition period of late 18th and early 19th leave century.

Рецензенти:

Володимир Маслійчук – кандидат історичних наук, старший викладач Національного Університету «Кієво-Могилянська академія».

Мар'ян Мудрий – кандидат історичних наук, доцент кафедри новітньої історії України Львівського національного університету імені Івана Франка.

У серії

«Видання Кафедри світової історії
нового і новітнього часу УКУ»

побачила світ книга (вип. 1):

**Архіви консульських установ іноземних держав
як джерело до вивчення української історії**

XIX – початку XX століть / Колективна монографія
за ред. Вадима Ададунова. Львів: Вид-во УКУ, 2017. 152 с.

Готується до друку книга (вип. 3):

**Образ Наполеона у національних історіографіях
Східної Європи (1821–2021)** / Колективна монографія
за ред. Вадима Ададунова.

Наукове видання

*Серія «Видання Кафедри світової історії
нового і новітнього часу УКУ»*

Випуск 2

**ІМПЕРСЬКІ
ІДЕНТИЧНОСТІ
В УКРАЇНСЬКІЙ ІСТОРІЇ
XVIII - ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ XIX СТ.**

*Колективна монографія
за ред. В. Ададурова і В. Склокіна*

Літературне редагування Рената Кивелюк

Коректура Людмила Лободзєць

Макет Марія Ткач

Технічне редагування Ростислав Рибчанський

На обкладинці: фрагмент малюнка Йогана Єроніма Лешенколя
«Зустріч імператора Йосифа II з імператрицею Катериною II
на острові Кодак 18 травня 1787 р.»

Підписано до друку 13.02.2020.

Папір Stora Enso Lux Cream 2,0, 70 г/м². Формат 70х100/32.

Умовн. друк. арк. 12,35. Обл.-вид. арк. 11,3. Гарнітура Arno Pro.

Наклад 200 примірників. Замовлення № ВУК 2020/3

Видавництво

Українського католицького університету

вул. І. Свенціцького, 17, 79011 Львів

факс: (032) 240 94 96; e-mail: ucupress@ucu.edu.ua

www.press.ucu.edu.ua

Свідоцтво про реєстрацію ДК 1657 від 20.01.2004

Надруковано у друкарні «Коло»,

вул. Бориславська, 8, м. Дрогобич 82100

Свідоцтво про державну реєстрацію ДК № 498 від 20.06.2001